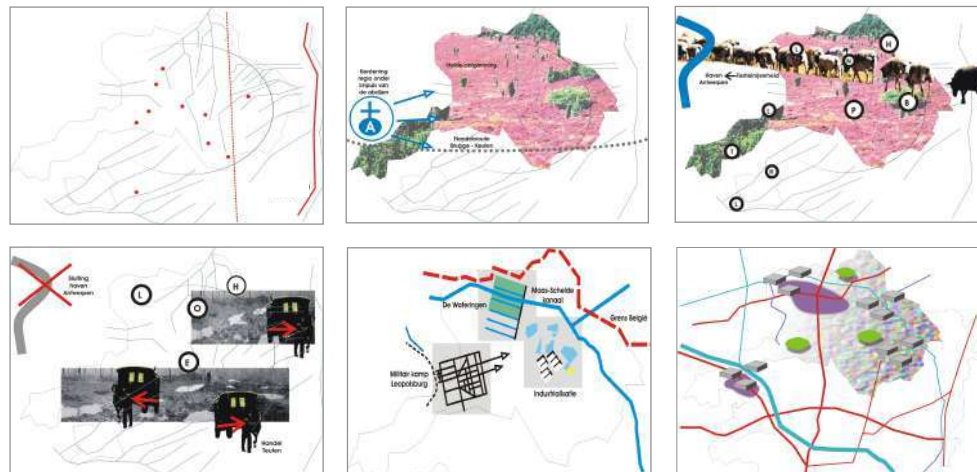

OP ZOEK NAAR RUIMTE

MASTERPLAN ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

Lommel, Overpelt, Neerpelt, Hamont-Achel, Bocholt, Bree, Meeuwen-Gruitrode, Peer, Ham, Hechtel-Eksel, Leopoldsburg, Tessenderlo, Lummen

eindrapport – juni 2010

STRAMIEN
structuur & architectuur

Bureau Bongaerts Bvba

COLOFON

Dit Masterplan werd op initiatief van gedeputeerde Gilbert Van Baelen en in opdracht van de provincie Limburg samengesteld door Peter Bongaerts (Bureau Bongaerts bv.a) en Peter Vermeulen (Stramien cbv.a) en hun medewerkers, hierin permanent ondersteund door Ingrid Desmedt lic.kunstgeschiedenis (Ab Ovo).

Bijzondere dank gaat uit naar:

De kerngroep PCCE: Annick Boesmans, Marc Laenen, Stéphanie Mergeay, Anne Milkers, Bert Van Doorslaer en medewerkers en naar Guido Creemers van het Gallo-Romeins museum te Tongeren en zijn medewerkers.

De erfgoedraad Noord-Limburg

De deelnemers aan de tussentijdse informatie- en overlegondes.

De bevoorrechte getuigen en instellingen die in de loop van het proces geïnterviewd of geconsulteerd werden: Joël Burny, Ferdi Geerts, Jan Gerits, Museum Kamp van Beverlo, Christel Maenen (Toerisme Limburg), Jef Mertens, Dirk Pauwels, Regionaal Landschap Kempen en Maasland, Regionaal Landschap Lage Kempen Annemie Rossenbacker, Johan Vandenbosch, Myriam Van den Broek, Sus Van Duffel, Peter Van Lommel, Willy Van Loock,

Guido De Dijn, Wim Kennis en Jef Vanreusel die bij de opstart als intern klankbord fungeerden

BIJLAGEN

inventaris van het erfgoed

- Overzichtstabellen van de **erfgoedinventaris**, met overzicht categorisering
- Een bundel GIS-kaarten op A3 formaat en een **overzichtskaart** op A1, met de volledige inventaris

STUDIEBUREAU'S

Bureau Bongaerts bv.a – Vaesstraat 6 3960 Bree
tel 089 473424 fax 089 467408 – e-mail peter.bongaerts@bureaubongaerts.be

Stramien cbv.a – Broederminstraat 52 2018 Antwerpen
tel 03 2485402 fax 03 2487780 - e-mail info@stramien.be

Ab Ovo, Heidestraat 118 3590 Diepenbeek - kunsthistorische projecten, onderzoek en inventarisatie
tel 011 215992 – e-mail abovo@skynet.be

Inhoudsopgave

1 EEN CONCEPT VOOR ERFGOEDONTSLUITING - INLEIDING.....	5
2 ERFGOED NOORD-LIMBURG.....	9
2.1 EEN INVENTARIS.....	9
2.2 EEN BIOGRAFIE VAN HET LANDSCHAP - TIJD	10
2.2.1 <i>Het ontstaan van het landschap.....</i>	11
2.2.2 <i>Een reis doorheen de tijd.....</i>	13
2.2.3 <i>Tijdslaag 1. Sporen uit het verre verleden</i>	15
2.2.4 <i>Tijdslaag 2. Ontginningen, grote abdijen en kleine steden.....</i>	21
2.2.5 <i>Tijdslaag 3. Lakenhandel in de bloeiperiode.....</i>	27
2.2.6 <i>Tijdslaag 4. Moeilijke tijden.....</i>	31
2.2.7 <i>Tijdslaag 5. Van Napoleon, over Willem tot Leopold.....</i>	37
2.2.8 <i>Tijdslaag 6. Moderne tijden 1914 - 2000.....</i>	43
2.3 HET LANDSCHAP VANDAAG - RUIMTE.....	47
2.3.1 <i>Grote Landschappelijke Eenheden.....</i>	47
2.3.2 <i>WEST-LIMBURGSE NAALDBOSSEN (GLE 1).....</i>	51
2.3.3 <i>NOORD-LIMBURGSE SAHARA (GLE 2).....</i>	55
2.3.4 <i>VALLEI VAN DE ZWARTE BEEK (GLE 3).....</i>	61
2.3.5 <i>DOMMEL EN WARMBEEK (GLE 4)</i>	67
2.3.6 <i>KEMPENBROEK (GLE 5).....</i>	71
2.3.7 <i>HOGHE KEMPEN (GLE 6)</i>	77
3 TWEE CONCEPTEN VOOR ERFGOEDONTSLUITING.....	80
3.1 CONCEPT 1: THEMATISCHE ONTSLUITING.....	80
3.1.1 <i>STREEK EN VERHAAL; EIGENHEID, IMAGO, BRANDING.....</i>	80
3.1.2 <i>5 THEMA'S</i>	81
3.1.3 <i>THEMA 1. 'OORLOG EN VREDE'</i>	83
3.1.4 <i>THEMA 2. WONEN EN WERKEN.....</i>	87
3.1.5 <i>THEMA 3. GROTE PROJECTEN VAN DE 19DE EEUW</i>	93
3.1.6 <i>THEMA 4. TEUTEN</i>	94
3.1.7 <i>THEMA 5. MODERN TIMES</i>	97
3.2 CONCEPT 2: RUIMTELIJKE ONTSLUITING.....	100
3.2.1 <i>EEN RUIMTELIJKE ONTSLUITING VAN HET ERFGOED</i>	100

3.2.2	DE RUIMTELIJKE ONDERLEGGER	105
3.2.3	ERFGOEDRUIMTE 1. MILITAIR DOMEIN.....	106
3.2.4	ERFGOEDRUIMTE 2. VERSTEDELIJKT LOMMEL	109
3.2.5	ERFGOEDRUIMTE 3. KASTELENLANDSCHAP VAN LUMMEN.....	112
3.2.6	ERFGOEDRUIMTE 4. DOMMELVALLEI	114
3.2.7	ERFGOEDRUIMTE 5. KEMPENBROEK.....	116
3.2.8	ERFGOEDRUIMTE 6. PLATEAU VAN PEER EN MEEUWEN.....	119
4	ACTIEPLAN VOOR ERFGOEDONTSLUITING	121
4.1	HET MASTERPLAN IN EEN NOTENDOP	121
4.2	DOEL EN DOELGROEPEN	122
4.2.1	Het doel	122
4.2.2	Doelgroepen	122
4.3	HEFBOOM-PROJECTEN	124
4.3.1	ERFGOEDCONVENANT NOORD-LIMBURG.....	124
4.3.2	INTERGEMEENTELIJKE ARCHEOLOGISCHE DIENST (IAD)	125
4.3.3	INTERNATIONAAL GRENSPARK KEMPEN~BROEK	126
4.4	EEN BUNDELING VAN SUGGESTIES.....	128
4.4.1	OVERZICHT.....	128
4.4.2	GROEPERING VAN SUGGESTIES.....	129
4.5	KADERS.....	131
5	BASISTEKSTEN EN INVENTARIS	133
	DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN NOORD-LIMBURG: VAN DE EERSTE BEWONERS TOT DE MEROVINGERS	134
	‘NOORD LIMBURG: EEN SCHRALE BODEM VOEDT CREATIVITEIT’	165
	INVENTARIS ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG	195

1 EEN CONCEPT VOOR ERFGOEDONTSLUITING - INLEIDING

Over erfgoedontsluiting

*Het ontwikkelen van een ontsluitingsconcept is ook een zoektocht naar de hedendaagse betekenis van het erfgoed. De interpretatie en presentatie van **waarden en betekenissen** van het erfgoed, wil aspecten uit het verleden valoriseren naar vandaag. Het is een culturele zoektocht met een ruime maatschappelijke draagwijdte, die een stad of streek, gemeente of regio boeiender maakt, zowel voor de eigen inwoners als voor regelmatige bezoekers of toeristen.*

Een studie over Noord-Limburg

Het provinciebestuur van Limburg maakt systematisch werk van streekontwikkeling; erfgoedontsluiting, toerisme en recreatie vormen een speerpunt in dat beleid. Na het 'Masterplan Haspengouw', de studie over de ontsluiting van de Romeinse weg en het Masterplan Mijnstreek is nu Noord-Limburg aan de beurt.

*Het startpunt was wel erg verschillend. De rijkdom van het erfgoed in het cultuurlandschap van Haspengouw is algemeen bekend. Ook andere streken zoals het rivierenlandschap van de Maasstreek of het industriële landschap van de Mijnstreek hebben een specifiek profiel, maar voor Noord-Limburg ligt een dergelijke associatie niet voor de hand. Hier gaat het vooral om het **evoluerende landschap**, een landschap dat, in tegenstelling tot de Antwerpse Kempen bijvoorbeeld, zijn kwaliteiten nog sterk heeft behouden. Daarnaast bleek ook dat er in feite zeer weinig bekend is van de hele geschiedenis van deze regio. Vandaar dat de **erfgoedinventarisatie** aan deze opdracht werd toegevoegd.*

*Deze inventarisatie van het erfgoed in Noord-Limburg, leverde een verrassende rijkdom op aan zeer uiteenlopende elementen uit heel verschillende tijdperiodes. Als historisch kader voor deze inventaris werd een aanzet van **een omvattende geschiedenis van de regio** gereconstrueerd. Het is merkwaardig dat die vandaag enkel fragmentarisch bekend is en dat een globaal overzicht nauwelijks bestaat. In het kader van deze opdracht werden grote lijnen uitgezet, maar uiteraard gaat dit niet om een volledige wetenschappelijke historische studie. Wel is overduidelijk dat het meer dan de moeite loont om die specifieke historische studie in de komende jaren verder te zetten en uit te diepen.*

*Wat vooral opviel bij de ontdekking van deze rijke nauwelijks beschreven geschiedenis, zijn de verrassende en zeer verregaande **transformaties van het landschap** door toedoen van menselijk ingrijpen. Het zogenoemde 'Kempense keuterboertje' kan absoluut niet symbool staan voor een noest werkende en handel drijvende bevolking met internationale contacten tot in het verre buitenland, mensen met eigen bezit, die de grond niet pachtten of in leen maar in eigendom hadden, een grote vrijheid van handelen en nauwelijks betutteling van bovenaf. De clichés over de Kempen kloppen helemaal niet.*

Een biografie van het landschap 'tijd' en 'ruimte' als kader voor ontsluiting

'Landschappen zijn als een boek, eerder een palimpsest met verschillende lagen over elkaar heen, dat men kan lezen en ontcijferen als men de moeite doet het schrift, de taal, de woordenschat en de grammatica ervan te leren. De complexiteit van het landschap maakt het zinvol om de verschillende bouwstenen en structuren afzonderlijk te bestuderen, zonder echter hun samenhang te vergeten.'

Uit Marc Antrop 'Perspectieven op het landschap' uitg. Academia press 2007

Niets is heerlijker dan wandelen, fietsen of varen doorheen een mooi **uitgestrekt landschap**. Rust en stilte worden misschien schaars, het zijn alleszins kwaliteiten die vandaag meer en meer mensen naar waarde weten te schatten. Op dat vlak heeft Noord-Limburg alle troeven, er is veel open ruimte die nog meer mensen kan aantrekken om te genieten van de prachtige natuur en het schitterende landschap.

Op het eerste zicht roept het landschap van Noord-Limburg associaties op met het bronsgroen eikenhout en de purperen heide uit het Limburgse volkslied. Dat beeld van oeroude en ongerepte uitgestrekte gebieden, klopt echter niet meer. Doorheen eeuwen geschiedenis is het landschap onder invloed van de mens telkens zeer grondig van uitzicht veranderd. Vooral vanaf de 19de eeuw is die **transformatie van het landschap** ontzettend ingrijpend geweest voor de Limburgse Kempen, veel ingrijpender dan in andere streken zoals Haspengouw.

Het landschap evolueerde van heel open naar erg gesloten, aaneengesloten grote gehelen zijn verdwenen en nu veelal gefragmenteerd. Heldere eenvormige landschappen zijn overgegaan naar een complexe en misschien moeilijk leesbare diversiteit. Alleen wie goed toekijkt, kan vandaag nog **sporen van het oorspronkelijke** landschap en van die opeenvolgende ontwikkelingen terugvinden en aflezen. Op die manier leest het actuele landschap als een boek; **een boeiende biografie**.

Genieten van het landschap is één zaak, tegelijk ook geboeid worden door die geschiedenis en de opbouw van het landschap, biedt nog een meerwaarde. Zien en begrijpen hoe het landschap opgebouwd en tot stand gekomen is, welke sociale, maatschappelijke, economische of andere fenomenen hierin meegespeeld hebben, begrijpen wat Noord-Limburg zo uniek maakt en hoe de erfgoedelementen hierin passen, dat is het opzet van dit **concept voor erfgoedontsluiting**.

Veel meer dan elders speelt het **landschap** van Noord-Limburg zelf, naast het waardevolle materiële of immateriële erfgoed, hierin een bepalende rol. Tegelijk weerspiegelt dat beeld ook een rijke gemeenschappelijke geschiedenis van een regio, waarbij niet de rijkdom van de bodem alles bepaalde, maar het **gemeenschapsleven** dat zich hier in vaak moeilijke omstandigheden op een zeer rijke manier heeft ontwikkeld.

Het landschap is het belangrijkste erfgoed. De biografie van het landschap, met daarin de sporen van de aanwezigheid van de mens, de evolutie in de tijd en de leesbare ruimtelijke structuren, vormen de basis van het ontsluitingsconcept. 'Tijd' en 'ruimte' geven betekenis aan elk erfgoedelement.

Het Masterplan is een rapport met inspirerende suggesties, voorstellen en mogelijkheden, gegroeid vanuit de cultuurhistorische eigenheid van de streek en het inzicht in de ruimtelijke structuur van het landschap en zijn biografie; het landschap zoals het vandaag is, bekeken vanuit de evolutie of hoe het tot stand is gekomen.

Deel 1 : Een concept voor erfgoed ontsluiting – inleiding

Dit deel geeft een reflectie op erfgoed ontsluiting en de gehanteerde werkwijze in dit masterplan.

Deel 2: Erfgoed Noord-Limburg

Een inventaris

Deze ‘proeve van’ inventaris van cultureel erfgoed van regionaal belang werd voorafgaand aan het masterplan opgesteld. Hiermee wilden we een beeld krijgen van het beschikbare roerend en onroerend erfgoed en van de ruimtelijke situering ervan. Elk erfgoed element werd hiertoe in een gis-systeem verwerkt.

Een biografie van het landschap – ‘tijd’

Dit deel situeert het erfgoed in zes opeenvolgende tijdslagen, met een voorafgaande reflectie naar het precultu-rele substraat. De tijdslagen proberen historische periodes te duiden die een van elkaar verschillende invloed hebben gehad op de ontwikkeling van het landschap. Met enkele kaarten en figuren wordt getracht het historische landschap in beeld te brengen. Elk hoofdstuk begint met een historische interpretatie van de betreffende tijdslaag. Een meer uitgebreide geschiedenis vindt de lezer als bijlage. Het hoofdstuk beschrijft verder de ruimtelijk-landschappelijke structuur van de tijdslaag en legt een relatie tussen erfgoed, tijd en landschap.

Het landschap van vandaag – ‘ruimte’

Het erfgoed wordt in dit hoofdstuk geprojecteerd op het actuele landschap; hoe kunnen actuele landschappelijke structuren het erfgoed beter doen begrijpen en helpen bij een betekenisvolle ontsluiting. Om een concrete voorzet te kunnen geven aan mogelijke initiatiefnemers, werd geen nieuwe landschappelijke indeling gezocht, maar gebruik gemaakt van de Grote Landschappelijke Eenheden zoals ze door de provincie zijn vastgelegd.

Deel 3: Twee concepten voor erfgoedontsluiting

Met de tijd en ruimte als context worden twee concepten voor ontsluiting uitgewerkt :

concept 1 : ‘thematische ontsluiting van erfgoed’

Het erfgoed wordt gepresenteerd in vijf thema’s die een groot deel van Noord-Limburg of het geheel omvatten. Voor elk thema worden meerdere suggesties van erfgoedontsluiting voorgesteld.

concept 2 : ‘ruimtelijke ontsluiting van erfgoed’

Hier is de wijze van benaderen en ontsluiten van het erfgoed de insteek. Er wordt vertrokken van de ruimtelijke elementen die in de mental map van de erfgoed bezoeker kan aanwezig zijn of aangegeven worden. Erfgoed ruimtes, -routes en knooppunten zijn de ruimtelijke elementen waarmee het erfgoed wordt aangeboden.

Deel 4: Actieplan

Het actieplan zoekt naar de concrete realisatie van het masterplan voor erfgoed ontsluiting. Het geeft doelen en doelgroepen aan, maakt ophijsting van de verschillende suggesties en geeft met een aantal hefboom-projecten concreet aan wat er kan gebeuren.

Deel 5. Basisteksten en inventaris

In dit deel twee basisteksten waarop de inhoud van dit masterplan voor een belangrijk deel is gebaseerd met daarnaast de volledige lijst van de geselecteerde erfgoedelementen.

2 ERFGOED NOORD-LIMBURG

2.1 EEN INVENTARIS

De inventaris van erfgoedelementen werd opgesteld in het kader van het masterplan voor Noord-Limburg, met name de gemeenten: Lommel, Overpelt, Neerpelt, Hamont-Achel, Bocholt, Bree, Meeuwen-Gruitrode, Peer, Ham, Hechtel-Eksel, Leopoldsburg, Tessenderlo en Lummen.

Het begrip erfgoed wordt gehanteerd in de ruime betekenis naar analogie met de definities en het toepassingsgebied van de recentere internationale conventies aangaande deze materie. De lijst (als bijlage toegevoegd) omvat daarom zowel onroerend als roerende goederen, natuurlijk en in mindere mate immaterieel erfgoed. De nadruk van de inventaris ligt op het onroerend erfgoed.

Het doel was een lijst op te stellen van karakteristieke elementen en bij voorkeur groepen van elementen om aan de hand hiervan krachtlijnen voor de eigen ontwikkeling en het specifieke karakter van de streek te kunnen achterhalen. Dit betekent meteen dat de lijst geenszins volledigheid nastreeft maar zoekt naar erfgoed van streekbepalend belang. Anderzijds is de lijst een momentopname en steeds voor aanvulling en wijziging vatbaar. Dit is zeker het geval voor het immateriële erfgoed dat in de relatief korte periode waarin de inventaris werd opgemaakt moeilijk te vergaren was. Deze streekgerichte inventaris kan aangevuld worden door lokale erfgoed onderzoekers. De recent publiek gemaakte inventaris van onroerend erfgoed¹ stemt voor een groot deel overeen met de geraadpleegde informatie uit 'Bouwen door de eeuwen heen', hij kan waardevolle aanvullingen geven voor een meer gedetailleerde benadering.

Bij het opstellen werd vooreerst dankbaar gebruik gemaakt van de informatie die wij kregen tijdens de gesprekken met talrijke bevoorrechte getuigen. We deden beroep op de lijst van beschermde monumenten en landschappen en 'Bouwen door de eeuwen heen', de 'Landschapsatlas' en specifieke literatuur over de regio². Verder raadpleegden wij de beschikbare toeristische informatie, websites van gemeenten, natuurgebieden en -verenigingen. Tenslotte verwerkten wij de feedback die wij van het streekplatform ontvingen naar aanleiding van de samenkomsten.

In het GIS-bestand (kaarten) werd een inventaris vindplaatsen van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum (GRM) opgenomen m.b.t. het erfgoed van het verre verleden. De vindplaatsen of de ter plaatse gevonden artefacten werden niet opgenomen in de uitgebreide lijst.

De inventaris werd opgemaakt door Ingrid Desmedt lic. Kunstgeschiedenis (Ab Ovo).
De verwerking in het GIS bestand werd uitgevoerd door Bureau Bongaerts bv.a.
Inventaris (zie deel 5)

¹ Vlaams instituut voor onroerend erfgoed – www.vioe.be

² We verwijzen hiervoor naar de bronvermeldingen bij de tekst: 'Noord-Limburg: Een schrale bodem voedt creativiteit'.

2.2 EEN BIOGRAFIE VAN HET LANDSCHAP - TIJD

De tijd als kader

In dit hoofdstuk bekijken we het erfgoed in zijn tijds kader. Het landschap zoals het vóór de aanwezigheid van de mens is ontstaan vormt het vertrekpunt. Daarna worden zes tijdslagen onderscheiden waarin het Noord-Limburgs erfgoed gesitueerd wordt.

Dit is een eerste en misschien de belangrijkste basis van een ontsluitingsconcept.

*Voor het fysisch kader en de eerste tijds laag van deze biografie citeren we uit de tekst ‘**De bewoningsgeschiedenis van Noord-Limburg: van de eerste bewoners tot de Merovingers**’ die **Guido Creemers** voor dit Masterplan schreef, voor de volledige tekst verwijzen we naar de basisteksten in deel 5 van dit rapport. Het tweede deel van de tekst baseert zich op de omvattende verkenning van de geschiedenis van Noord-Limburg die **Ingrid Desmedt** neerschreef in ‘**Noord-Limburg, een schrale bodem voedt creativiteit**’ (zie eveneens deel 5) en op tal van interviews die in het kader van dit Masterplan werden gedaan. Niet alle stellingen en visies konden op hun juistheid geverifieerd worden.*

2.2.1 HET ONTSTAAN VAN HET LANDSCHAP

Hoe grondig het landschap in de tijd ook veranderde, veel van die ontwikkelingen zijn direct bepaald en alleen verklaarbaar vanuit de oorspronkelijke ruimtelijke structuur van de regio. De basis gaat terug naar de combinatie van bodemsamenstelling, reliëf en waterhuishouding, of kortom naar het **'fysisch systeem'**. Dat is in feite de **echte grondslag** van de rijke geschiedenis van Noord-Limburg. Een helder inzicht in dit fysisch systeem is dan ook onmisbaar voor een goed begrip van het actuele landschap, daarom volgt eerst een korte beschrijving van de **pre-culturele onderlaag**.

Guido Creemers:

Het fysisch kader

Het geografisch gebied waarbinnen het Masterplan Noord-Limburg valt maakt deel uit van de Kempen. Het omvat twee stroombekkens, namelijk het Maas- en het Scheldebekken. De waterscheidingslijn doorsnijdt er de vengebieden ten zuiden van Meeuwen ('Waterschei') en loopt naar het noorden via de gemeenten Hechtel, Eksel en Lommel. De voornaamste rivieren die aansluiting vinden op het Maasbekken zijn de Dommel, de Abeek en de Itterbeek. Rivieren als de Zwarte Beek, de Grote Laak, de Grote Nete en de Molse Nete stromen westwaarts en vinden aansluiting op het Scheldebekken.

Geologisch gezien is de Kempen recent gevormd. Meestal wordt er een onderscheid gemaakt tussen de Lage Kempen (het meest noordelijke en noordwestelijk gelegen gedeelte van het studiegebied) die aansluiting vindt met de Antwerpse Kempen, en de Hoge Kempen. Eén van de meest opvallende elementen binnen deze laatste zone is het Kempisch Plateau, dat een hoogte van 97 m. t.a.w. bereikt. Oorspronkelijk bestond het gebied uit een puinkegel, een enorme grintmassa en zanden die door de Rijn en de Maas aangevoerd werden tijdens het Midden-Pleistoceen (800.000 – 200.000 jaar geleden). Door de rivieren werd materiaal o.a. uit de Ardennen, maar ook uit de centrale en zuidelijke Rijnzone aangebracht. Uit deze periode stammen het Winterslag grint, in feite een grindrijk zand, afkomstig van de Maas, en het Lommel zand dat van de Rijn afkomstig is en dat in de omgeving van Lommel een dikte van 8 meter bereikt. Het plateau zelf is ontstaan doordat later de Maas zich in de puinkegel insneed, waardoor de steilrand van het plateau en ook de huidige Maasvallei ontstonden. De streek van de Kempen wordt gekarakteriseerd door eolische zanden. Het zijn dekzanden, die voor namelijk tijdens de laatste ijstijd (grootweg tussen 60.000 en 20.000 jaar geleden) door de wind aangebracht werden. In deze zanden ontwikkelde zich een typisch bodemprofiel, de zogenaamde podzolbodem. De Kempen is een streekbenaming voor het dekzandgebied dat zich naar het noorden en naar het oosten uitstrekt vanaf Nederland tot Polen. Deze dekzanden bereiken binnen het studiegebied nooit een grote dikte. Dit laatste is vooral het geval op het Kempisch Plateau zelf³.

Fig. 1 Water en reliëf (Vlaams Hoogte model)

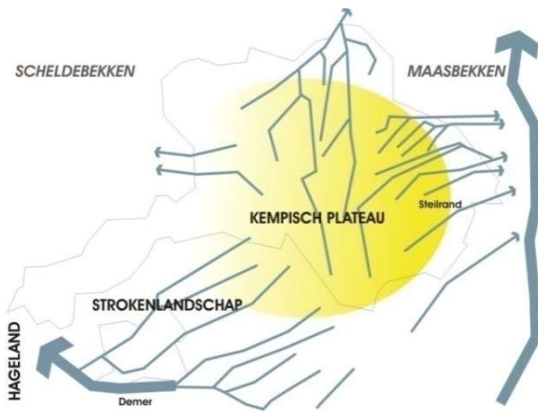

Fig. 2. Water en reliëf – schematische structuur

³ Allemeersch e.a. 1988, 33 - 39; Dreesen e.a. 2001, 68 - 72, 95 - 99; Gullentops & Wouters 1996, 22 - 27, 68, 80 - 83, 88 - 89; Marechal 1992; Paulissen 1970; Paulissen 1973; Paulissen 1984.

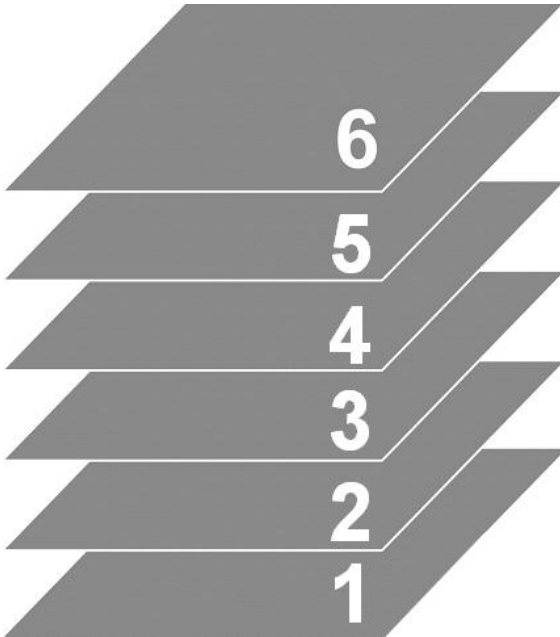
De zuidwestelijke zone van het studiegebied bevat in de regio Lummen-Tessenderlo-Kwaadmechelen de oudste formaties: onder een kwartair dek van meestal zanden treft men op vele plaatsen tertiaire kleien of zanden aan. Binnen ons gebied zijn dit meestal limonietzanden waarin ook ijzerzandsteen voorkomt.

De rivierdalen in de Limburgse Kempen bestaan uit recentere alluviale afzettingen, meestal tamelijk fijn van textuur (zandleem). Verder werd het gebied gekarakteriseerd door Tardiglaciale stuifduinen die zowel op de interfluvia als op de hogere plateaugebieden voorkomen. Ook stuifkuilvennen die net als deze stuifzandgebieden vooral in de waterscheidingszones voorkomen zijn typisch voor deze zone. Ze zouden in dezelfde periode, ongeveer tussen 14.000 en 9600 v. Chr. ontstaan zijn. Ten gevolge van een gesloten landbouwbedrijfsvoering ontwikkelden zich rondom de middeleeuwse woonkernen es- of plaggengronden. Het zijn archeologisch gezien vaak rijke en fragiele zones. Rond sommige middeleeuwse woonkernen ontstonden ten gevolge van een ongecontroleerde bedrijfsvoering op vele plaatsen stuifzandgebieden - gordels van recente dekzanden zonder noemenswaardige bodemvorming. Ook deze zijn karakteristiek voor het Kempisch landschap.

Het landschap, dat tegenwoordig voornamelijk gekarakteriseerd wordt door schrale dekzanden, heeft het leven van haar bewoners door de eeuwen heen in grote mate bepaald. De bewoningsgeschiedenis van Limburg laat zich voor een groot stuk lezen als een verhaal van interactie tussen gemeenschappen op de rijke leemgronden, in de vruchtbare Maasvallei en op de schrale Kempische zandgronden. Ieder gebied had haar eigen karakteristieken en de bewoners maakten er dankbaar gebruik van.

De combinatie van **bodem, reliëf en waterhuishouding** is doorheen de eeuwen een constante in het verhaal van Noord-Limburg. Om het landschap van vandaag te kunnen begrijpen en de samenhang ervan in te zien, is inzicht in deze structuur onontbeerlijk. De afbeeldingen en het schema geven de structuurbepalende elementen weer, met name het Kempisch plateau op de grens van Maas- en Scheldebekken en de landschappelijke patronen zoals het plateau zelf, de steilrand, de beekvalleien en de stuifduinen.

2.2.2 EEN REIS DOORHEEN DE TIJD

De rijke geschiedenis van Noord-Limburg is in te delen in zes betekenisvolle historische periodes. Die worden hier gehanteerd als leidraad en houvast voor de biografie van het landschap en het concept voor erfgoedontsluiting dat er verder op gebaseerd is. Dit geeft een duidelijk inzicht in de historische opbouw en de samenhang binnen de regio.

Volgende zes tijdspanes worden achtereenvolgens geschetst, een meer uitgebreide aanzet tot de boeiende geschiedenis van Noord-Limburg is als bijlage toegevoegd.

1. Sporen uit het verre verleden

Vanaf de eerste mensen tot de Merovingers (300.000 vc – 400 nc)

2. Ontginningen, grote abdijen en kleine steden

Nederzettingsspatronen, kerstening, parochies, abdijen, kleine steden, vroege en late middeleeuwen ...400 tot 1450

3. Woltorens en internationale handelsroutes

Bloeiperiode, schapenteelt, lakenhandel, haven van Antwerpen ...1450 tot 1585

4. Moeilijke tijden; over Huislieden, Teuten en Bokkenrijders

Sluiting Antwerpen, schansen, plunderingen, handel ...1585 tot 1795

5. Van Napoleon, over Willem tot Leopold

Kanalen, ontginningen, grenzen ...1795 tot 1914

6. Moderne tijden

Wegeninfrastructuur, suburbanisatie, massatoerisme ...1914 tot 2000

Om het geheel inzichtelijk te maken bestaat het verhaal van elke tijdspane uit drie invalshoeken met een zeer grote onderlinge interactie: een kort overzicht van de belangrijkste historische ontwikkelingen, een overzicht van de landschappelijke transformaties uit die periode en de situering van het erfgoed van die tijd dat tot vandaag bewaard is gebleven.

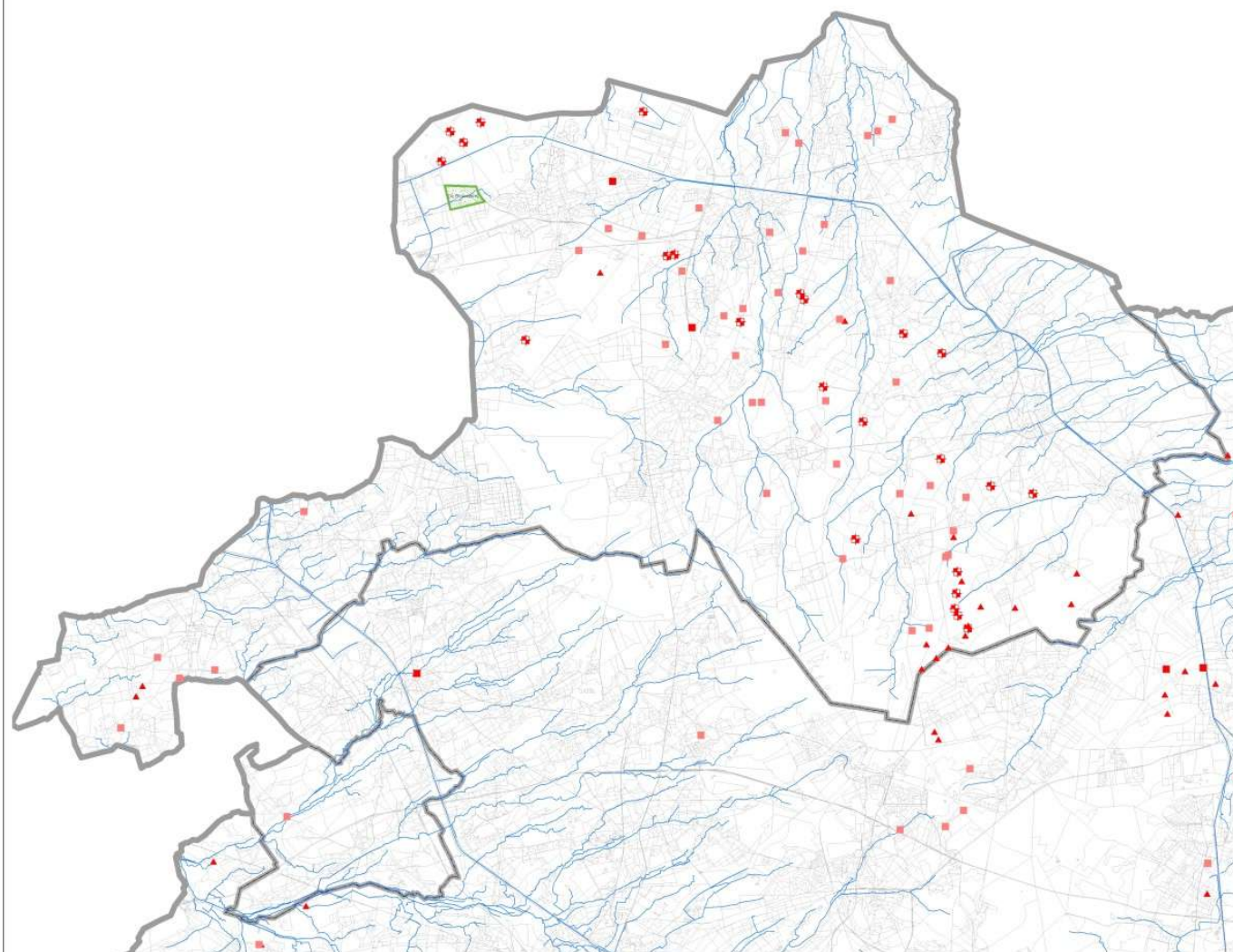
ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

T1

sporen uit het verre verleden

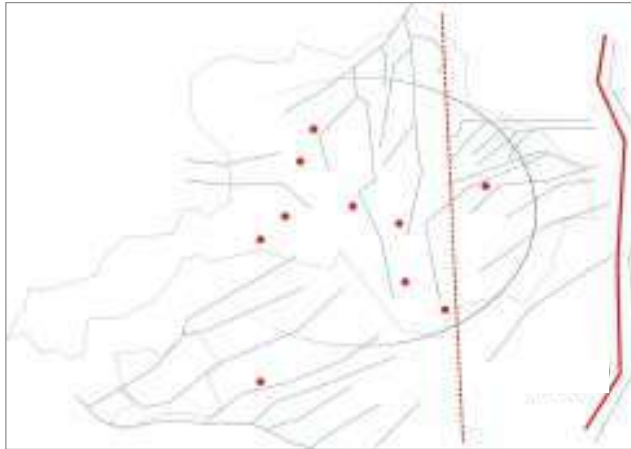
inventaris erfgoed

kaart 1.1.

Legende

- 11_besch_landschap
- 12_park
- 13_tuin
- 141_infrastructuur_lijn
- 142_infrastructuur_punt
- 15_solitair_landschap
- 16_natuureducatief centrum
- 17_stad_dorpsgezicht
- 21_graf vroeg-late bronstijd-ijzertijd
- 22_depot late bronstijd-ijzertijd
- 23_Nederzetting late bronstijd-ijzertijd
- 24_celtic fields

1

Tijdslaag 1: sporen uit het verre verleden

Fig. 3 Grafheuvels Grote Haart Hamont (pb)

2.2.3 TIJDSLAAG 1. SPOREN UIT HET VERRE VERLEDEN

De bewoningsgeschiedenis vanaf de eerste mensen tot de Merovingers (300.000 vc – 400 nc)

We bouwen dit deel van het rapport op met citaten uit deel 2 van de tekst van Guido Creemers: 'De bewoningsgeschiedenis vanaf de eerste mensen tot de Merovingers'. De tekst is integraal opgenomen in deel 5: 'Basisteksten en inventaris.'

Guido Creemers :

De vroegste bewoners

De oudste sporen van de mens gaan in het Limburgse terug tot rond 300.000 jaar geleden. Het gaat hier om voorgangers van de Neanderthaler. Resten van kampen van Neanderthalers zijn in de Maasvallei, in de gemeenten Veldwezelt⁴ en Kesselt⁵ (beiden gemeente Lanaken) en in Lauw (Tongeren) gevonden⁶. Het is duidelijk dat de mens in die periode voornamelijk in eerder gematigde perioden gedurende de ijstijden, of tijdens tussenijstijden aanwezig was. De meeste vindplaatsen dateren van na 120.000 jaren geleden.

In Noord-Limburg zijn tot op heden slechts geïsoleerde vondsten uit deze periode gevonden, zoals een chopping-tool en een vuistbijl in Meldert (Lummen)⁷, een vuistbijl in Meeuwen⁸ en Midden-Paleolitische artefacten in Linde-Peer⁹ en Ellikom (Meeuwen-Gruitrode)¹⁰.

....

*Rond 12.300 v. Chr. wordt het terug koud, maar het klimaat wordt weer milder omstreeks 11.700 v. Chr. In die periode trekken Federmesser-lieden, zo genoemd naar hun typische wapenspitsen die de vorm hebben van schrijfpennetje, rond op de Kempische vlakten. Het zijn voor zover we nu weten de eerste permanente bewoners van de Kempische zandgronden. **Het landschap bestaat uit een vrij open bos van den, berk en hazelaar.***

....

*Omstreeks 9600 v. Chr. zet de definitieve klimaatsverbetering in. Deze klimaatsperiode wordt het Holoceen genoemd. Ook vandaag leven we nog steeds in de klimaatsfase van het Holoceen. **Er ontstaat een landschap met beken en vennen. Het landschap geraakt geleidelijk aan bebost, eerst met zogenaamde 'pionier-boomsoorten' als berk, den en hazelaar, maar geleidelijk aan met een dichter wordend gemengd loofwoud (eik, olm, linde...) met veel open plekken.***

4 Bringmans e.a. 2003.

5 Lauwers 1984; Van Baelen e.a. 2008.

6 Gijssels & Doperé 1983.

7 Vynckier 1981, 23 -24.

8 Creemers 1985b.

9 Claassen 1968.

10 Geerts & Heymans 1986.

....

Eerste landbouwers: komen en gaan

De eerste landbouwers hebben weinig contact met de jagers-verzamelaars in het noorden van Limburg.. Die trekken zoals vanouds, door het landschap en leven verder als jagers-verzamelaars. Het lijkt er op dat er in de periode 5300 – 4900 v. Chr. verschillende ven- en valleizones op het Kempisch Plateau zijn die aantrekkelijk zijn voor menselijke bewoning. Zo zijn er in de omgeving van Meeuwen-in-den-Damp¹¹ en Opglabbeek-Ruiterskuilen¹² (net buiten het studiegebied gelegen) verschillende kampplaatsen gevonden die allicht uit deze periode dateren. Het ziet er naar uit dat er hier druk jacht gemaakt werd in een uitgestrekt lindewoud waarin ook hazelaar, berk, eik els en den voorkwam. Ook in Lommel, bijvoorbeeld in de omgeving van Vosvijvers¹³, moeten er omstreeks die periode jagers-verzamelaars verbleven hebben.

....

Landbouw: voor eens en voor altijd

Rond 4000 v. Chr. komen groepen boeren aan in de Kempen. Als veetelers hebben ze weiden nodig om hun kuddes te laten grazen.

....

De oudste grafresten

Tijdens het Laat-Neolithicum krijgen we te maken met bekermensen. Over het algemeen wordt er over 3 opeenvolgende culturen gesproken: de Enkelgraf- (vroeger 'Standvoetbekercultuur' genoemd), de Klokbeek- en de Wikkeldraadbekerculturen (3000 – 1800 v. Chr.). Met deze laatste cultuur (2000 – 1800 v. Chr.) zitten we overigens al aan het begin van de Bronstijd.

....

Veeboeren op de heide

Vanaf circa 1800 v. Chr. wordt vee erg belangrijk. Dat blijkt vooral uit een nieuw type woning: het woonstalhuis. Hier verblijven mens en vee onder één dak. Dit type woning verschijnt vrijwel tegelijkertijd op verschillende plaatsen in Noordwest-Europa.

Dergelijke woningen getuigen in eerste instantie van een stabiel economisch systeem (het is mogelijk om veel runderen te houden), dat tot in het begin van de 20ste eeuw in onze streken blijkt doorleven. Denken we maar aan de Kempische boerderijen in Bokrijk, of de typische Kempische langgevelhoeven.

....

De grafheuvels van Wijchmaal-Heksenberg en de Tuudsheuvel van Gruitrode zijn monumentale dodenmonumenten¹⁴.

11 Creemers & Vermeersch 1986 & 1987.

12 Robinson e.a. 2008; Vermeersch e.a. 1974.

13 Geerts 1984b.

14 Marien 1947 ; Mariën 1952, 210 – 211 ; Roosens 1960.

Fig. 4. Reconstructietekening van Celtic Fields in Maarsbergen (NL) bron: www.mmnatuurlijk.nl

....

Bovendien liggen de grotere grafheuvels op markante plaatsen in het landschap. Ze lijken ankerplaatsen te zijn voor de diverse gemeenschappen of families in een regio. Blijkbaar oefenden deze monumenten als rustplaatsen van de voorouders aantrekkingskracht uit en waren zij - al dan niet intentioneel - ordenende richtpunten in de interactie tussen mens en landschap.

Het landschap, dat in deze periode - het subboreaale - bestaat uit een gemengd loofwoud van eik, hazelaar, els, linde, iep en den, met plaatselijk graslanden en heidegebieden, wordt nu op grote schaal ontbost¹⁵. Uitgeputte gronden veranderen in heidegebied. Op het einde van het subboreaale, dat is tegen het einde van de bronstijd, zouden tenminste de gebieden waar grafheuvels gesitueerd waren, al ten prooi gevallen zijn aan een verregaande uitbreiding van het heideareaal¹⁶.

De Late Bronstijd

Ergens vanaf 1100 v.C. worden de geïsoleerde grafheuvels vervangen door grote gezamenlijke begraafplaatsen, urnenvelden.

....

Omdat de nederzettingen zich telkenmale na één of twee generaties verplaatsen in het landschap - we noemen dit nederzettingssysteem zwervende erven - worden de grafvelden het centrale element binnen de samenleving.

....

De IJzertijd

....

De periode tussen 800 v. Chr. en 500 v. Chr. blijkt een grote bloeiperiode voor onze streken te zijn. Uit geen enkele andere periode zijn er zoveel grafvelden bekend als uit deze periode.

....

In deze periode gaat men over op een nieuw landbouwsysteem, de zg. Celtic Fields: een soort meerslagstelsel, dat veel grotere opbrengsten dan voorheen verzekert. Binnen deze complexen 'zwerven' de nederzettingen.

....

Er is wel eens gezegd dat we kort na 600 krijgen te maken krijgen met een crisis in de gemeenschappen op de zandgronden. Het landbouwsysteem van de Celtic Fields zou de gronden uitgeput hebben. De Celtic Fields worden verlaten, omdat ze niet meer renderen. Ze veranderen in heidegronden voor schapenteelt. De bevolking neemt af en verplaatst zich naar de valleigronden, naar de wat rijkere zandleembodems.

....

¹⁵ Arts & Van de Wijdeven 2002.

¹⁶ Gelorini e.a. 2008.

Fig. 5. Kempens woonstalhuis 19°-20° E uit V.C. Trefois
'Landelijke architectuur'

Prehistorische akkercomplexen

....

Duistere periode

Vanaf de 4de eeuw voor Christus kennen we nauwelijks vondsten binnen het studiegebied.

....

Op naar de Eburonen

Iets na het midden van de 2de eeuw v.C. denken we de eerste sporen van de gemeenschap van de Eburonen te herkennen.

....

Voor het overige zijn er binnen het studiegebied tussen de 3de en de eerste eeuw voor Christus nauwelijks vondsten. Dat is in elk geval een opmerkelijk gegeven.

De inheemse gemeenschappen ontwikkelen zich in deze periode tot uitgesproken martiale, krijgshaftige gemeenschappen.

Iedereen Romein? Of ...

....

De Romeinen beïnvloeden zowat alle aspecten van de bestaande manier van leven: bouwtechnieken en eetgewoonten, lichaamsverzorging en mode, wetgeving en godsdienst. De elite staat het meest open voor de Romeinse cultuur. Ze neemt die voor een groot stuk over en brengt er ook andere lagen van de bevolking mee in contact.

....

Men gaat er tegenwoordig van uit dat Romanisering niet zozeer het opleggen van de Romeinse cultuur aan de inheemse bevolking inhoudt. Het gaat eerder om het op een eigen manier integreren van Romeinse elementen binnen de inheemse samenleving. Op die manier ontstaat een provinciaal-Romeinse samenleving. Het is dan ook niet nodig dat men Romeinse villa's in het Kempense landschap moet aantreffen. De inheemse bevolking bleef min of meer verder leven zoals voorheen, maar integreerde wel vlot Romeinse elementen en stelde zich open voor de Romeinse cultuur, zonder dat de traditionele levenswijze diepgaand veranderde.

....

*We denken tegenwoordig dat de nederzettingen uit de Romeinse tijd zich in de Kempen vooral (maar niet uitsluitend) richtten op veeteelt. **Overal is de akkerbouw kleinschalig. De boeren leven nog steeds in woonstalhuizen.** Het is voor hen ondenkbaar om mensen en vee in aparte gebouwen onder te brengen. Daarom zijn ze geen voorstander van de Romeinse villacomplexen die in het zuiden van de regio worden opgetrokken.*

....

Uit jaarringenonderzoek op waterputten in de Nederlandse Kempen blijkt dat de Romeinse bewoning er grotendeels stopt rond 230 n. Chr.

....

Maar op oudejaarsnacht van het jaar 406 na Christus steken Germanen massaal de Rijn grens over in de buurt van Mainz (Duitsland). Ze trekken al plunderend en vernielend Gallië binnen. Het Romeinse verdedigingssysteem faalt en de autoriteiten trekken het leger terug.

....

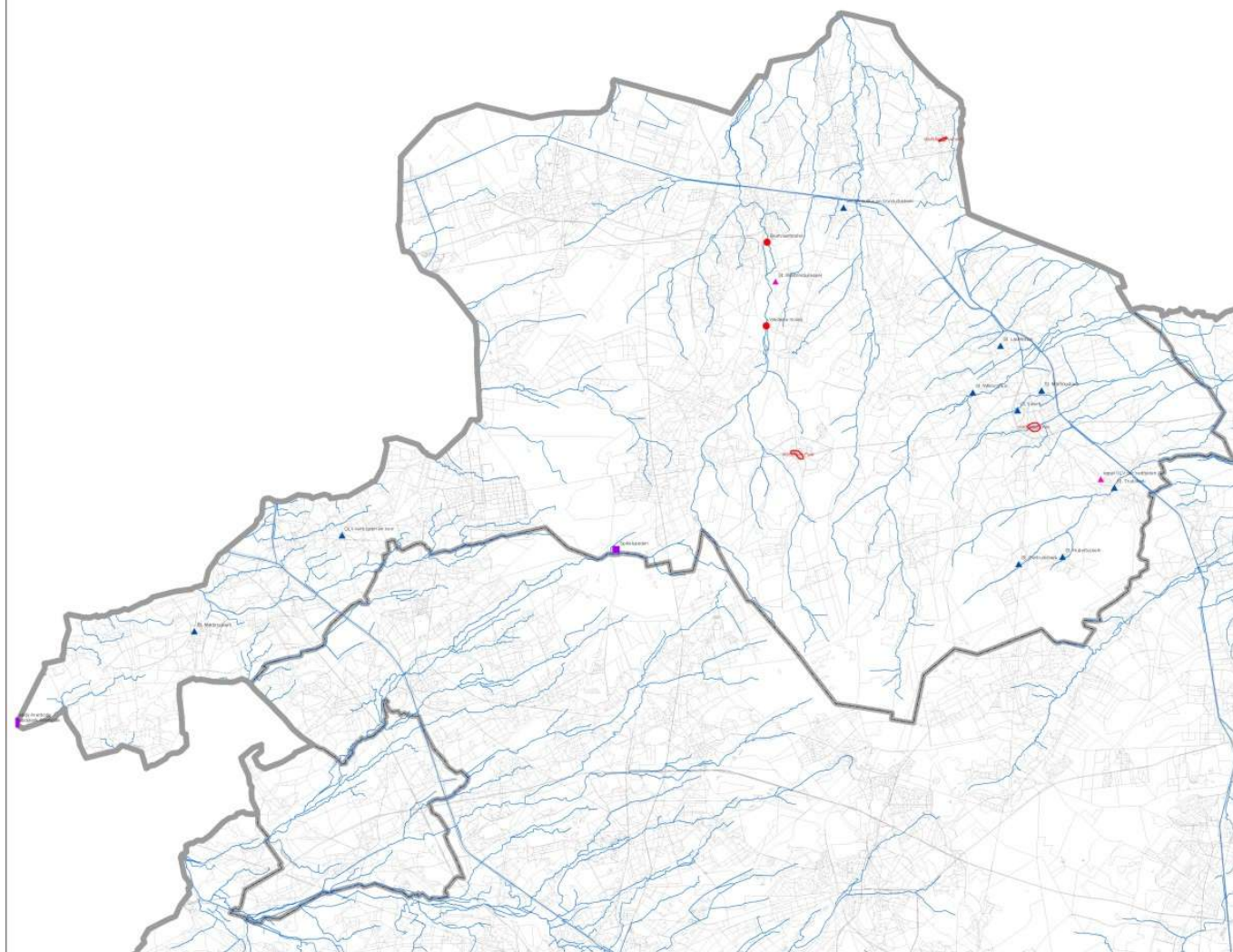
ERFGOEDONTSluiting NOORD-LIMBURG

T2

ontginningen, abdijen en
kleine steden

inventaris erfgoed

kaart 1.2.

Legende

- 11_besch_landschap
- 12_park
- 13_tuin
- 141_infrastructuur_lijn
- 142_infrastructuur_punt
- 15_solitair_landschap
- 16_natuureducatief centrum
- 17_stad_dorpsgezicht
- 41_schans
- 42_hoeve
- 43_molen
- 44_ambacht_bedrijf
- 45_overheidsgebouw
- 46_woning
- 47_industrie
- 48_versterking
- 49_kasteel
- 51_kerk
- 52_kerkhof
- 53_pastorij_dekenij
- 54_kapel
- 55_solitair religieus
- 56_abdij_klooster
- 621_beeldenpatrimonium
- 623_orgel
- 81_museum

2

2.2.4 TIJDSLAAG 2. ONTGINNINGEN, GROTE ABDIEN EN KLEINE STEDEN

Ontstaan van dorpen en parochies, de grote ontginningsgolf en de eerste steden (400 – 1450)

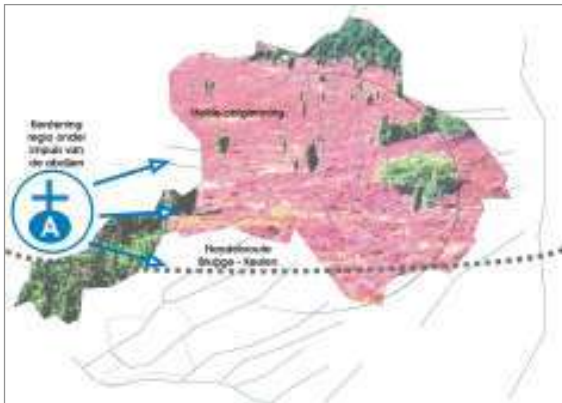
Geschiedenis

Vanaf het begin van de 5de eeuw dringen opeenvolgende groepen Franken het gebied binnen en verdrijven of vermengen zich met de oorspronkelijke bewoners. Het vroegere cultuurlandschap verdwijnt grotendeels, het bos regenereert aanvankelijk¹⁷ maar met de fragmentaire ontginningen breidt het heidelandschap opnieuw uit. Kleine **boerengemeenschappen** wonen in lemen hoeven met rieten daken, bestaande uit een woonhut, stallen en een schuur, opgetrokken rond een gemeenschappelijke plaats. Meestal is dit een **verbrede plek of initiële pleinvorm** (biest of opstal)¹⁸, met een drinkplaats voor het vee dat hier bijeen werd gedreven vooraleer het naar de gemeenschappelijke weidegronden werd gevoerd. Ook de akkers rond deze nederzettingen worden gemeenschappelijk ontgonnen.

De meeste gehuchten en nederzettingen zijn **rivierdalnederzettingen**, waarbij de bewoning zich concentreert op de dalwand, de overgang van de hoger gelegen drogere gronden naar de lager gelegen valleien. De vochtige valleigronden fungeren als hooi- en weilanden, de hogere als akkers¹⁹. Het Frankische agrarische systeem was gericht op een combinatie van landbouw én veeteelt. Aanvankelijk weidde het vee (varkens, schapen, geiten en later ook hoornvee) in de bossen en zijn de beemden in de valleien alleen hooiland. De akkers worden eerst in een tweeslagstelsel verbouwd, later in een drieslagstelsel. Ook de woeste gemene gronden speelden een grote rol in de ontwikkeling van de Kempen. Elk dorp heeft een 'heerdgang' naar de uitgestrekte gemene heide waar de gemeenschapsherder de omvangrijke schaapskudden hoedt. Dat **gemeenschappelijk karakter** is een constante doorheen de hele geschiedenis van Noord-Limburg.

Tal van Kempische **dorpen** zijn vanaf de 7de en 8ste eeuw gegroeid uit die Frankische nederzettingen en maakten toen deel uit van het rijk van Karel de Grote. Na diens dood werd het door opeenvolgende generaties stelselmatig verdeeld, de grenzen tussen het West- en Oost-Frankische Rijk (het latere Duitsland en Frankrijk) dateren uit die periode. Gedurende die hele Middeleeuwen ontstaan steeds meer nieuwe **gehuchten** met eigen landbouwontginningen, vaak gelegen in een krans rondom de oorspronkelijke veldcomplexen.

Vanaf de 8ste - 9de eeuw beschikt men ook over mest dankzij het **potstalsysteem**, van zeer groot belang voor het verrijken van de arme gronden. Daardoor neemt ook de agrarische betekenis van de heide sterk toe. De gemene gronden dienden zowel voor het hoeden van de kuddes, het plaggen voor de potstal, waaruit later

Tijdslaag 2: ontginningen, abdijen en kleine steden

Fig. 6 Rivierdalnederzetting Ellik (Ferraris)

17 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. Biologische waarderingskaart – verklarende tekst bij kaartbladen 3-9-17, uit. Instituut voor natuurbehoud 2000 p.32

18 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. - O.C. p. 32

19 Schlusmans F. Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen O.C.

Fig. 7 Kapel Hoksent – Hechtel-Eksel (pb)

Fig. 8 Sint-Willibrordus bron: www.lambertikerk.nl

mest werd gewonnen, die op zijn beurt diende voor de verbetering van de landbouwgrond. Op vochtige plaatsen werd ook toen al turf gestoken, dieper gelegen moergrond diende als bouw materiaal, vijvers als drinkplaats of voor het kweken van vis, verder werd er sprokkelhout verzameld en was de heide geschikt voor de bijenweek.

In die periode komt onder impuls van Amandus, Willibrordus en Bonifacius ook de **kerstening** op gang, merkwaardig genoeg vertrekkend vanuit Ierland, een van de verste uithoeken van het voormalige Romeinse rijk waar de aanvankelijk ruim verspreide rooms-katholieke godsdienst best stand had gehouden.

De oudste teruggevonden documenten verwijzen naar een schenking aan Willibrordus in de buurt van Hoksent aan de Dommel. Van in de tijd van Karel de Grote kreeg ook de kerkelijke organisatie in parochies stelselmatig vorm, eerst in Haspengouw en het Maasland, iets later ook in de Kempen. Door verzwakking van de centrale macht ontstonden omstreeks de tiende eeuw, tal van **territoria** zoals het Graafschap Loon, het Prinsbisdom Luik en het Hertogdom Brabant, waar onder meer Lummen en Lommel deel van uitmaakten. De graven van Loon gaven heel wat gronden in leen, al zijn er in de Kempen ook heel veel gronden die niet 'beleend' werden, wat er op wijst dat ze door hun beperkte vruchtbaarheid minder aantrekkelijk waren. Op hun beurt stichtten de graven tal van kerken in Noord-Limburg, zoals in Bocholt, Gruitrode, Meeuwen, Opitter en Bree. Rond die nieuwe kerken en parochiestichtingen groeiden de dorpskernen uit, later worden de **dorpen** gevormd, vaak uit de samenvoeging van meerdere kleine nederzettingen die als gehuchten deel gaan uitmaken van het dorp.

In de loop van de tweede helft van de 12de eeuw, gaan zowel verspreide familiedomeinen, als veel parochies en kerken zoals Tessenderlo, Opitter, Oostham en Hechtel, door schenking vanwege de heren dan weer over in handen van religieuze instellingen. De **Abdij van Averbode** is de belangrijkste, maar ook abdijen in Echternach, Postel en Corbie beheren meer en meer kerken en parochies in de Limburgse Kempen. Deze abdijen stichten op hun beurt ook nieuwe kerken, onder meer in Kaulille en Gerdingen (vanuit Sint Servaaskapittel in Maastricht), Wijshagen (vanuit O.L.Vrouwekapittel te Maastricht) en Reppel (vanuit Echternach).

Tussen de 11de en de 13de eeuw verdrievoudigde de Europese bevolking en die **demografische ontwikkeling** verliep parallel met de grootschalige landbouwontwikkelingen uit die periode, waarvan de abdijen de grote motor waren. De oudste ontginningen met vooral graan- en veeteelt, vonden plaats op de beste gronden, meestal vlakbij de dorpen. Later werden ook verder gelegen en minder vruchtbare gronden in cultuur gebracht, gekenmerkt door geïsoleerde hoeven. Het gevolg was een grotere ontbossing, wellicht omdat de humusrijke grond beter geschikt was voor akkerbouw. Ook de heide werd verder ontgonnen, moerassen en vennen drooggelegd.

Tegen het einde van de 13de eeuw eindigde deze **eerste ontginningsfase** vrij bruusk, onder andere door opeenvolgende oorlogen, misoogsten en epidemieën²⁰. Het voordien bosrijke landschap verschraalde tot een onmetelijke open heidevlakte met daarin een aantal velden- en hoevecomplexen. De beekdalen vormden groene linten doorheen dit Kempische landschap. Later, in de 13de en 14de eeuw, voerden de adel en de

20 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. - O.C. p. 34

abdijen weer opnieuw een **bebossingspolitiek**, in latere crisistijden weer gevolgd door ontbossing en heidevernieuwing.

Langzaam groeiden enkele dorpen uit tot **kleine steden**. Kolmont verkreeg als eerste het Luikse stadsrecht, later volgde **Bree**, een handelscentrum op de kruising van de handelsweg Brugge-Keulen en de antieke weg Tongeren-Bilzen naar het noorden. Vanuit de stad vertrokken belangrijke zandbanen noord-zuid doorheen de Kempen, naar de belangrijkste steden zoals Bergen Op Zoom en 's Hertogenbosch langs de Gerdingerpoort, Hasselt en Diest via de Nieuwstadpoort, Tongeren en Maastricht via de Kloosterpoort, Maaseik en Roermond door de Itterpoort. Ook **Peer** en **Hamont** groeiden in die periode stilaan uit tot belangrijke handelscentra. Nood aan bescherming van die handelswegen leidde in elk van die steden tot de bouw van militaire versterkingen, aanvankelijk met grachten en aarden omwallingen met daarin stadspoorten op de belangrijke verbindingen.

Fig. 9 Sporen van ontginningspatroon Bree-Gruitrode – orthofoto 2003

Landschap

De ontwikkeling van het landschap van de vroege tot de late Middeleeuwen gaat in schokken, verschillende landschapsbeelden volgen elkaar op en overlappen elkaar. De Kempen zijn een overgangsgebied tussen het Maas-Rijngebied en het Scheldebekken. Door de schraalheid van de grond zal het wel niet het meest begeerde gebied geweest zijn, maar eerder een **expansiezone** in de zoektocht naar nieuw land. Toch zal het landschap dat in deze periode gevormd wordt, tot de eerste decennia van de twintigste eeuw herkenbaar aanwezig blijven.

Een aaneengesloten boslandschap

De geringere bewoning van de laat Gallo-Romeinse en vroeg Frankische tijd geven het bos de gelegenheid om te regenereren. Zo ontwikkelt zich een natuurlandschap van overwegend bos met verspreide landbouwnederzettingen. Oorspronkelijk een licht eikenmengbos maar zeker op zandgronden is al lang voor de tijdsrekening de beuk als belangrijkste boom binnengedrongen. De plaatsnaam Bocholt bijvoorbeeld verwijst naar dit beukenbos²¹

Tot ongeveer de 8ste eeuw zijn er volksstammen die komen en gaan. Geleidelijk aan vestigen zich nieuwe gemeenschappen in de bosrijke omgeving. Vermoedelijk wordt hier en daar aangesloten op bestaande nederzettingen, elders worden open plekken in het bos gekapt om nieuwe nederzettingen te stichten. De Kempen kent in de late middeleeuwen een opeenvolging van vegetatie loofbos-heide-naaldhout. Lo- en bosnamen zoals in Hamont-lo en Tonger-lo wijzen op loofbosbegroeiing en '-rode' suffixen zoals in Kinrooi en Gruit-rode verwijzen naar rooingen²². 'Eilandjes' in het bos?

Vanaf de Merovingisch-Karolingische tijd (8ste eeuw) wordt het bos meer open door nieuwe nederzettingen maar vooral door 'bosbeweiding' van schapen en hoornvee.

Kleine groepen vestigen zich in de nabijheid van beken en riviertjes en stichten plein- en lijndorpen. Centraal in het gehucht of kleine dorp ligt de 'biest' met de drenkplaats voor het vee, dat hier aanvankelijk 's ochtends

21 VERHULST A. Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen uitg. Gemeentekrediet 1995

22 MOLEMENS J. 'Toponymie of plaatsnaamkunde' – onuitgegeven tekst bij lezing voor het PHAI te Hasselt omstreeks 1985

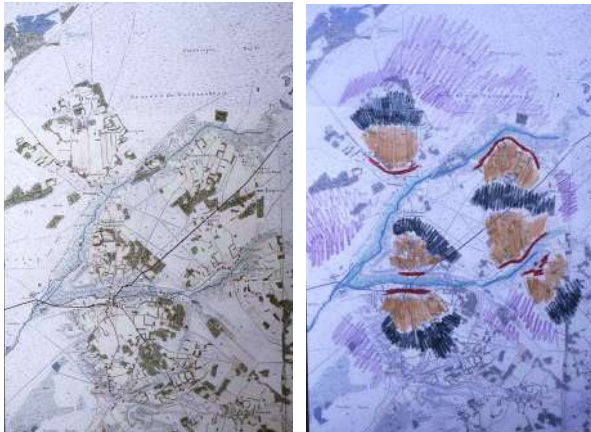

Fig. 10. Agrarische structuur Vandermaelenkaart - Genk

samengedreven wordt om via de mennegaten²³ (kattegaten, heerdgangen) naar de omgeving geleid worden. (bv. Tongerlo bij Bree). In latere periodes blijft het vee op de potstal. Omheen de woningen liggen de ontgonnen akkers (te vergelijken met de 'es' of 'enk' in Nederland)²⁴. Tussen het dorp en de beek liggen de weiden en het hooiland en omheen dit geheel de gemene gronden; heide, moerassen en bossen. Hier graasden de schapen en werden de plaggen gehaald voor de potstal. De eerste grote ontginningsfase in de late 11de eeuw, onder invloed van de abdijen heeft de prille aanzet van dit agrarisch systeem over de gehele Kempen verspreid.

Het agrarisch systeem dat in deze periode ontstond groeide later uit tot een systeem met een sterke interne samenhang, waarin elk element een essentiële rol speelde. Het zou een **ecologisch-agrarisch systeem** kunnen genoemd worden met kleine dorpjes aan het water, hun akkers en daaromheen het eindeloze open landschap van de gemene gronden. Dit is het beeld van de Kempen dat in het begin van de twintigste eeuw nog door de Genkse schilderskolonie en andere landschapsschilders zoals Jac. Douven (Neerpelt) op doek werd gezet.

Parochies - concentrische cirkels

De nederzettingen werden parochies en bouwden een kerk, niet altijd in het centrum van de nederzetting, maar wel ver verwijderd van de woeste gronden en de prehistorische begraafplaatsen. Zo ontstaat een schema van concentrische cirkels rond elk dorp met **de kerk in het midden**, daar rond de boerderijen en de akkers en nog verder en onveiliger de woeste gronden, 'waar 's nachts de weerwolven huilden'. Op de verste rand, die nu soms samenvalt met de grenzen van gemeenten of deelgemeenten liggen de oude graven, die eeuwenlang een centrale rol gespeeld hadden in de dodencultus en door de nieuwe parochies beschouwd werden als heidens en te mijden.

Maaslands en Kempisch; dialectgrenzen van meer dan 12 eeuwen als immaterieel erfgoed.

Salische en Ripuarische Franken staken achtereenvolgens de Rijn en de Maas over en vestigden zich in dit gebied, elk met **een eigen Germaanse taalvariant**. In dit overgangsgebied tussen beide volksstammen is de grens uit de 8ste tot de 10de eeuw vandaag nog hoorbaar. Ze loopt van noord naar zuid van Kaulille bij Bocholt, tussen Bree en Peer en zo verder tussen Tongeren en Maastricht, of nog preciezer tussen Riemst en Kanne. De dialecten van Bocholt en Maastricht verschillen minder van elkaar dan die van Bocholt en het nabijgelegen Peer. Grosso modo kan men van Oost- en West-Limburgs spreken. Ook dit zijn sporen in het landschap, immaterieel en onzichtbaar, maar na 12 eeuwen nog steeds hoorbaar tot op minder dan enkele kilometers precies. Taal laat zich moeilijk in vakjes dwingen, daarvoor is de verscheidenheid te groot. Lommel past bijvoorbeeld al niet in bovenstaand plaatje omdat het Lommels een mengvorm is van Brabants en Kempens. Belgisch Limburg telt zo een 200-tal (Piet Severijns) verschillende dialecten.

Steden en het graafschap Loon

In de late middeleeuwen voerden de graven van Loon van de 11de tot de 14de eeuw **een eigen stedenpolitiek** om het graafschap te verdedigen. Geen Chinese muur, Romeinse limes of Franse Maginotlinie, maar een

23 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. - O.C. p. 33

24 BAREND S., RENES J., e.a. 'Het Nederlandse Landschap' een historisch-geografische benadering - uitg Stichting Matrijs 1986 p. 10.

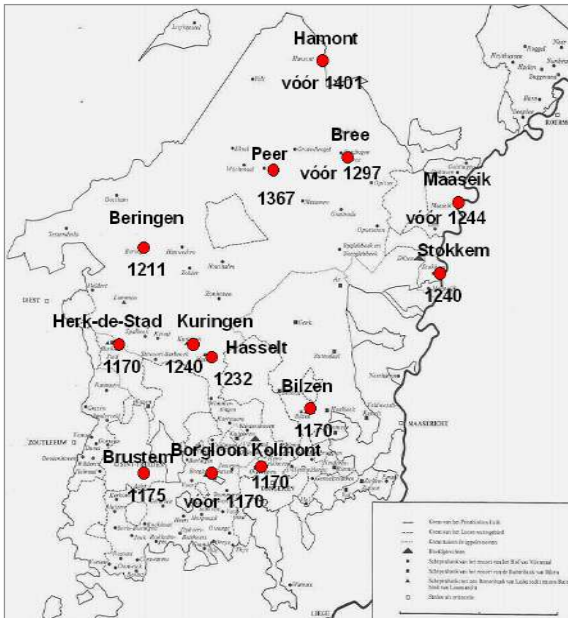

Fig. 12. Steden in het Graafschap Loon

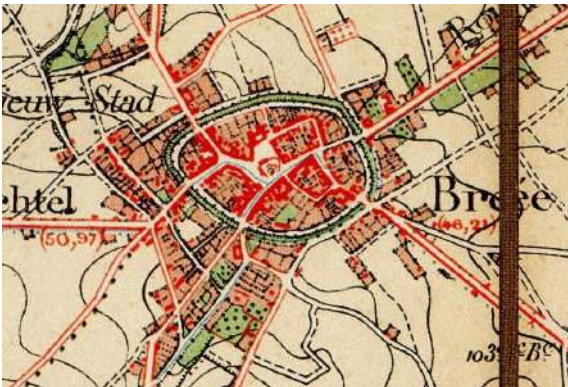

Fig. 13. Bree stadskern met omwalling topografische kaart omstreeks 1875

gordel van versterkte steden met autonomie en stadsrecht. Soms mislukte de strategie, de 'steden' Kolmont en Brustem waren niet bij machte om het op te nemen tegen respectievelijk Tongeren en Sint-Truiden, die niet tot het graafschap Loon behoorden. Efficiënter was het verlenen van stadsrechten aan de Loonse grens, een strategie die door de prins-bisschoppen van Luik na 1365 gevolgd werd met o.m. Peer (1367) en Hamont. Deze steden waren klein maar hadden elk een voldoende groot hinterland. Ze liggen vaak op de overgang tussen twee verschillende geografische streken en op de belangrijkste laat-middeleeuwse handelsroutes. Ligging en hinterland waren belangrijk om handel te kunnen drijven en tol te heffen.

Erfgoed (ruimtelijke situering)

De actuele toestand en het middeleeuws landschap

Elementen van het typische Kempisch agrarisch landschap dat eeuwenlang stand hield, zijn nog op diverse plaatsen te ontdekken, maar een samenhangend groter geheel bestaat niet meer. Het meest impressionant zijn de nog resterende grote heidevlakten, de enige plekken die nog een beeld geven van de eindeloze uitgestrektheid van het open landschap. Het schietveld van Helchteren, ten zuiden van Peer en Meeuwen is zo een heidegebied en verderop de Mechelse heide (Nationaal park Hoge Kempen).

De kerstening en eerste grote ontginningen komen in beeld met enkele kapellen, kerken (voornamelijk aan de oostelijke rand van het Kempisch plateau en de abdijen van Averbode en Spiekelspaden (waarvan enkel de locatie nog te duiden is).

De nederzettingsstructuur komt tot uitdrukking in de structureel nog vrij intacte gehuchten Berenheide en Gestel in de gemeente Meeuwen en in de drie steden Bree, Peer en Hamont, waarvan de middeleeuwse structuur nog goed leesbaar is in de omwalling, de marktplaatsen en de voornaamste gebouwen.

Erfgoed, een selectie

voornamelijk religieuze architectuur :

- Kapellen: Sint-Willibrordus in Bocholt en Neerpelt, Onze-Lieve-Vrouw in Opitter, ...
- Romaanse en gotische kerken: Sint Martinus Beek, Onze-Lieve-Vrouw, Gerdingen, Sint-Hubertus Neerglabbeek, Sint Martinus Tessenderlo, Sint-Laurentius Bocholt, Onze-Lieve-Vrouw Oostham, ...
- Klooster Ter Rivieren te Bree

de steden Hamont, Peer en Bree

de eerste molens : Bemvaartmolen Overpelt

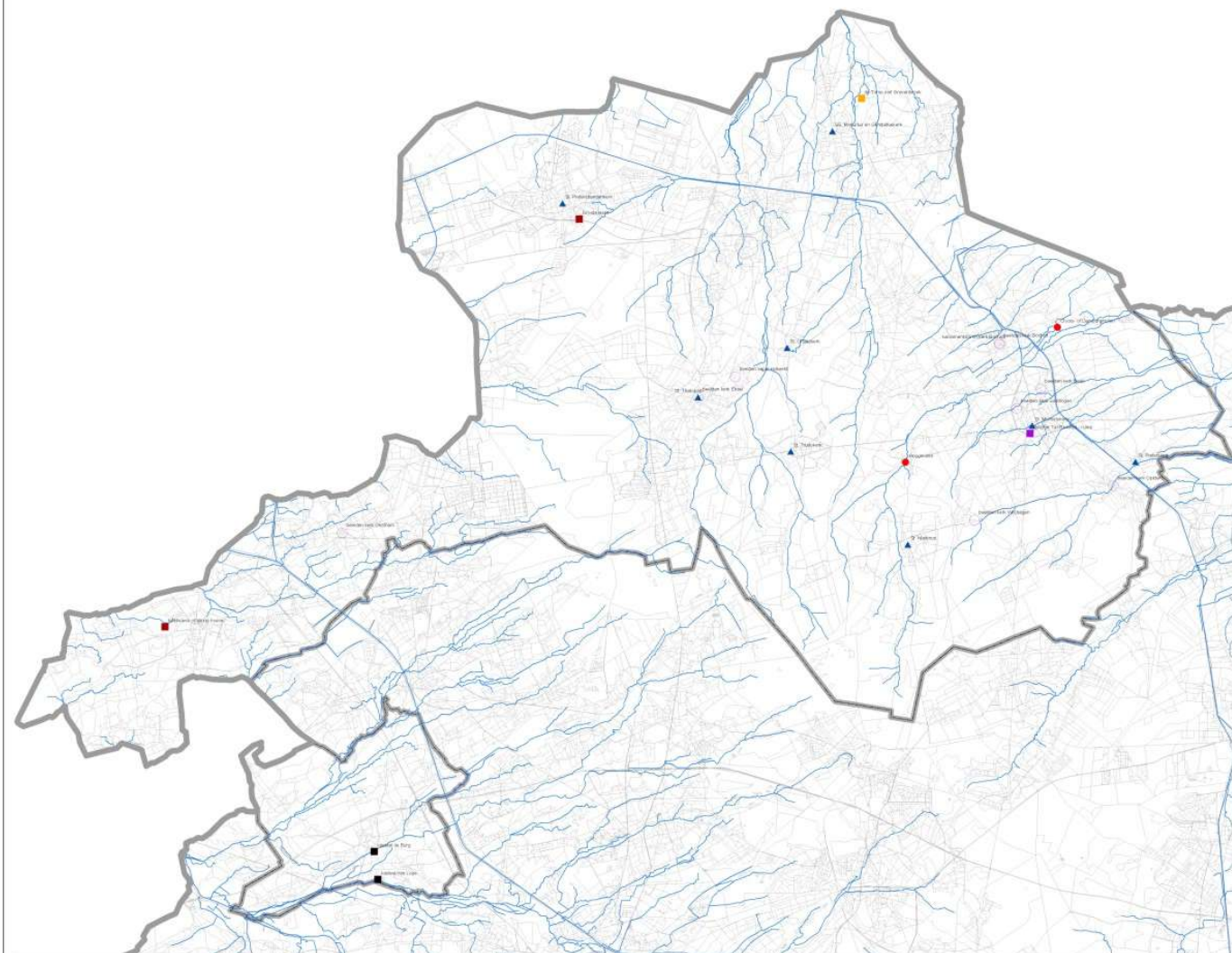
ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

T3

woltorens en internationale handelsroutes

inventaris erfgoed

kaart 1.3.

Legende

- 11_besch_landschap
- 12_park
- 13_tuin
- 141_infrastructuur_lijn
- 142_infrastructuur_punt
- 15_solitair_landschap
- 18_natuureducatief centrum
- 17_stad_dorpsgezicht
- 41_schans
- 42_hoeve
- 43_molen
- 44_ambacht_bedrijf
- 45_overheidsgebouw
- 48_woning
- 47_industrie
- 48_versterking
- 49_kasteel
- 51_kerk
- 52_kerkhof
- 53_pastorij_dekenij
- 54_kapel
- 55_solitair religieus
- 56_abdij_klooster
- 621_beeldenpatrimonium
- 623_orgel
- 81_museum

2.2.5 TIJDSLAAG 3. LAKENHANDEL IN DE BLOEIPERIODE

Noord-Limburg, handelsknooppunt tussen Noord-Brabant, Rijn en Antwerpse haven (1450 – 1585)

Geschiedenis

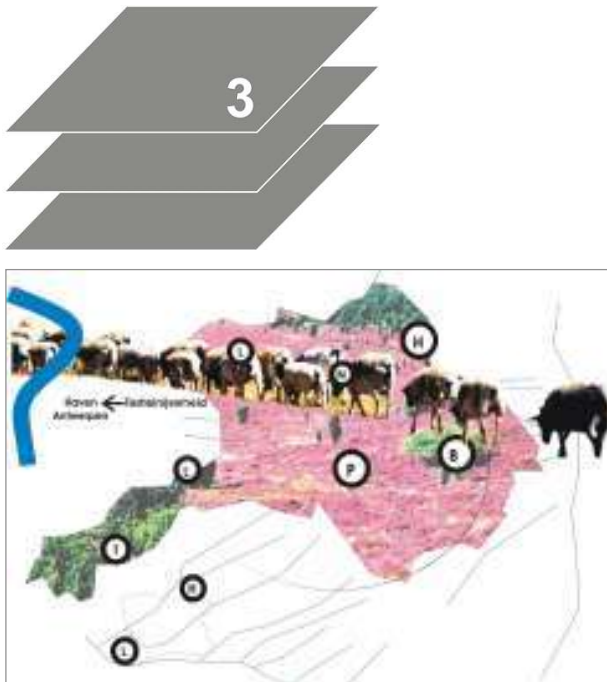
Die intensieve ontwikkeling van landbouw en veeteelt van in de vroege middeleeuwen, leidde samen met de toename van de handelsfunctie, tussen 1450 en 1550 tot een eerste belangrijke bloeiperiode voor de Kempen. De uitgestrekt heidecomplexen vormden een ideale voedingsbodem voor schaapskudden, die een enorme groei kenden. Ze waren vooral belangrijk voor de **wolproductie** en boden een antwoord op de crisis in de traditionele textielsector in Vlaanderen. Door de hoge Engelse wolprijzen en de grote lokale wolopbrengst, kon het Kempische platteland met succes concurreren met de grote lakensteden.

Zo kwam vanaf het einde van de 14de eeuw in en om Weert een belangrijke **textielnijverheid** op gang, die uit wol een goedkope lakensoort produceerde. Handelaars uit Peer en Lommel verkochten het laken onder meer op de jaarmarkten in Bergen op Zoom, Antwerpen en Brussel. Pas veel later, in de 17de eeuw, werd deze nijverheid op haar beurt overvleugeld door de opkomende textielindustrie in en rond Verviers.

Naast de textielhandel, vormde ook **karrenvervoer** over land een tweede belangrijke bron van inkomsten voor de regio. De Limburgse Kempen lagen zeer centraal tussen de Brabantse havensteden Bergen op Zoom, Breda en 's Hertogenbosch aan de ene kant en Luik, Keulen en Maastricht in het Maas- en Rijnland aan de andere kant. Breda aan de Mark was een drukke overslagplaats, 's Hertogenbosch een strategisch bolwerk én een belangrijk handelscentrum, net als Bergen Op Zoom. Deze drie Brabantse steden waren in die tijd erg cruciaal voor het internationale goederentransport bv. van boter, kaas en specerijen uit Nederland naar het Zuiden.

Om de zware tol over Maas en Rijn te vermijden, werden de goederen in deze drie havens overgeladen en met paard en kar vervoerd langs de **belangrijke zandbanen**, onder meer via Lommel dwars doorheen de Kempen. Op de terugreis bracht men garens en katoen mee, of ijzer uit Luik. De inwoners kenden de streek zeer goed en beschikten over relaties waar ze stalling, eten en drinken konden krijgen. Afhankelijk van omstandigheden, zoals onlusten, tolheffingen of de toestand van de weg, werden variërende tracés gebruikt.

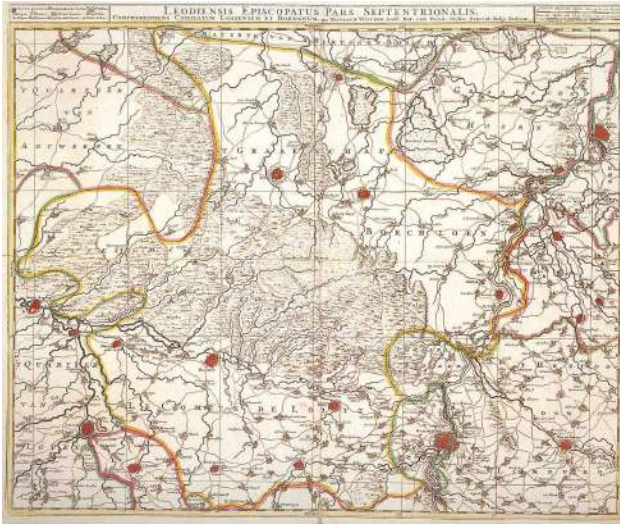
Vanaf 1540 verloor Bergen Op Zoom aan belang, omwille van de verzanding van de Oosterschelde. De Westerschelde werd de grote vaarweg en de **haven van Antwerpen** kwam volop tot ontwikkeling en nam de fakkel over. Van toen af aan verliep het meeste transport over een route vanuit Noord-Limburg naar het westen, via Eksel, Mol en Geel naar Antwerpen. Na de val van Antwerpen en de sluiting van de haven in 1585 verschoof de route naar Brugge opnieuw, nu meer naar het zuiden, van Maastricht via Leuven en Brussel, wat de handel en de werkgelegenheid in de Kempen bepaald niet ten goede kwam. Breda en vooral 's Hertogenbosch namen de rol van Antwerpen over op vlak van transport van uit de Rijnstreek naar de grote rivieren, de relatie tussen Limburg en het zuiden van Nederland nam weer erg toe. Die relatieve bloeiperiode is

Tijdslaag 3: lakenhandel in de bloeiperiode

ook afleesbaar in de stedelijke groeipatronen en de belangrijke bebouwing uit die periode, onder meer in de versterkte stadjes Bree, Hamont en Peer.

Landschap

De aanzet van het agrarisch landschap was al gegeven. In deze periode ontwikkelt het zich verder met grotere woonkernen die nu uitgroeien tot volwassen dorpen en kleine steden. De handel neemt toe omdat er een behoorlijk productieoverschot is. Alle steden hebben wekelijkse markten en soms meerdere jaarmarkten. De marktplaatsen zijn de belangrijkste plekken in de omwalde stad. Vanaf de stadspoorten maken bundels van wegen de verbinding naar de omliggende dorpen en steden en vormen zo de grote handelsroutes. Zelden was er maar één weg zoals we die vanaf de 19de eeuw met de steenwegen kennen. De reiziger van die tijd had de keuze tussen meerdere routes van dorp tot dorp of over lange rechte zandwegen die de open heide- en moerasgebieden doorkruisten, met de kerktorens als bakens in de verte. (bv. Peer en Lommel)

Erfgoed (ruimtelijke situering)

We vinden een eerste concentratie van erfgoed in het 'land van Peer' (Peer, Eksel, Meeuwen), in die tijd een redelijk welvarend landbouwgebied. Een thematisch interessant cluster van kerkelijk roerend en onroerend erfgoed situeert zich aan de oostrand van het Kempisch plateau in Bocholt, Bree, Opitter en Tongerlo.

De kerktorens van Lommel en Peer zijn sterke solitaire bakens in het landschap.

Erfgoed, een selectie

Beeldenpatrimonium van de kerken van Oostham, Beek, Gerdingen, Opitter, Bocholt, Tessenderlo, Wijshagen, Hoksent en Eksel (Hechtel-Eksel), ...

Diverse laatgotische kerken of delen van kerken : o.m. de woltorens van Peer en Lommel, de kerken van Achel, Kleine-Brogel, Meeuwen, ...

De Tomp van Grevenbroek (Hamont-Achel)
Kasteel van Loye en de Burg in Lummen

De hoogmolen van Ellikom, ...

Kerkhoeve of Kleine hoeve in Tessenderlo, Grote Hoef Lommel, ...

Fig. 14. Graafschap Loon - Nicolaas Visscher 1657

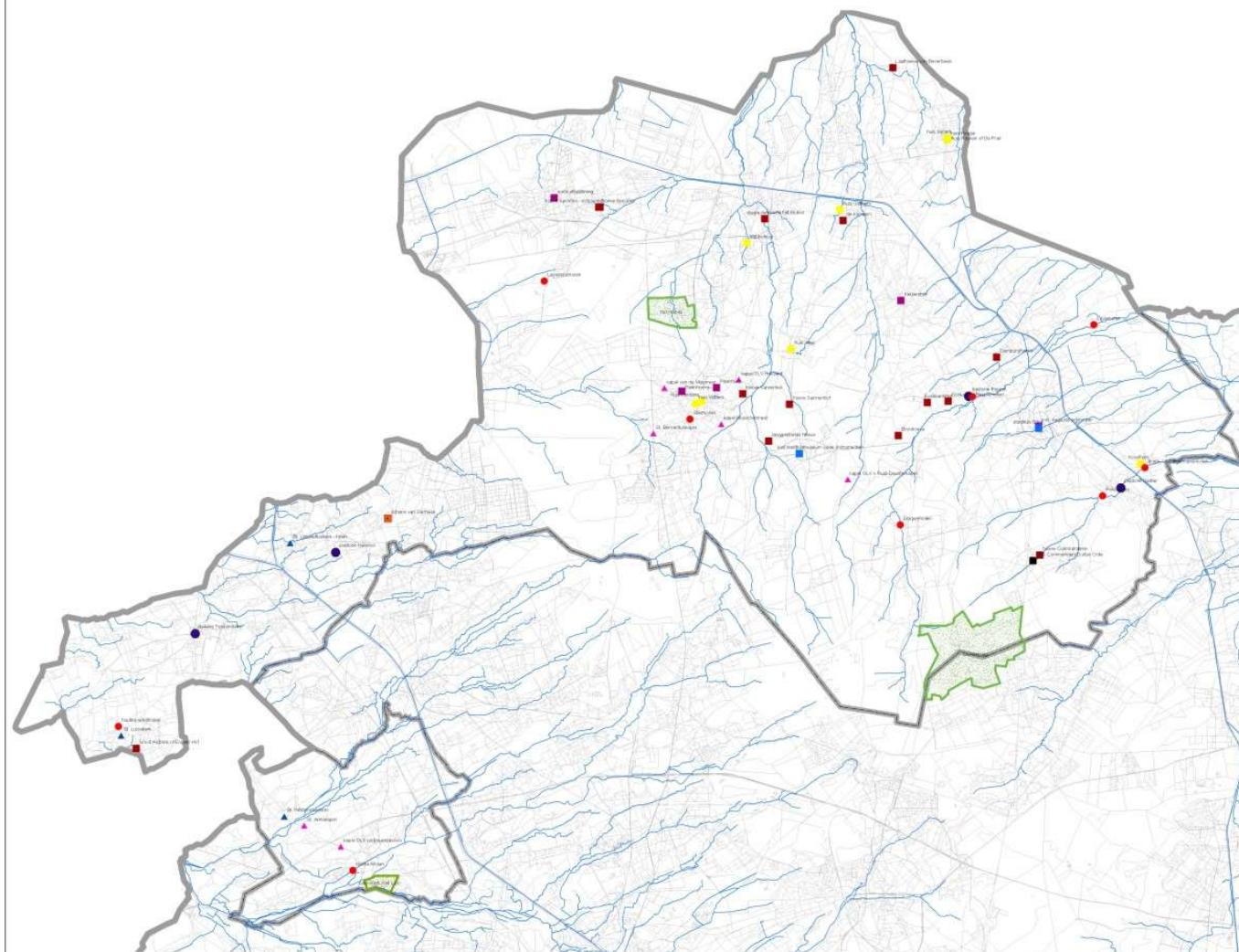
ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

T4

moeilijke tijden

inventaris erfgoed

kaart 1.4.

Legende

- 11_besch_landschap
- 12_park
- 13_tuin
- 141_infrastructuur_lijn
- 142_infrastructuur_punt
- 15_solitair_landschap
- 16_natuureducatief centrum
- 17_stad_dorpsgezicht
- 41_schans
- 42_hoeve
- 43_molen
- 44_ambacht_bedrijf
- 45_overheidsgebouw
- 46_woning
- 47_industrie
- 48_versterking
- 49_kasteel
- 51_kerk
- 52_kerkhof
- 53_pastorij_dekenij
- 54_kapel
- 55_solitair religieus
- 56_abdij_klooster
- 621_beeldenpatrimonium
- 623_orgel
- 81_museum

2.2.6 TIJDSLAAG 4. MOEILIJKE TIJDEN

Twee eeuwen onrust, van de sluiting van Antwerpen (1585) tot aan de Franse periode (1795)

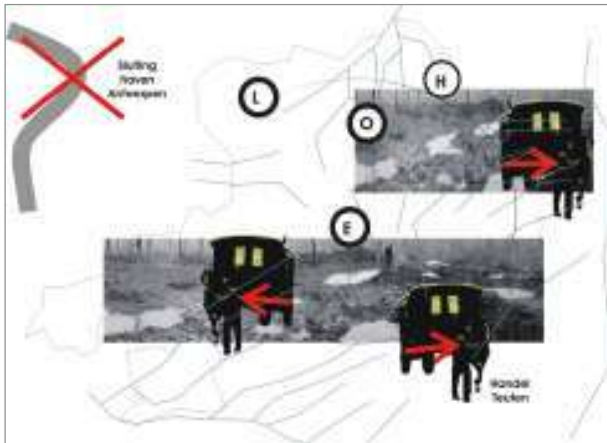
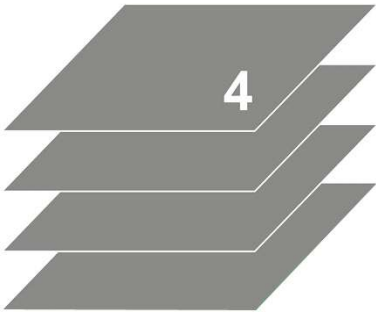
Geschiedenis

In 1568 begonnen de Nederlanders onder leiding van Willem van Oranje vanuit Duitsland een opstand tegen de Spaanse overheersing van Filips II. Het was het begin van een woelige periode, waarin de sluiting van de haven van Antwerpen in 1585 ook grote economische gevolgen met zich meebracht voor de handel door Noord-Limburg. De opstand mondde uiteindelijk uit in de **tachtigjarige oorlog** (1568-1648). Het Prinsbisdom Luik was wel neutraal in het conflict, maar kwam er toch middenin terecht omdat het de barrière vormde tussen Duitsland aan de ene kant en Brabant en de regering in Brussel aan de andere. Zo werd er zwaar strijd gevoerd rond Maastricht, de belangrijkste Maasovergang en verbinding tussen Duitsland en Nederland.

Doortrekkende legers en de muiterij van de onbetaalde Spaanse troepen zetten de plattelandsbevolking zwaar onder druk, het meest beducht waren de winterkwartieren van vreemde troepen. Van november tot april werd er namelijk niet gevochten, omwille van het gebrek aan bevoorrading. Troepen werden dan ondergebracht bij de burgerbevolking en de voorziene schadeloosstelling bleef meestal achterwege. Daar kwamen in 1579-1580 en 1586-1587 nog eens pestepidemieën bovenop, waaraan velen bezweken. De voortdurende opeisingen, de pest, de teloorgang van oogsten en vee, het feit dat de economische activiteit stilviel, alles samen leidde dit tot **armoede en hongersnood**, vermindering van de plattelandsbevolking en torenhoge schulden bij gemeenten. Uiteindelijk zou dit oorlogsklimaat doorlopen tot ver in de 17de eeuw, met achtereenvolgens de Hollandse oorlog (1672-1678), de Spaanse successieoorlog (1702-1713) en de Zevenjarige oorlog (1756-1763).

In heel die tijd worden opeenvolgende initiatieven genomen om de burgerbevolking hier enigszins tegen te beschermen. Een eerste poging tot het vormen van een defensieve macht is de oprichting van de '**Huyslieden**' in 1577. Alle mannen tussen 18 en 59 zijn verplicht bij het luiden van de stormklok te verzamelen en zich te bewapenen. Slecht gewapend en getraind maken zij echter weinig kans tegen de beroepssoldaten. De middeleeuwse hagen en slagbomen bieden uiteraard onvoldoende bescherming tegen rondtrekkende troepen, de verspreide bewoning van het gebied vormde daarbij een extra probleem.

Zo ontstaat bij het begin van de 17de eeuw een nieuw fenomeen: de **schansen**. Buurtgemeenschappen en gehuchten verenigen zich en bouwen een beschermd schuiloord, ergens op de gemene gronden. De vorm van de schans wordt bepaald door het landschap. Meestal worden grachten gegraven en wallen opgegooid, versterkt met palen en gevlochten houtwerk, met daarin een poort met ophaalbrug. De toegangsweg wordt goed gecamoufleerd. Het is dus eerder een schuilplaats dan een verdedigingsbolwerk. De grachten worden gevuld met water uit een nabijgelegen beek. Binnenin worden hutten gebouwd en voorraden opgeslagen. In tegenstelling tot andere streken waar de heersers instaan voor de verdediging, is dit een volledig privaat initiatief, variërend in grootte tussen de 20 tot 50 schansgezellen, elk met hun familie. Het **gemeenschapsleven** dat ook in andere tijden zo essentieel was in de ontwikkeling van de regio, kwam hier opnieuw tot uiting, zij het in een totaal andere context. De strijd tegen de natuur maakte plaats voor het

Tijdslaag 4: moeilijke tijden

Fig. 15. Moeilijke tijden, Huyslieden, Bokkenrijders en Teuten

gezamenlijke verweer tegen belagers.

Omwille van de sterk teruggelopen landbouwactiviteiten en om te ontkomen aan de armoede zwermen in die periode vanuit Noord-Limburg heel wat handelaars uit over Noord-Europa, tot in Sint Petersburg toe. Al sinds de late middeleeuwen, toen nog als gevolg van de grote bevolkingstoename, hadden heel wat boerenzonen een bijverdienste gezocht, ofwel in de regio zelf als spinner of wever, ofwel als vrachtrijder of handelaar. Daaruit groeiden heel wat activiteiten in de ambulante handel met de verkoop van zeer uiteenlopende waren, of tal van ambachten zoals hersteller van koperwaren, textielverkoper, beestensnijder, haarhandelaar of veekoopman. De zogenaamde '**Teuten**' genoten doorgaans een goede naam en faam over grote delen van Europa. Dit soort handel was erg belangrijk voor de streek doorheen die hele woelige periode en loopt nog door tot in 1830, een ogenblik waarop de afbakening van sterke staatsgrenzen deze hele handel doet instorten. Tot vandaag getuigen tal van mooie 'Teutenwoningen' in Noord-Limburg (met concentraties in Hamont, Sint-Huibrechts-Lille en Eksel) van deze grensoverschrijdende internationale handel en de relatieve welvaart die hij met zich meebracht. Volgens Jozef Mertens²⁵ (Mertens, 2009) is een teutenhuis niet meer dan een huis dat door Teuten bewoond werd. Wij stellen twee types van woningen vast: het agrarische type en de stedelijke burgerwoning (bv. respectievelijk huis Hegge en huis Simons op het Marktplaats in Hamont). Tot zover stemmen de types overeen met gelijkaardige types in de ruime omgeving. Het verschil zit in de detaillering en het ornament, die bij teutenwoningen veel rijker zijn en in een aantal gevallen verwijzen naar buitenlandse invloeden. Zo is de overeenkomst met burgerwoningen in Tilburg bijvoorbeeld opvallend. Nader onderzoek kan verheldering brengen.

Het belang van de aloude zandbanen doorheen de Kempen nam toe, een aantal ervan krijgen vanaf 1669 zelfs een geregelde wagensdienst, bijvoorbeeld tussen Den Bosch en Maastricht. Ze krijgen het statuut van '**postbaan**', met een reglementering voor het transport en de aanduiding van de plaatsen waar een posthuis stond en de verwisseling van paarden moest plaats vinden (Eindhoven, Achel, Bree en As). Later volgt de postbaan van Maastricht, over Lommel en Eksel naar Breda. Lommel telde daardoor het grootse aantal cafés, het had een douanekantoor op de Grote Markt en ook een herberg-brouwerij-boerderij die als posthuis dienst deed.

De achteruitgang van de economische situatie en aanhoudende krijgsverrichtingen die een grote instabiliteit in de regio opleverden, hadden ook een zeer grote weerslag op de landbouwactiviteiten. Marginale gronden en hoeven werden vaak verlaten en de Kempense bossen verder geplunderd. Pas onder de Oostenrijkers (1713-1792) keerde de rust voor voldoende lange tijd terug. Onder invloed van de bevolkingsaanwinst en de zoektocht naar middelen om de oorlogsschulden af te lossen, ontstond in de tweede helft van de 18de eeuw een **nieuwe golf van ontginningen**, mee mogelijk gemaakt door vernieuwende agrarische technieken.

In Brabant bepalen de Keizerlijke ordonnances dat de **ontginning van woeste heidegronden** gedurende 30 jaar geheel en nog eens 30 jaar gedeeltelijk vrijgesteld worden van alle lasten en cijzen. Eigenaars worden ook verplicht om hun gronden in ontwikkeling te brengen. Grootgrondbezitters zetten deze meestal om tot (naald)bossen, kleinere eigenaars eerder in landbouwgrond. Zo speelt de sturing van bovenaf, eerst in Brabant en later, vanaf het midden van de 19de eeuw, ook in de Kempen een dominante rol in de streekontwikkeling.

²⁵ Jozef MERTENS, 'De Loonse kempen', uitg. Drukkerij paesen Oplabbeek, 2009

Fig. 16. Schans

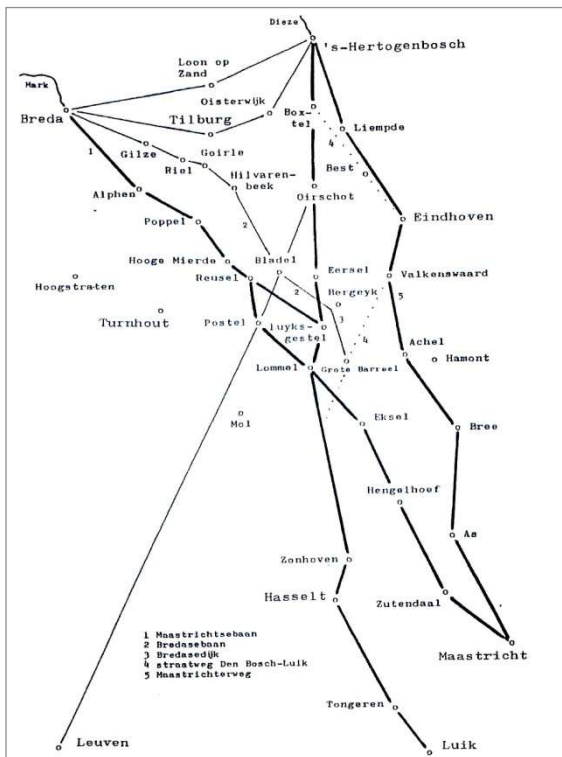

Fig. 17. Postroutes

Ondanks tegenkating van de lokale bevolking voor wie de heidegrond vaak nog van levensbelang was, worden aarden wallen aangelegd om het vrij gebruik door de dorpskudde te vermijden en grachten gegraven, soms ook om moerassige gronden te ontwateren. Daarbij werden stilaan en aanvankelijk op kleine schaal **nieuwe technieken** ontwikkeld zoals het 'weteren' of het laten overstromen van gronden door gebruik te maken van water uit de rivieren ten behoeve van de bemesting. Het gras groeide dan wel sneller en hoger, maar in vergelijking met gronden bemest met stalmest, bleek de voedingswaarde toch lager. Het belangrijkste is dat de ontginning weer toeneemt en de aanzet vormt naar nieuwe meer welvarende periodes in de geschiedenis.

Landschap

'Moeilijke tijden' lieten destijds weinig sporen na in het landschap. Slagvelden overgroeien snel, al blijven plaatsen zoals de Donderslagse heide eeuwenlang in het collectieve geheugen gegrift. Verdedigingswerken zijn sporadisch nog wel herkenbaar, zoals een aantal schansen, waarvan elk dorp er wel een had en uiteraard de plaats van de stadsomwalling die nu nog steeds in het stadsweefsel van de drie steden afleesbaar is.

Ondanks alle moeilijkheden wordt het wegenstelsel in deze periode steeds duidelijker en vollediger. Het wegenpatroon kende al de oost-west handelsroutes uit de late middeleeuwen en wordt nu aangevuld met de noord-zuid georiënteerde postbanen. Het was slechts één lange dag reizen van Breda over Lommel, Eksel, Kelchterhoef, Hengelhoef en Zutendaal tot Maastricht. De postkoets (personenvervoer) vertrok om 3 uur 's nachts in Breda en arriveerde om 23u in Maastricht. Een tweede postbaan liep over Bree en Valkenswaard tot 's Hertogenbosch en een derde verbond Luik met Breda en Den Bosch over Hasselt.

Oorspronkelijk hadden deze routes geen vast traject. Al naargelang de toestand of de veiligheid werd voor de ene of de ander weg gekozen. In de 18de eeuw werden de eerste steenwegen aangelegd. De Ferrariskaart van 1777 toont al een duidelijke soms met bomen afgezoomde weg 'Chaussée' tussen Luik en 's Hertogenbosch.

Erfgoed, een selectie

Ondanks de 'moeilijke tijden' heeft deze periode heel wat interessant erfgoed nagelaten. Op enkele oudere exemplaren na, dateren de oudste gebouwen in de steden en dorpen van deze periode. Enige concentratie vinden we in de talrijke boerderijen in de omgeving van Peer en enkele molens langs de Abeek. De oudste Teutenwoningen stammen van deze periode en dicht bij de Maas zijn er voorbeelden van gebouwen in Maasstijl. In deze categorie is het Augustijnerklooster van Bree (1648), nu stadhuis, een bijzonder fraai voorbeeld van de zogenoemde Maaslandse Renaissance.

- Molens langs de Itterbeek, de Abeek en de Dommel
- Talrijke boerderijen met clustering in de omgeving van Peer en Meeuwen – verder hoeve Vanwinkel Eksel, Hoeve Hobos Overpelt, Groot Asdonk Tessenderlo, ...
- Teutenwoningen : Huis Linmans Eksel, Huis Gijbels en Hoeve de Kompen Sint-Huibrechts-Lille, Huis witters Eksel, Exelmanshof Peer, Keizershof Kaulille, Huis Hegge en Rijcken Hamont, Hoeve Spooren Lommel, ...

- Hoeve en Commanderij Duitse Orde Gruitrode
- Pastorieën van Opitter, Kwamol en Tessengerlo - Abdij Averbode, Sint Augustijnerklooster Bree
- diverse kapellen: Hoksent, Sint-Anna en O.L.V. aan de beukenboom Lummen, Musschennest, Vlasmeer en Kapel van de Locht Eksel, Deusterkapel Peer, ...

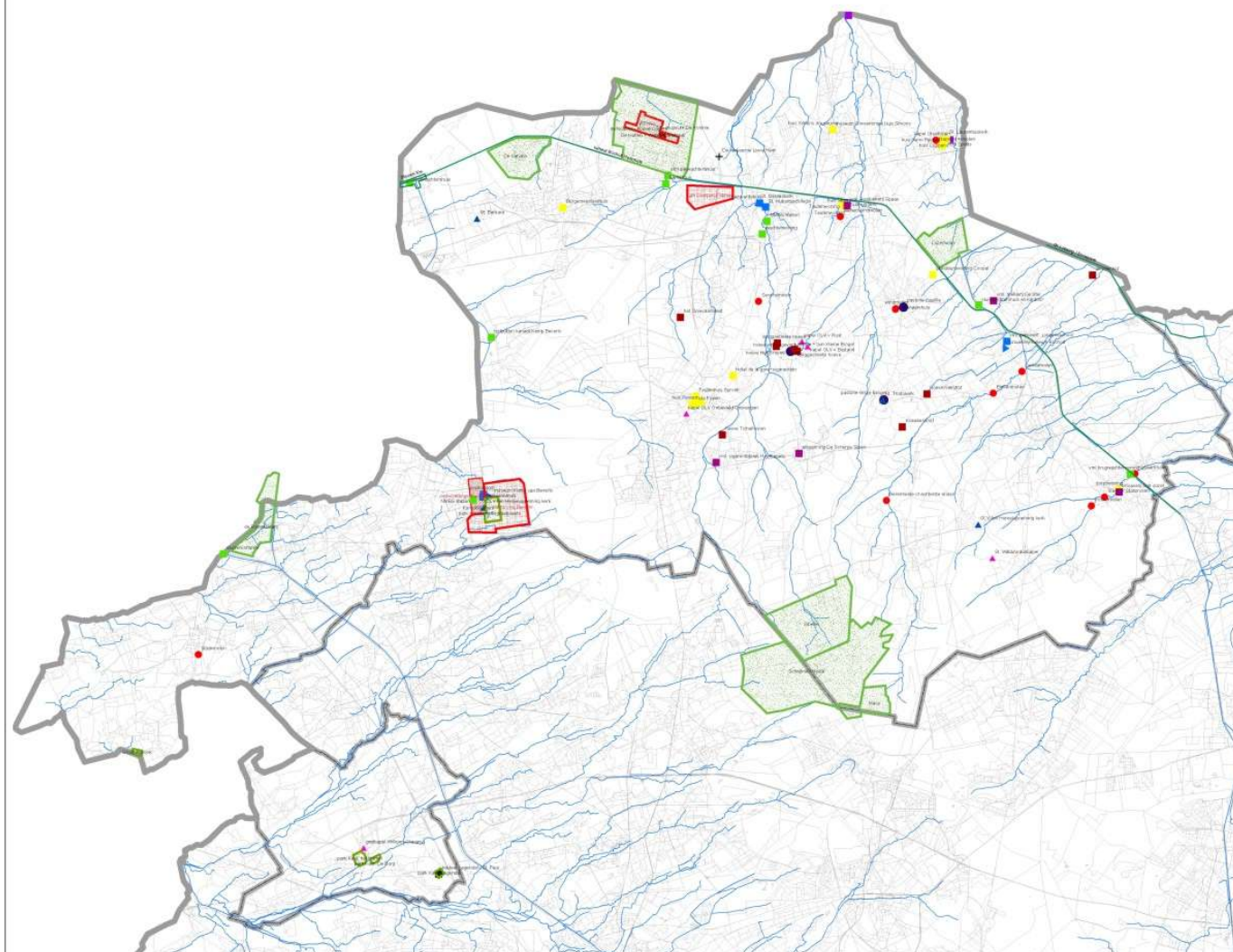
ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

T5

van Napoleon, over Willem tot Leopold

inventaris erfgoed

kaart 1.5.

Legende

- 11_besch_landschap
- 12_park
- 13_tuin
- 141_infrastructuur_lijn
- 142_infrastructuur_punt
- 15_solitair_landschap
- 16_natuureducatief centrum
- 17_stad_dorpsgezicht
- 41_schans
- 42_hoeve
- 43_molen
- 44_ambacht_bedrijf
- 45_overheidsgebouw
- 46_woning
- 47_industrie
- 48_versterking
- 49_kasteel
- 51_kerk
- 52_kerkhof
- 53_pastorij_dekenij
- 54_kapel
- 55_solitair religieus
- 56_abdi_klooster
- 621_beeldenpatrimonium
- 623_orgel
- 81_museum

2.2.7 TIJDSLAAG 5. VAN NAPOLEON, OVER WILLEM TOT LEOPOLD

Opeenvolgende regimes hertekenen de streek (1795 - begin 20ste eeuw)

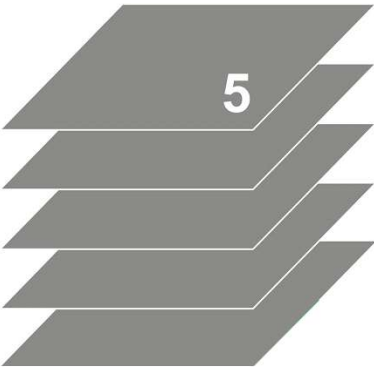
Geschiedenis

De vrij korte periode van **Franse overheersing** (1795-1815) is zeer determinerend, onder meer door de invoering van een nieuwe **staatsstructuur**, met gemeenten, kantons en arrondissementen, samengevoegd in het Departement van de Nedermaas. Ondanks het plaatselijke protest, begonnen de Fransen met de verdeling onder de rechthebbende gemeenten van de gemene gronden van de uitgestrekte heidevlakten, tot voorheen vaak nog in onverdeeld bezit van de gemeenten. Al ingezet door het plakkaat van Marie-Theresia uit 1772, de ordonnantie die werd opgesteld om de heidegebieden in de (Antwerpse) Kempen²⁶, ligt de nadruk ook nu op de ontginning van de woeste gronden voor landbouwdoeleinden. Waar de grond te onvruchtbaar is moeten er bossen geplant worden. Voor de Limburgse Kempen heeft dit vooralsnog weinig effect. Er is nog geen kunstmest beschikbaar en de heide blijft daarom een essentiële schakel in het landbouwsysteem.

Een tweede transformatie volgt uit **grootschalige infrastructuurwerken**, zowel over land als via water. Het Franse bewind zag de noodzaak in van degelijke **wegverbindingen**, zowel om economische als om militaire redenen. Kaarsrechte steenwegen liepen, in tegenstelling tot vroeger, soms dwars doorheen moerassig gebied. In 1800 kwam de verbinding van Luik, via Tongeren, Hasselt en Hechtel naar Den Bosch tot stand (Maastricht-Lommel reeds midden 18de eeuw), in 1812 de zgn. Napoleonsweg Tongeren-Venlo. Ook hiervoor werd een wettelijk kader uitgewerkt, met financieringsregels overeenkomstig de categorisering van de wegen.

Ook waterwegen maakten het voorwerp uit van belangrijke infrastructuurwerken. De aanvankelijke plannen van Napoleon voor een 'Canal du Nord' met een verbinding tussen Maas en Schelde buiten het grondgebied van het vijandige Koninkrijk Holland, voor aanvoer van grondstoffen naar de Antwerpse haven, waar een oorlogsvloot zou gebouwd worden tegen Engeland, bleven echter steken. Tussen Bocholt en de Maas kwam wel een **eerste voedingskanaal** tot stand, om het hoger gelegen kruinpad van het Schelde-Maaskanaal van voldoende water te voorzien. De kanalen hadden in eerste instantie een grote betekenis in de agrarische ontwikkeling. Enerzijds als transportsysteem voor de aanvoer van landbouwbenodigdheden en meststoffen en voor de afvoer van landbouwproducten naar de steden, anderzijds als irrigatiesysteem.

Gedurende het **Hollands bewind** (1815-1830) werd verder gewerkt aan de kanalisatie. De **Zuid-Willemsvaart** van Maastricht naar Den Bosch kwam tot stand als bevaarbare parallel aan de Maas. Merkwaardig is hoe dat kanaal, vóór het ter hoogte van Bocholt afbuigt naar het noord-oosten, bijna perfect de hoogtelijn volgt aan de rand van het Kempisch plateau en zo de structuur van het landschap zeer sterk markeert. Opnieuw ontstonden plannen voor een verbinding naar de Schelde, ditmaal vanuit Antwerpen, maar dat idee zou pas een tijd later

Tijdslaag 5: van Napoleon over Willem tot Leopold

²⁶ BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. - O.C. p. 35

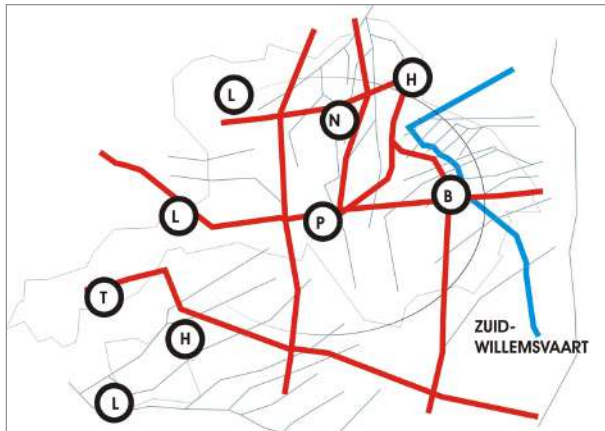

Fig 18. Steenwegen

Fig 19. Wateringen

werkelijkheid worden, na de Belgische onafhankelijkheid.

Uitbreiding van het **wegennet** met wel 800 km in amper 15 jaar tijd, komt wel tot stand, gefinancierd door een systeem van leningen en tolheffingen. De huisnaam 'aan de Barrier' herinnert in veel gemeenten hier aan. Particulieren kregen het recht te wonen bij de slagboom en tolheffingen te innen. Een belangrijke tolplaats was de Grote Barrier aan de Luikerweg in Lommel.

Met de **onafhankelijkheid van België** (1830) verandert de situatie van Noord-Limburg ontzettend drastisch. Waar het gebied in de loop van de geschiedenis vaak een overgangsgebied vormde tussen grotere entiteiten, met veel handelsverkeer als gevolg, werd het nu pas echt een **grensgebied**, een uithoek, terdege afgesloten tegen mogelijke Hollandse dreiging uit het noorden en het oosten. De relatie met Holland, Duitsland en verder wordt afgebroken.

Ter verdediging van de jonge staat België plande Leopold I in 1835 in de Grote Heide, op de vroegere gemene gronden van de heerlijkheid Ham, het kamp van Beverlo. Het eerste legerkamp met logement voor wel 20.000 soldaten uit 1835, werd na een zandstorm al in 1837 herbouwd en nadien in de tweede helft van de 19de eeuw vervangen door een parkachtige aanleg naar plannen van de toenmalige minister van oorlog Chazal en kolonel Demanet. Verbindingswegen werden aangelegd, evenals een verbindingskanaal naar het Kempisch kanaal (1857). Ook de naastgelegen burgerlijke nederzetting **Leopoldsburch** groeide stelselmatig uit. Het is een eerste belangrijk voorbeeld van een erg herkenbaar ruimtelijk patroon, de grootschalige inname van beschikbare open ruimte in Noord-Limburg, een fenomeen dat zich later onder zeer diverse vormen meermaals zal herhalen.

Landbouw leverde in die tijd in deze arme streek weinig overschotten op, de meeste bedrijven waren erg klein, men zoekt vaak naar ambachtelijke bezigheden om het inkomen te vergroten. Tal van brouwerijen en wind- en watermolens (op de Dommel de Abeek en de Itter bv) voorzien echter enkel in de lokale behoeften, nijverheid was toen in Limburg nog zo goed als onbestaande. Winnen van turf en plaggen van zure graslanden en venige heide als brandstof blijft economisch van belang. Dat zal pas veel later wijzigen als rond 1920 steenkool uit de Limburgse mijnen ter beschikking komt.

Als de bevolking vanaf 1840 opnieuw aangroeit, stijgt ook de armoede in de streek weer mee. In die tijd wordt gestart met het ontginnen van limoniet of moerasijzererts, een gebruik dat na 1870 algemeen werd in de Kempen en tot in de 20ste eeuw bleef bestaan. Als een van de rijkere landen in Europa is België wel bij machte een politiek te voeren om die armoede te bestrijden. Daarvoor voert België van bij zijn ontstaan een zekere ontwikkelingspolitiek, gericht op het **in cultuur brengen** van de Kempen. Naast kanalen en steenwegen zorgen spoor- en tramlijnen voor de ontsluiting, scholenbouw wordt verplicht en de ontginningwet van 1846 wil opnieuw zoveel mogelijk woeste gronden in handen brengen van eigenaars die kunnen instaan voor nieuwe ontginningen²⁷. Ook al zijn al heel veel schaapskudden dan al lang verdwenen, toch lokt deze wet nog zeer veel lokaal protest uit.

Het resultaat van deze **derde ontginningsfase**²⁸ is dat het vroeger door heide gedomineerde landschap

²⁷ Marc Antrop e.a. 'België in kaart' de evolutie van het landschap in drie eeuwen cartografie - uitg. Lannoo 2006

²⁸ BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. - O.C. p. 36

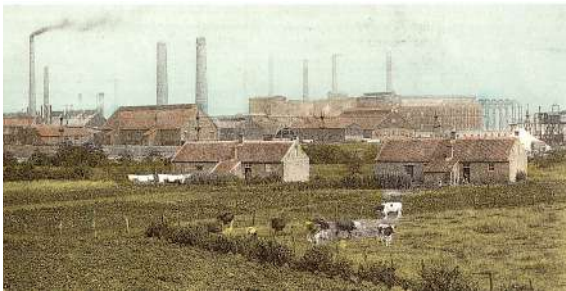

Fig. 20 Overpelt fabriek – oude prentkaart

Fig. 21. Overpelt fabriek (www. louisbogaerts.net)

grotendeels en geleidelijk werd omgezet in naaldbossen en in mindere mate in een agrarisch landschap op de plaggenbodemcomplexen. De naaldbossen en de resterende heidegronden namen de natste en de droogste gronden in die voor landbouw weinig gunstig waren, de middelhoge heidegronden werden voornamelijk graasweiden, de vochtige valleigronden bleven vooral uit hooibeemden bestaan.

Ook al bleef het resultaat onder de verwachtingen, toch vormt Lommel Kolonie een mooi voorbeeld van deze politiek. Het project, opgezet in 1849 als antwoord op de voorafgaande hongersnoden²⁹, had als bedoeling de toenemende bevolking beter te spreiden over de regio en via **landbouwwontwikkeling** te voorzien in een beter levensonderhoud. Vooral aan het einde van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw worden vele woeste gronden ontgonnen in blokvormige verkavelingen, met rechtlijnige wegen en veel houtkanten.

Voor heel Noord-Limburg leidt de aanleg van wateringen voor droge gedeelten en afvoerkanalen in vochtige gebieden tot een **grondige landbouwhervorming**. Door de gronden enkele malen per jaar te bevoeien 'weteren' met water uit de rivieren en later via de kanalen met Maaswater, rijk aan kalk en vruchtbaar slib, konden hoger gelegen zandgronden vruchtbaar gemaakt worden of ontstaan relatief voedselrijke omstandigheden met vrij productieve graslanden. Vloeiweiden werden vooral aangelegd met het oog op de productie van hooi bestemd als veevoeder. Dieren zorgden op hun beurt voor de nodige meststoffen die dan weer de verbetering van de productie bevorderden. Als nadien ook het gebruik van kunstmest zijn intrede doet, wordt vee niet langer in de eerste plaats gekweekt voor bemesting, maar ook voor vleesproductie. Het teeltplan wordt aangepast met veevoerders zoals klaver of rapen.

Van de groots opgezette plannen tot bevoeiing is uiteindelijk echter slechts 10% gerealiseerd, enerzijds omdat de hoeveelheid water die kon gebruikt worden veel kleiner was dan voorzien en anderzijds omdat per hectare meer water nodig was dan verwacht. De oude plannen voor een Maas-Schelde verbinding gingen wel door en resulteerden uiteindelijk in het **Kempisch kanaal** (1859), tot aan de realisatie van het Albertkanaal (1930-1939) de enige waterweg van Antwerpen naar Luik. Vanaf dan wordt het resterende deel kanaal Bocholt-Herentals genoemd.

Tegelijkertijd met de landbouwhervormingen ontstaat ook de eerste echte **industriële bedrijvigheid** in Limburg met name de zandwinning in Lommel (1850-1860). Die vertrekt van een soort negatie van het landschap, maar is dus ook opnieuw een activiteit met zeer verstrekkende gevolgen voor het landschap. Daarnaast kwam vanuit Nederland ook de sigarennijverheid tot stand, fabrikanten vreesden namelijk een verlies van een belangrijke afzetmarkt als gevolg van de Belgische onafhankelijkheid en de instelling van de grenzen. Iets later volgden de buskruitfabriek en de springstoffenfabriek in Kaulille (getroffen door WO I en nadien heropgebouwd), daarna de metaalverwerkende en chemische industrie. Die kwamen tot stand vanaf de ingebruikname van de spoorlijn Antwerpen-Mönchen-Gladbach in 1879, met de bouw van de arsenicum- en zinkfabrieken in Overpelt (1888), Tessenderlo-Chemie (1889), Arsenicum Reppel (1900) en de zinkfabrieken in Lommel (1904).

De dunbevolkte arme streek bood meer dan **voldoende ruimte** voor dit soort vervuilende en ongezonde industrie, heidegronden waren ruim beschikbaar en zeer goedkoop en de Belgische staat deed niet moeilijk

²⁹ MERTENS J.P. 'Ontstaan en ontwikkeling van Lommel-Kolonie tot 1930' uitg. Lommelse heemkundige kring 1967 p. 10

Fig. 22. Lommel - foto Jean Massart 1911

Fig. 23. Lommel - foto Jan Kempenaers 2003

Fig. 22 en 23 : Transformatie van het landschap – foto's werden genomen op dezelfde locatie

voor industriële activiteiten die toen in Duitsland al verboden waren. De omstandigheden op vlak van milieu en geografie waren gunstig, net als het sociaal klimaat. De loonstructuur was erg voordelig, met als enige minpunt een gebrek aan geschoold personeel. Nieuwe nederzettingenpatronen zoals Overpelt-Fabriek en Lommel-Werkplaatsen ontstonden rond die ontginningen en fabrieken, los van de dorpen en gehuchten, net zoals in de Mijnstreek de cités of in Leopoldsburg de militaire kwartieren.

Verschillende van die fabrieken wijzigden het beeld van hun directe omgeving drastisch, jammer genoeg niet altijd in positieve zin. Toch zijn sommige van die nieuwe landschappen vandaag dan weer interessant, bijvoorbeeld omwille van specifieke natuurontwikkeling die er ontstaan is, soms in combinatie met oude industriële sites die op hun beurt vaak een grote industrieel-archeologische betekenis kregen. Het zijn echter vooral **ruimtelijke patronen** die heel Limburg vandaag tekenen en de rijke en boeiende geschiedenis ervan illustreren.

Merkwaardig is dat de overgang van een agrarische naar een industriële cultuur in de Limburgse Kempen, in tegenstelling met vele industriële regio's, niet gepaard ging met ontkerstening. Daartoe zette de kerk aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw een actieve vorm van missionering in, met de bouw van talrijke kloosterkerken, kapellen en enkele monumentale parochiekerken verspreid over Noord-Limburg. Door de verarming in voorgaande eeuwen waren hier namelijk tal van kerken in verval geraakt, door de bevolkingsaan groei werden ze ook te klein. Het initiatief betreft zowel nieuwbouw als de uitbreiding van bestaande kerken, meestal in **neogotische stijl** en dit zowel in de dorpen als in de nieuwe nederzettingen.

De ontwikkeling van de **mijnstreek** vanaf 1901 brengt een zeer grondige transformatie van het zuidelijk deel van het Kempische landschap met zich mee, ditmaal op een nog veel grotere schaal, waardoor een heel stuk van de Limburgse Kempen dat oorspronkelijk een min of meer gelijkaardige ontwikkeling kende als Noord-Limburg, nu definitief als een afzonderlijke streek te beschouwen is.

Landschap

Het landschap dat sinds de Frankische tijd traag evolueerde naar een zeer open agrarisch landschap met verspreide woonkernen tussen grote aaneengesloten gebieden met heide, moerassen en groene beekvalleien, verandert in deze periode drastisch. De transformaties van het landschap gebeuren niet meer stap voor stap door het dagelijkse gebruik, maar worden van bovenaf opgelegd. **De overheid bepaalt hoe het landschap er zal uitzien.** Drie grote categorieën van ingrepen zijn te onderscheiden en komen meestal in samenhang voor: infrastructuurwerken, nieuwe functies voor de open ruimte en de ontginningen.

De **infrastructuurwerken** omvatten enerzijds de kanalen (Kempische kanalen, verbindingskanaal Leopoldsburg, kanaal Hasselt-Antwerpen) als meest herkenbare lijnelementen in het landschap, die bovendien de landschappelijke structuur van het Kempisch plateau benadrukken en anderzijds een uitgebreid netwerk van rechte laanvormige steenwegen. De kanalen doorsnijden de beken die van het plateau afstromen en het netwerk van rechte steenwegen doorsnijdt de kronkelende wegenbundels die tot dan toe de woonkernen met elkaar verbonden. Beide systemen ontkennen hierdoor in grote mate de natuurlijk gevormde structuren van het

landschap en zijn daardoor de eerste aanzetten van het nieuwe door de mens vorm gegeven landschap waarin de natuur nog hooguit een ondergeschikte rol speelt. De ruimtelijk-landschappelijke impact van spoorwegen in Noord-Limburg is eerder gering; te vermelden zijn: het traject van de IJzeren Rijn, het spoor van Hasselt over Leopoldsburg naar Antwerpen en lijn 18 van Hasselt naar Neerpelt.

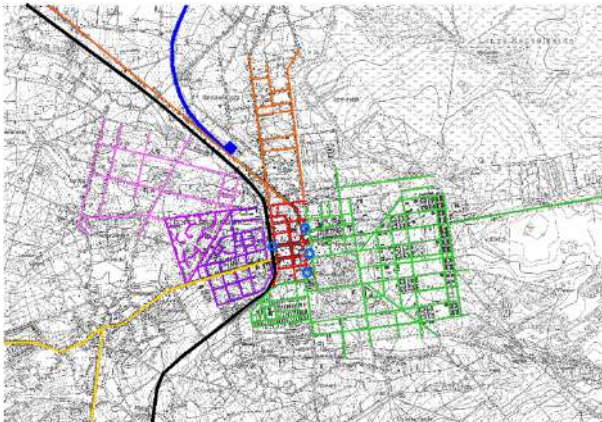

Fig. 24. Rasterpatronen in Leopoldsburg (pb)

De kanalen werden aanvankelijk aangelegd als waterleveranciers voor het in cultuur brengen van het omgevende landschap. Daarom zijn in de nabijheid van de kanalen tal van wateringten te vinden die **nieuwe ontginningen** (voornamelijk weiden en populieren) mogelijk maakten. De ontginningswet van 1846 vindt voornamelijk tussen 1850 en 1870 haar invulling. Een vergelijking van de Vandermaelenkaarten van 1854 en de topografische kaart van 1870 spreekt boekdelen. Grote aaneengesloten open ruimtes van het Kempisch plateau zijn op korte tijd volledig ingevuld met in rastervorm aangelegde dennenbossen. Tenminste waar ze niet ingenomen worden door fabrieken met fabriekswijken of militaire domeinen, die beide de open ruimte opzochten, ver van de bewoning.

Het **raster** is de meest gebruikte ontwikkelingsvorm voor tal van nieuwe ingrepen. Het is eenvoudig van opzet en in principe eindeloos uitbreidbaar, het is een ruimtelijk model voor de groei (cfr. One mile grid en stadsplannen USA). De wateringten, het heidelandschap dat in cultuur gebracht wordt, de bosaanplantingen en de volledig nieuwe garnizoenstad Leopoldsburg worden aangelegd volgens de strikte regels van het raster. Het open landschap wordt zo in enkele decennia omgevormd tot een vrij uniform gesloten landschap, nog steeds samengesteld uit grote aaneengesloten gehelen. In de 20ste eeuw zal dit landschap verregaand versnipperd worden.

Erfgoed, een selectie

De grootste hoeveelheid erfgoedelementen komt uit deze periode. Bovendien zijn er een aantal duidelijke clusters herkenbaar:

- een cluster van 19de eeuwse kasteelparken Lummen;
- de militaire geschiedenis in Leopoldsburg met zowel monumenten als parken en de volledige stedelijke structuur als markant erfgoed;
- concentraties van Teutenhuizen in Eksel, Sint-Huibrechts-Lille en Hamont;
- Als groep komt de religieuze architectuur en het roerend erfgoed van de neo-gotiek sterk naar voor, met een gaaf voorbeeld in Kleine-Brogel en verder enkele neo-gotische aanpassingen van oudere kerken
- de Kluis van Achel
- Lineaire clustering langs de Itterbeek in Opitter en Tongerlo (Bree), langs de Dommel (Kleine Brogel en Neerpelt) en voornamelijk en ook het meest kenmerkend voor de 19de eeuw, langs het kanaal.

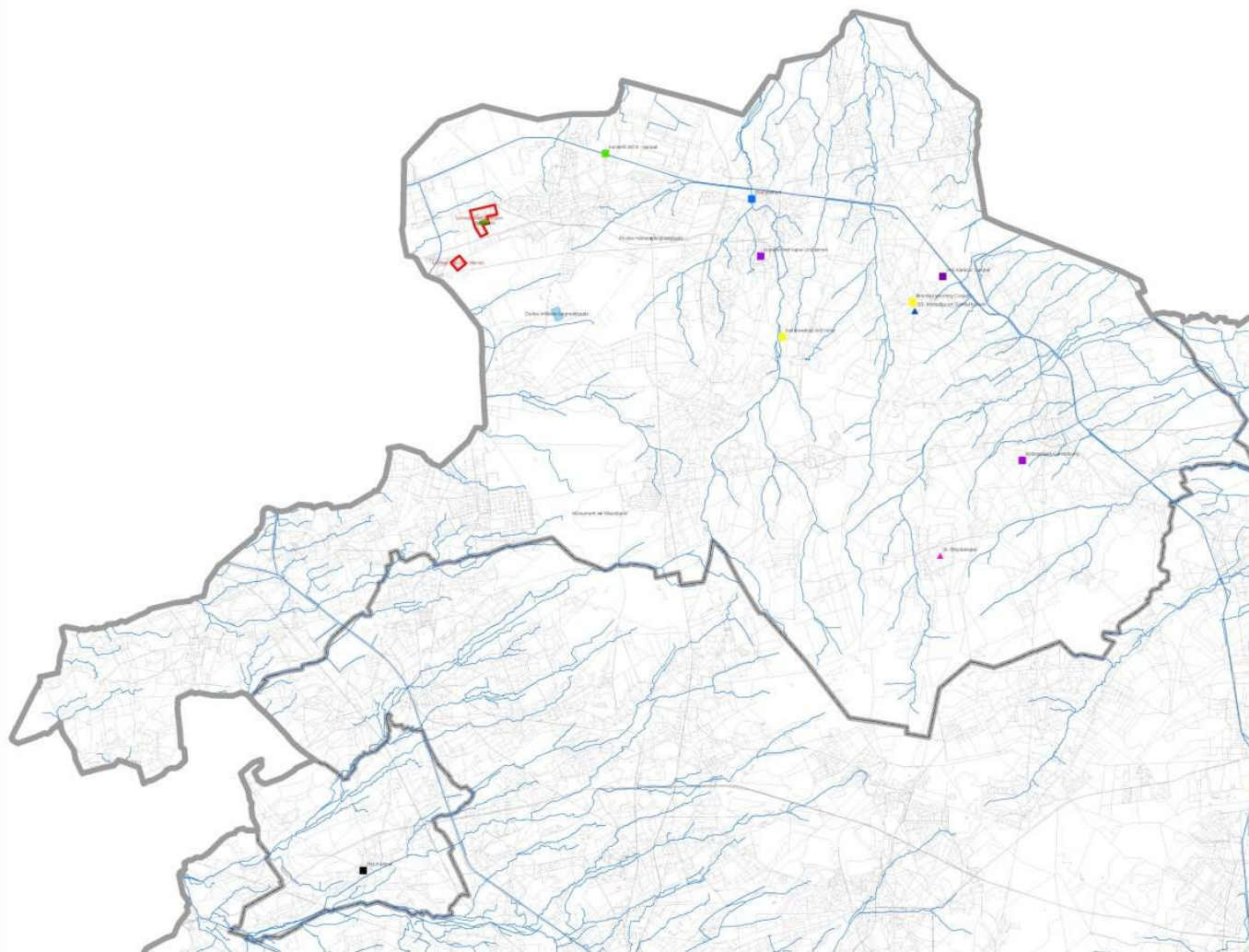
ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

T6

moderne tijden

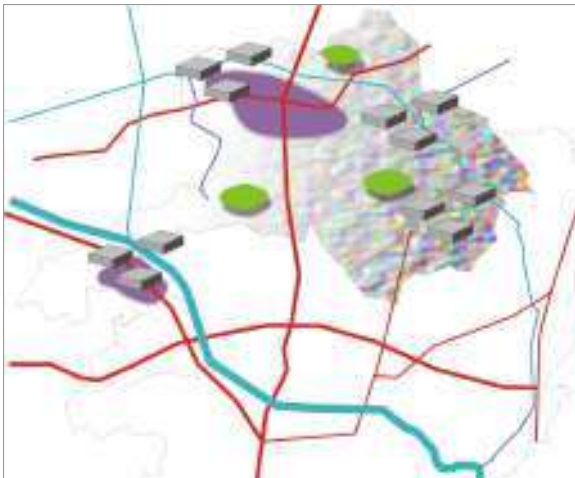
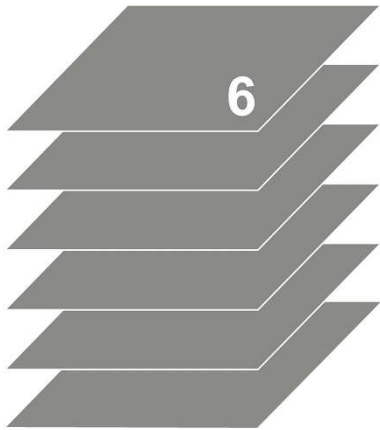
inventaris erfgoed

kaart 1.6.

Legende

- 11_besch_landschap
- 12_park
- 13_tuin
- 141_infrastructuur_lijn
- 142_infrastructuur_punt
- 15_solitair_landschap
- 16_natuureducatief centrum
- 17_stad_dorpsgezicht
- 41_schans
- 42_hoeve
- 43_molen
- 44_ambacht_bedrijf
- 45_overheidsgebouw
- 46_woning
- 47_industrie
- 48_versterking
- 49_kasteel
- 51_kerk
- 52_kerkhof
- 53_pastorij_dekenij
- 54_kapel
- 55_solitair religieus
- 56_abdi_j_klooster
- 621_beeldenpatrimonium
- 623_orgel
- 81_museum

Tijdslaag 6: moderne tijden

2.2.8 TIJDSLAAG 6. MODERNE TIJDEN 1914 - 2000

Wegeninfrastructuur, suburbanisatie, cultuurspreiding, massatoerisme ...

Geschiedenis

De eerste wereldoorlog betekende een ontzettend drastische breuk in de ontwikkelingen van de hele 19de eeuw. Het materiële verlies was niet te overzien en het economische leven totaal verstoord. Het jonge België stond na de wapenstilstand voor **een enorme uitdaging**. De gedwongen wederopbouw bood echter ook tal van kansen. Zo werden nieuwe fabrieken volgens eigentijdse normen ingericht. De geleidelijke ontwikkeling van het Kempens steenkoolbekken en de nabijheid van de haven van Antwerpen waren erg bemoedigende factoren. Reeds vóór de aanleg van het Albertkanaal (vanaf 1930) was de streek al goed ontsloten door spoor- en waterwegen.

In Limburg steeg het aantal werkplaatsen tussen 1900 en 1930 van iets meer dan 7.000 tot boven de 60.000. Tussen 1846 en 1946 was de totale bevolking van België ongeveer verdubbeld en aanvankelijk verliep de groei in Limburg zeer geleidelijk en bleven de meeste mensen tewerkgesteld in de landbouw, maar in de eerste helft van de 20ste eeuw is de toename in Limburg in vergelijking met de rest van België zeer aanzienlijk. De uitbouw van de mijnen en de inplanting van industrie vereisten steeds meer werkrachten. Dat betekende niet dat de landbouwgronden zonder meer verlaten werden, boeren die de overstap maakten naar de industrie bleven vaak deeltijds boer of lieten hun bedrijf uitbaten door hun gezin. Ondanks crisis en depressie kende Limburg dus een **sterke groei** tussen de beide wereldoorlogen.

Hetzelfde verhaal speelt zich af na WO II, al bleef de schade toen relatief beperkt, afgezien van de totale vernietiging van Tessenderlo Chemie. Ondanks de schade aan transportinfrastructuur en het gebrek aan kolen en mankracht, kwam het herstel opnieuw op vrij korte termijn op gang. De trend die in de voorgaande eeuw werd ingezet, waarbij tal van **grootschalige ruimtelijke ontwikkelingen** en vestigingen ruimte vonden in de Kempen, zet zich door, zij het onder andere vormen zoals de militaire begraafplaatsen (Duits kerkhof in Lommel bv.), grote verkavelingen, bijkomende bedrijventerreinen, de uitbouw van het snelwegennetwerk en later een aantal vakantieparken en andere vrijetijdsvoorzieningen gericht op massatoerisme. De landbouwontwikkeling wordt eveneens gekenmerkt door schaalvergroting, onder meer via het instrument van de ruilverkaveling. Het belang van de grenzen van Noord-Limburg neemt stilaan weer wat af, onder meer door het wederzijds gebruikmaken van het handels- en dienstenaanbod over de grens heen. Eindhoven, Weert en Valkenswaard zijn plaatsen die veel door 'Belgen' gefrequenteerd worden. Voor Nederlanders is Noord-Limburg een (financieel) aantrekkelijke woonlocatie.

De politiek van cultuurspreiding door de hogere overheid leidt in de jaren zestig en zeventig tot het bouwen van meerdere culturele centra. Vooral het provinciale cultureel centrum Dommelhof te Neerpelt betekende een doorbraak voor, in eerste instantie, de podiumkunsten in de ruime regio. Door het ontbreken van steden met een grote culturele uitstraling was de uitbouw van culturele centra en de ontwikkeling van een regionaal of

Fig. 25. Tuinwijk glasfabriek Lommel – afgebroken (pb)

Fig. 26. Provinciaal cultureel centrum Dommelhof Neerpelt (pb)

lokaal cultuurbeleid in Limburg van een grotere betekenis dan in de andere Vlaamse provincies. De rol van deze culturele ontsluiting mag niet onderschat worden.

Landschap

Bij de aanvang van de 20ste eeuw is het eeuwenlang traag tot stand gekomen agrarische landschap nog overal te herkennen (cfr foto's Jean Massart 1911³⁰), zij het nu al op vele plaatsen met bossen en fabrieken in de plaats van de gemene gronden. Maar al spoedig ontwikkelt dit landschap van grote aaneengesloten gehelen zich tot een sterk gediversifieerd en gefragmenteerd geheel, waarin nog moeilijk een ruimtelijke structuur te herkennen valt. Een snel groeiende bevolking doet woongebieden en bedrijventerreinen explosief groeien. Hierbij komt tot de jaren '50 nauwelijks enige ruimtelijke ordening aan te pas. Waar de behoefte groot was en een weg in de nabijheid, daar werd gebouwd. Om te bouwen volstond immers de aanwezigheid van een weg.

Grote trends in de 20ste eeuw:

- Uitbreiding bestaande woongebieden met een verregaande verdunning van de bebouwing o.m. door lintbebouwing. Steden en dorpen hebben geen hoge bewoningsdensiteit, Limburgers wonen graag 'in het groen';
- Bedrijvenzone, woonzone, dienstzone, recreatiezone; de onmacht van planologen en beleidsverantwoordelijken om de menselijke activiteiten harmonisch samen te brengen leidt tot een zonering van de resterende open ruimte met nieuwe infrastructuur als verbinding. Het gewestplan is hiervan de juridische vertaling.
- Een nieuwe bebouwing in de jaren '60 – van dan af is de heide nog slechts op enkele plekken in het landschap aanwezig (militaire domeinen, natuurreservaten, ...);
- Het objectenlandschap: de nieuwe ingrepen in het landschap zijn geïsoleerd van hun omgeving en nemen steeds meer oppervlakte in. Ze liggen wel los van andere voorzieningen, maar hebben door hun hoogdynamisch karakter toch een grote impact op de omgeving. (recreatieparken Vossemereen en Erperheide, skipiste, MS kliniek, St-Oda, ...).

Erfgoed

Het aantal erfgoedelementen van de moderne tijd geeft een eerder beperkte inventaris. Erfgoed van deze recente periode wordt waarschijnlijk nog niet voldoende als dusdanig herkend of erkend. Erfgoed heeft immers te maken met de assimilatie van het element als cultureel artefact. Voor de artefacten van de 20ste eeuw is dit proces zeker nog niet voltooid. De grote culturele stromingen hebben overigens maar een dun en weinig representatief laagje nagelaten in Noord-Limburg. Moderne architectuur komt er bijvoorbeeld maar sporadisch

30 Jean Massart (1865-1925) 'geobotanicus' die de relatie legde tussen de botanica en het landschap o.m. door het systematisch fotograferen van landschappen, hetgeen een onschatbaar waardevol beeld geeft van de Belgische landschappen in het begin van de 20ste eeuw. bron: www.recollectinglandscapes.be / Pieter Uyttenhove (editor) en Bruno Notteboom; 'Recollecting Landscapes : herfotografie, geheugen en transformatie 1904-1980-2004' uitg. A&S books

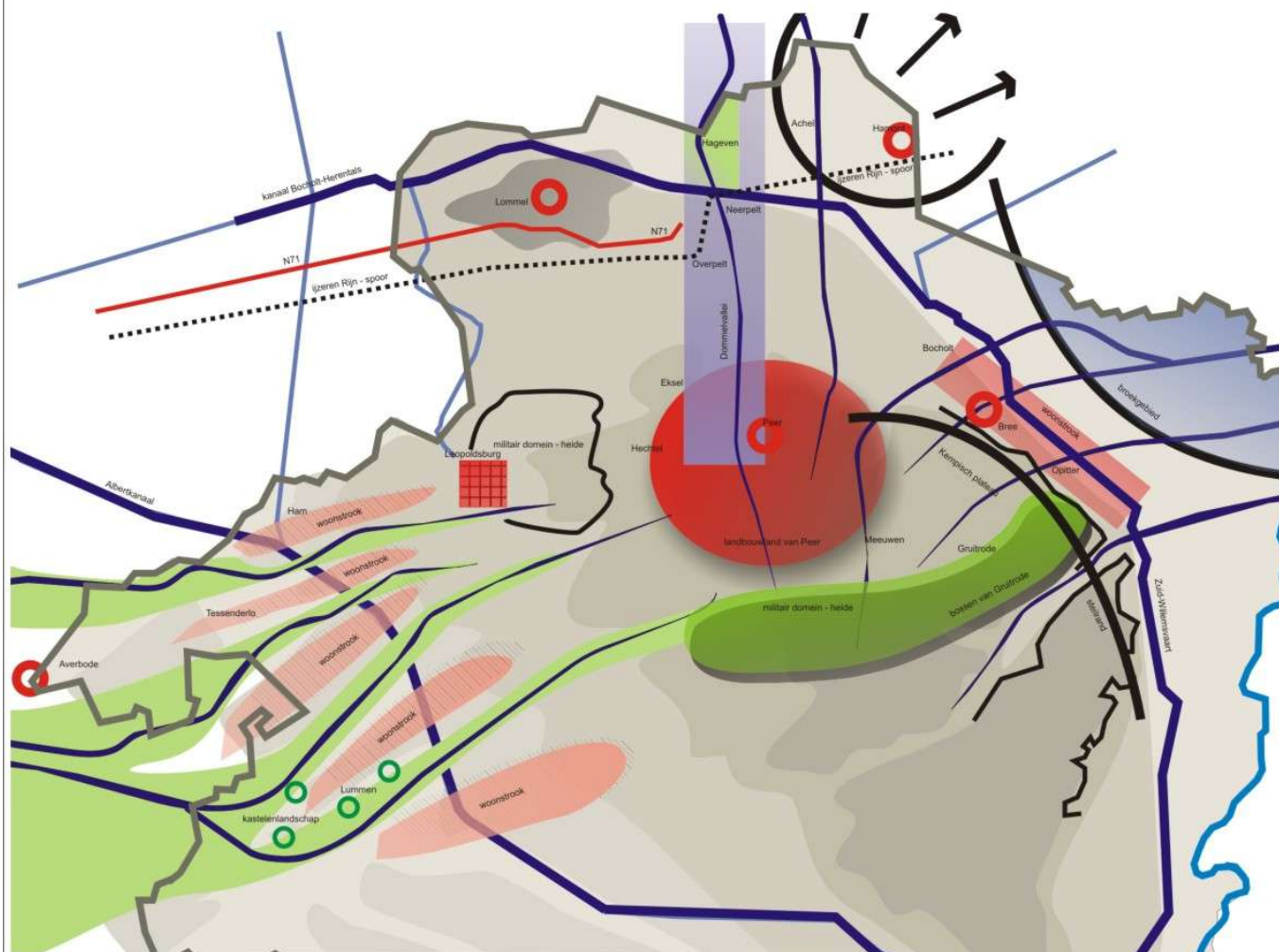
voor.

Omstreeks de eeuwwisseling is de neogotische architectuur van o.m. Jaminée, Christiaens en Cuypers interessant en in de interbellumperiode is er in de grensstreek een modernistische invloed vanuit Nederland, met o.m. woongebouwen in Neerpelt en in Bree (architect Jos Wielders). Van de na-oorlogse periode springt de architectuur van het domein Dommelhof in het oog (architecten Alfons. Hoppenbrouwers en Henri. Wijckmans) en de recente creaties van Scarpa en Simoni, Jo Crepain en Philippe Samyn in het stadscentrum van Lommel.

De meest interessante erfgoedelementen zijn enkele geïsoleerde fragmenten zoals het Mariapark van Lommel Werkplaatsen en het Duits kerkhof in Lommel. Dit laatste is een sterk symbool voor de wereldwijde problemen van de 20ste eeuw maar ook voor het omgaan met ruimte; als geïsoleerd ruimtelijk object.

LANDSCHAP ruimtelijke structuur

kaart 2.0.

2.3 HET LANDSCHAP VANDAAG - RUIMTE

Ruimte als kader

In dit hoofdstuk wordt het Noord-Limburgse erfgoed bekeken vanuit zijn plaats in het landschap van vandaag. Na het aspect tijd is dit het tweede kader voor een concept van ontsluiting.

2.3.1 GROTE LANDSCHAPPELIJKE EENHEDEN

Een gebiedsgerichte erfgoedontsluiting vertrekt van **het actuele landschap**. Landschap is dan ook breder te bekijken dan open ruimte met een grote betekenis op vlak van natuurontwikkeling, landbouw en recreatie. Zoals aangegeven vormt het in feite de belangrijkste neerslag van de hele geschiedenis, zeker in Noord-Limburg. Het is het belangrijkste patrimonium op zich en tegelijk ook de drager van tal van erfgoedelementen.

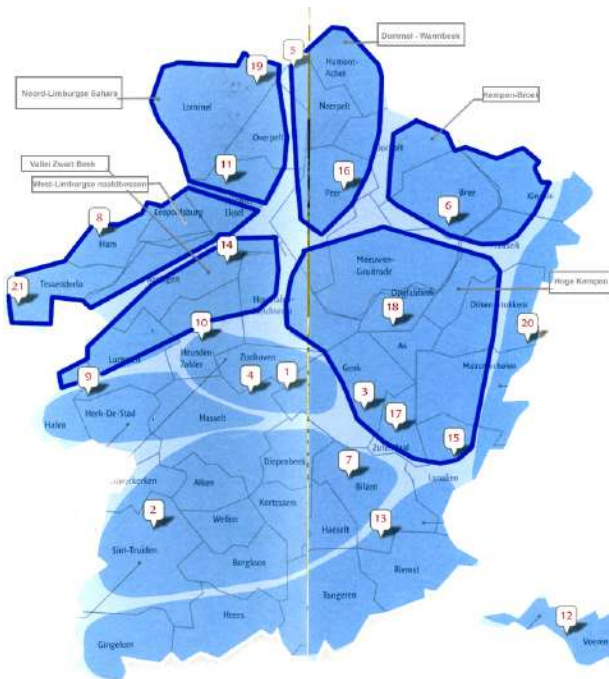
Voor de ruimtelijke aspecten van de erfgoedontsluiting vormt het landschap daarom de voor de hand liggende instap. Met het oog op de **integratie van het erfgoedverhaal** in de verdere ontwikkeling van de natuur- en landschapsbeleving, wordt de **'biografie van het landschap'** als een meerwaarde hier aan toegevoegd.

Concreet wordt daarvoor ingespeeld op het beleid rond open ruimte dat door de provincie Limburg op andere terreinen al zeer sterk ontwikkeld werd. Met de Kempen, Haspengouw, het Maasland en het Limburgs Mijng gebied wordt de provincie gekenmerkt door een sterke **landschappelijke verscheidenheid**. Om een meer genuanceerd landschapsbeleid te voeren heeft de provincie een aantal jaar geleden elf 'Grote Landschappelijke Eenheden', of GLE's, afgebakend. Het zijn gebieden die omwille van diverse typische gemeenschappelijke landschapkenmerken een eenheid vormen.

Van de elf Limburgse GLE's legde het provinciebestuur vast wat hen zo karakteristiek maakt, wat hun typische planten- en diersoorten zijn. Die informatie dient als 'kapstok' om natuur- en landschapsprojecten op maat aan op te hangen. Voor elk gebied wordt als het ware een menu van maatregelen samengesteld, dat inspeelt op kansen en problemen. Voor elk GLE-project is **samenwerking** uitgebouwd met partnerorganisaties zoals de Regionale Landschappen, het Agentschap voor Natuur en Bos, de natuurverenigingen, de bosgroepen.

Omdat de Grote Landschappelijke Eenheden vertrekken van een ruimtelijk samenhangende indeling van het landschap en omdat het werken met GLE's structureel reeds goed verankerd is, worden het erfgoedbeleid en de ontsluiting van de erfgoedelementen hieraan verbonden.

Enkele trefwoorden bij de evolutie van het landschap Limburgse Kempen: het landschap evolueert van open naar gesloten, van grote aaneengesloten gehelen naar een verregaande fragmentatie en van een heldere eenvormigheid naar een complexe diversiteit.

Provincie Limburg: grote landschappelijke eenheden

Volgende GLE's of delen van GLE's komen in dit ontsluitingsverhaal voor:

1. De West-Limburgse naaldbossen

deel van GLE 'West Limburgse naaldbossen': Tessenderlo, Ham, Leopoldsburg

2. De Noord-Limburgse Sahara

deel van GLE 'West-Limburgse naaldbossen': Lommel, Overpelt, Hechtel-Eksel

3. De vallei van de Zwarte Beek

GLE, Lummen, Hechtel-Eksel

4. Dommel en Warmbeek

GLE Overpelt, Neerpelt, Peer, Hamont-Achel

5. Kempen~Broek

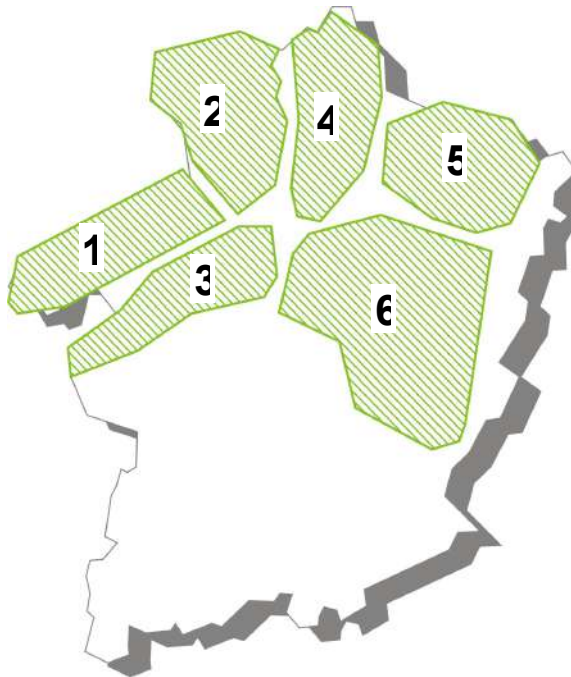
GLE Bocholt, Bree

6. De Hoge Kempen

GLE Meeuwen-Gruitrode, Peer

Per GLE of Grote Landschappelijke Eenheid wordt het landschap beschreven met zijn actuele ruimtelijke structuur, met hierop de verzameling van erfgoedelementen door de tijden heen. Die verwijzen vaak naar de wisselwerking tussen het landschap en de impact van menselijke ingrepen doorheen de tijd. Elk deeltje eindigt met een synthese van de ruimtelijke structuur, uitgedrukt in drie ruimtelijke categorieën: gebieden, lijnen en knoop- punten of bakens.

Voor elk van de landschapseenheden worden vervolgens de belangrijkste erfgoedelementen weergegeven in hun landschappelijk kader. Aan het einde volgt een voorstel van voorbeeldproject rond landschap en erfgoedontsluiting.

Interpretatie:
6 grote landschappelijke eenheden in Noord-Limburg

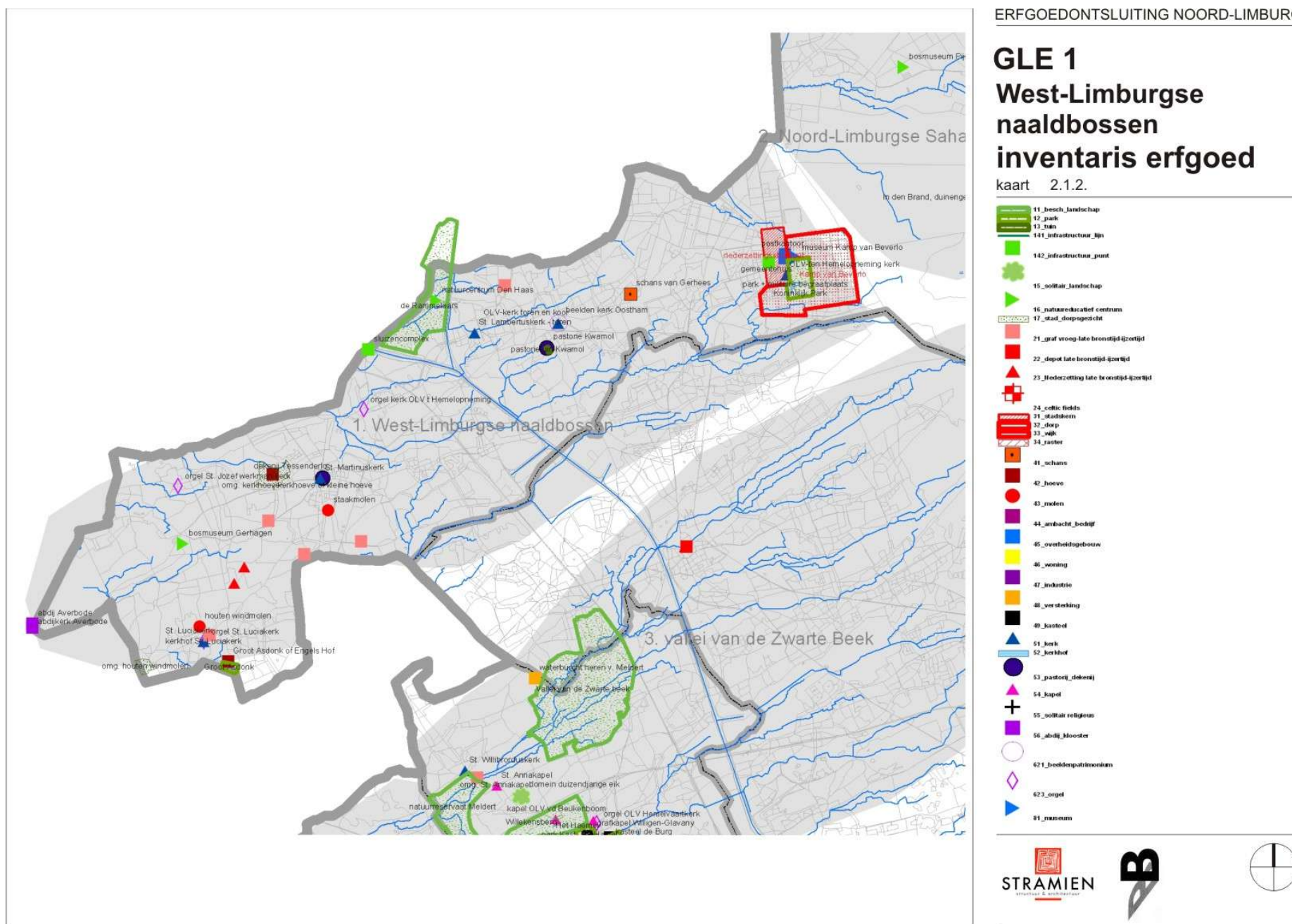
ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

GLE 1

West-Limburgse naaldbossen

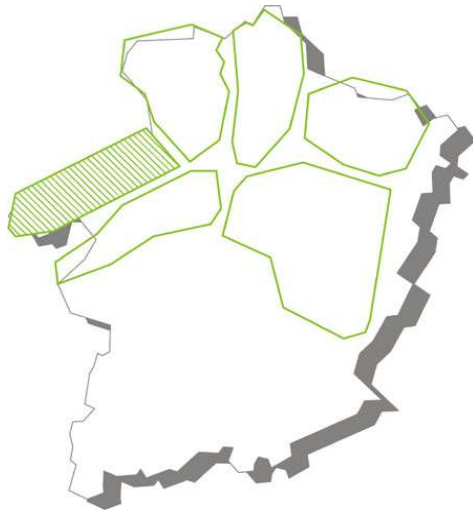
inventaris erfgoed

kaart 2.1.2.

2.3.2 WEST-LIMBURGSE NAALDBOSSEN (GLE 1)

Zuidelijk deel van GLE 'West Limburgse naaldbossen' met de gemeenten Tessenderlo, Ham, Leopoldsburg

Grote landschappelijke eenheid 1:
West-Limburgse naaldbossen

Ruimtelijk-landschappelijke structuur

De 'neus van Limburg' tot en met Leopoldsburg, wordt gekenmerkt door twee grote parallelle beekstructuren waartussen de heuvelruggen uit het Diestiaan. Dit zijn de getuigenheuvels die hier als uitlopers van het Hageland aanwezig zijn, op de overgang naar de Kempen. Deze preculturele structuur van beekvalleien en getuigenheuvels, het zogenaamde West-Limburgse strokenlandschap (RSPL), is op de luchtfoto nog goed leesbaar. De strook tussen de abdij van Averbode en de stadskern van Leopoldsburg is een aaneenschakeling van bos- en heidegebieden en een aantal nederzettingen, doorsneden door kleine beekjes die in twee grote parallelle beekstructuren naar de Demer afwateren. Zo ontstaan een aantal drogere 'bulten' in de heuvelrug met zowel naaldbossen als woonkernen.

Nagenoeg loodrecht op de natuurlijke structuur van beken en heuvelruggen liggen de twee lijninfrastructuren: E313 en Albertkanaal. Dit zijn de dragers van een stilaan aaneensluitend en ononderbroken industriegebied (economisch netwerk Albertkanaal). De noordelijke strook met achtereenvolgens Tessenderlo, Hulst, Kwaadmechelen, Oostham, Heppen en Leopoldsburg heeft nog enigszins een herkenbare structuur van opeenvolgende dorpskernen. In de zuidelijke strook met Paal, Beringen en Koersel als kernen is de bebouwing (wonen en industrie) erg verspreid.

Hoofdpijnen van de landschappelijke structuur:

- Gebieden: strokenlandschap met opeenvolgende bebouwde stroken en stroken met beekvallei, Leopoldsburg stad en militair gebied (contrast tussen rasterstructuur en 'wilde' heidelandschap)
- Lijnen: de parallelle beken, het Albertkanaal met de E313 en eerder zwak aanwezig het Kanaal van Beverlo
- Knooppunten en bakens: abdij Averbode

Landschap en erfgoed (deelgebieden – clusters – thema's - hotspots)

Abdij en bos van Averbode en Gerhagen (ankerplaats landschapsatlas)

De abdij van Averbode ligt op het grondgebied van drie gemeenten en provincies: Scherpenheuvel-Zichem (Vlaams-Brabant), Tessenderlo (Limburg) en Laakdal (Antwerpen). Reeds in de middeleeuwen lag de abdij op de grens van twee vorstendommen: het hertogdom Brabant en het graafschap Loon (in de 14de eeuw opgeslorpt door het prinsbisdom Luik). De omgeving wordt voornamelijk gekenmerkt door Diestiaan-zandsteenheuvels, uitgestrekte bossen, heiderelicten en landduinen.

De abdij speelde een zeer belangrijke rol bij de ontginning en ondersteuning van landbouw en veeteelt in de streek. Gesticht in 1134-35 kende zij een grote bloeitijd en belangrijke uitbreidingen in de 14de zowel als de 17-18de eeuw. Ook elders had de abdij een belangrijk aandeel in de ontginningsgeschiedenis van de Kempen. Het is nog steeds een belangrijk klooster, met functies op gebied van bezinning, cultuur en pastoraal.

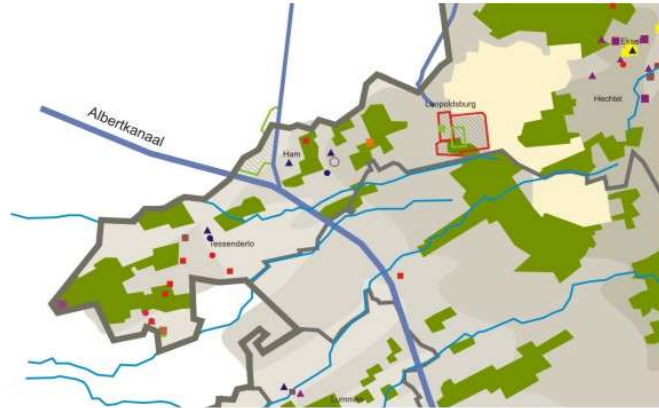
ERFGOEDONTSluiting NOORD-LIMBURG

GLE 1 WEST-LIMBURGSE
NAALDBOSSEN**erfgoed en structuur**

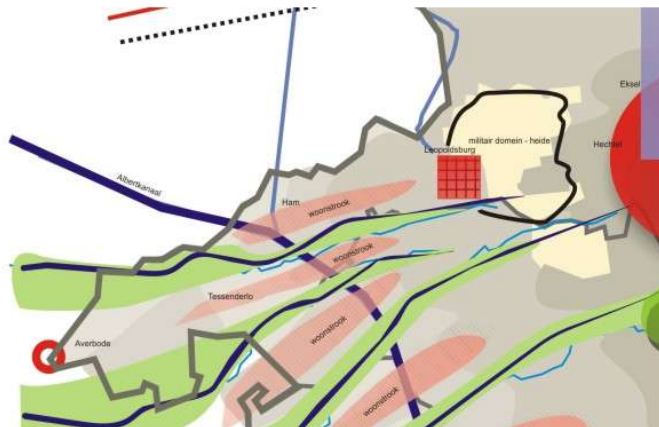
kaart 2.1.1.

1

2

3

1. GLE
2. situering erfgoedelementen
- 3.essentie ruimtelijke structuur
 - gebieden
 - lijnen
 - knooppunten

Fig. 27. Naaldbos (Stramien)

Het natuurgebied Gerhagen sluit aan bij het bosgebied van de abdij van Averbode. Het gebied is vrij gaaf en wordt gekenmerkt door een landschapsbeeld van naaldbossen, naalddhoutcomplexen en heidegebieden. Gerhagen werd door de provincie geselecteerd als één van de drie Limburgse stiltegebieden die als pilootproject uitgewerkt worden in samenwerking met de VLM (het integraal plan 'de Merode, prinsheerlijk platteland').

Het landschap heeft plaatselijk erg te leiden onder de hoge recreatiedruk. De recente bebouwing levert geen bijdrage tot de landschapswaarden, integendeel.

Schansen

De site van de Gerhagen-Schans en aanzet van de Nachtegaalbossen (Schans: project in ontwikkeling)

De Rammelaars (ankerplaats)

Het bekenpatroon, het grachtensysteem en het perceelspatroon van begin 19de eeuw, bleef tot op heden min of meer ongewijzigd. Het gebied De Rammelaars is een getuige van een 19de eeuwse waterbeheersing. In het gebied werd tot in de 20ste eeuw turf gestoken en ijzererts ontgonnen. Het grenst tevens aan het kanaal Kwaadmechelen-Dessel..

Architectuur met duidelijke verwijzing naar het Hageland

Pastorijen van Kwamol en Tessenderlo in Diestiaansteen, met duidelijke Brabantse invloed
Kerken van Tessenderlo (doksaa) en Oostham (beelden) (+ retabel Korspel)

Fig. 28. Diestiaansteen – kerk Oostham (pb)

Leopoldsburg als rasterstad

Ankerplaats 'parken van het kamp van Beverlo'

Stadskern met orthogonale structuur, Koninklijk park en Nieuw park

Actueel militair gedeelte, Museum 'Kamp van Beverlo' – op zijn minst merkwaardig

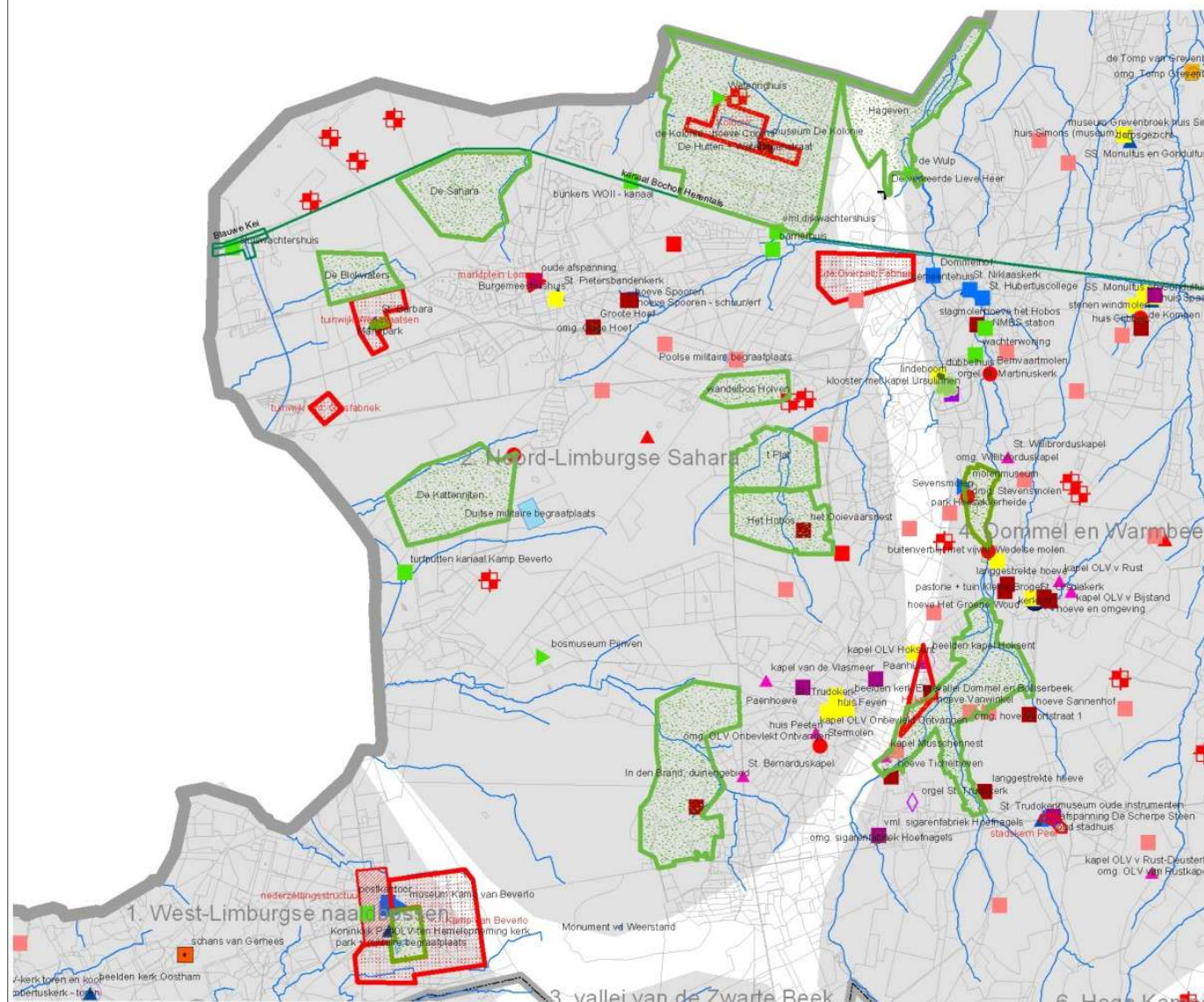
ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

GLE 2

Noord-Limburgse Sahara

inventaris erfgoed

kaart 2.2.2.

- 11_besch_landschap
- 12_park
- 13_tuin
- 141_infrastructuur_lijn
- 142_infrastructuur_punt
- 15_solitair_landschap
- 16_natuursociëtel centrum
- 17_stad_dorpsgezicht
- 21_graf_vroeg_late_bronstijld_ijzertijd
- 22_depot_late_bronstijld_ijzertijd
- 23_hederzetting_late_bronstijld_ijzertijd
- 24_celtic_fields
- 31_stadsplein
- 32_dorp
- 33_wijk
- 34_vast
- 41_schans
- 42_hoeve
- 43_molen
- 44_ambacht_bedrijf
- 45_ouderheidsbouw
- 46_voorhuis
- 47_inkottie
- 48_vorsteking
- 49_kasteel
- 51_kerk
- 52_kerkhof
- 53_pastoorij_dekenij
- 54_kapel
- 55_solitair_religieus
- 56_abdij_klooster
- 621_bescheidenpatrimonium
- 623_organ
- 81_museum

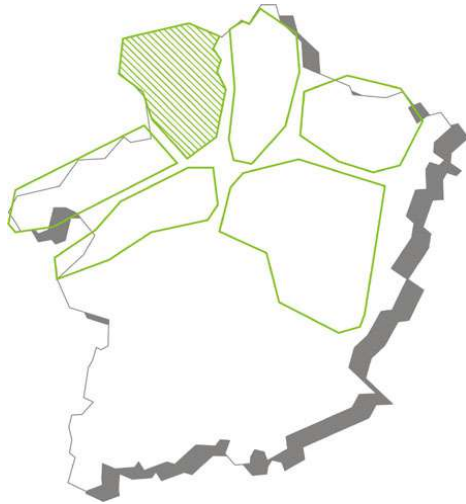
STRAMIEN
structure & architectuur

2.3.3 NOORD-LIMBURGSE SAHARA (GLE 2)

Deel van GLE West-Limburgse naaldbossen; gemeenten Lommel, Overpelt, Hechtel-Eksel

Ruimtelijk-landschappelijke structuur

Grote landschappelijke eenheid 2:
Noord-Limburgse Sahara

Zand, zand, zand, Een deelgebied van Lommel wordt zelfs Sahara genoemd. Maar er gaat een hele geschiedenis vooraf aan het landschap van vandaag. Een geschiedenis van bebossing, ontbossing, stuifzanden die duinen vormen met heide, waar de boeren eerst hun schapen laten grazen en later plaggen steken voor de potstal. De Vandermaelenkaart van omstreeks 1850 toont nog de enorme uitgestrekte heidevlakten rond Lommel, net voor de bebossing die op de kaart van 1878 voorkomt. Wat opvalt zijn de geometrische structuren die voor een deel aangezet worden door de ondertussen aangelegde spoorweg tussen de Antwerpse haven en het Ruhrgebied en het Kempisch kanaal, dat Maas en Schelde verbindt.

Verder zijn de geometrische landschapsstructuren het resultaat van een systematische ontginning met irrigatie of ontwatering van het gebied als landbouwgebied (Lommel kolonie) of de aanplant van bossen. Tussen Lommel en Mol neemt de zand-ontginning grote gebieden in, stelselmatig omgezet in waterplassen of 'meren'. Overblijvende delen worden ingenomen door giftige fabrieken waarvan de uitlaatgassen de natuur doen afsterven en omvormen tot grote zandvlakten; de Sahara. De eerste fabriek wordt door Duitse industriëlen in Overpelt ingeplant, ver van bewoning en begroeiing en tegen het kanaal en het spoor. In Duitsland waren deze fabrieken al niet meer toegestaan. Dit moet als een voorhaven-inplanting van Antwerpen gezien worden, want de erts uit Spanje en Australië, werden aangebracht via het kanaal en de steenkool kwam via het spoor vanuit het Ruhrgebied.

Bij de fabrieken ontstaan reeds vrij vroeg woonwijken voor de arbeiders, volledig onafhankelijk van de bestaande dorpen en uitgerust met kerk, school, casino, hotel,... Zo ontstaan de woonwijken Lommel-werkplaatsen, Lommel-glasfabriek en Overpelt-fabriek (1893). In de omgeving van de eerste fabrieken ontstaan later industrieterreinen en ambachtelijke zones zoals het Nolim-park. Lommel heeft nu nog het grootste aaneengesloten beschikbare bedrijfsterrein van gans Vlaanderen. Ruimte was er immers steeds in overvloed.

Het huidige landschap is een mix van al deze elementen; grote bospartijen, zandvlaktes, industrieterreinen, woonwijken, Lommel-dorp dat de stad geworden is met een drukke handels- en dienstenkern en met daaromheen een verregaande verspreiding van het wonen.

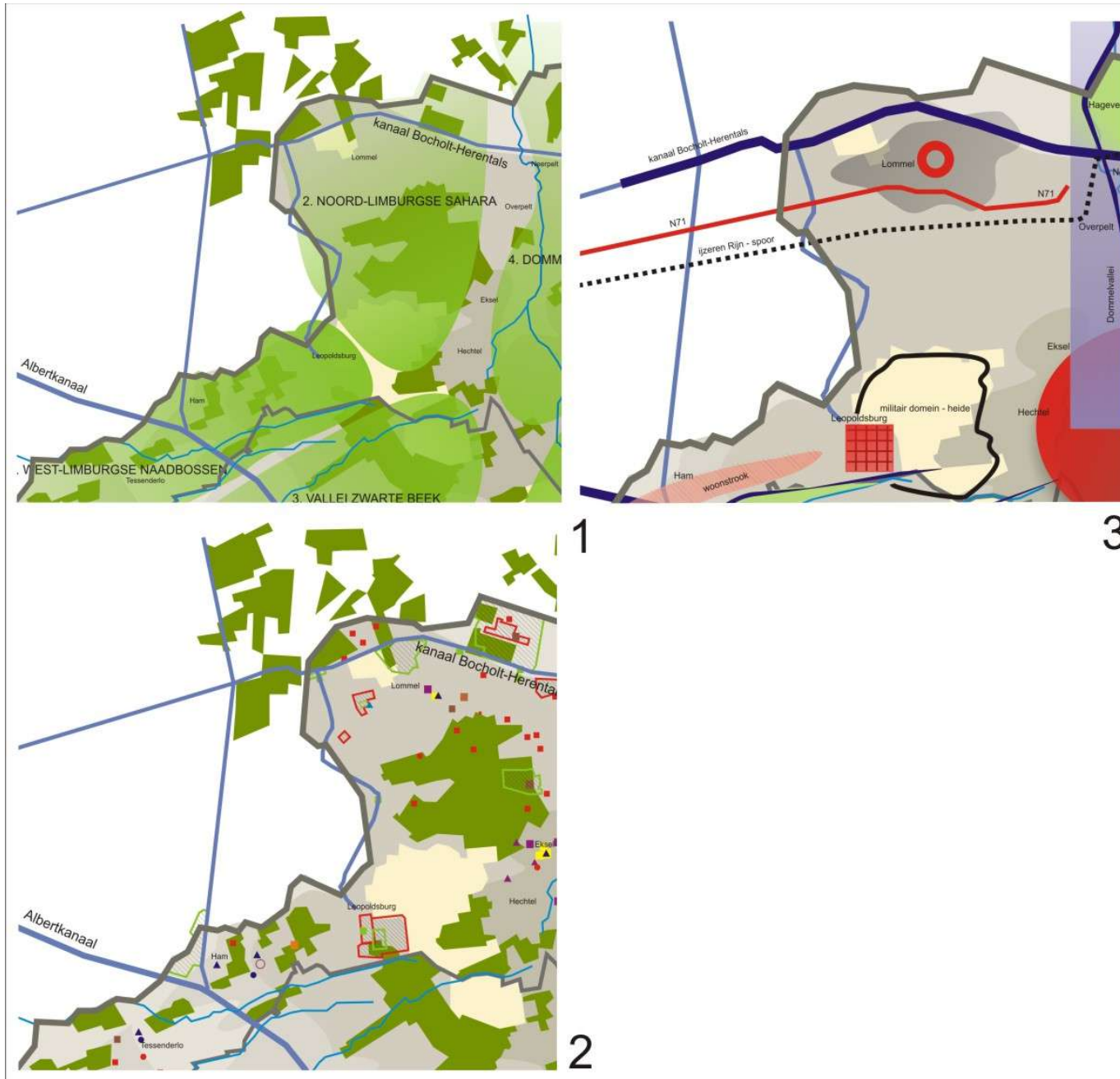
De ruimtelijke structuur wordt gekenmerkt door een viertal min of meer parallelle structuren (Oost West) die het landschap in een aantal compartimenten indelen. Van noord naar zuid gaat het om de grens, voor zover ruimtelijk zichtbaar, het kanaal Bocholt-Herentals, de expresweg en de spoorlijn.

Aan de oostzijde ligt het zogenoemde 'park Hoge Kempen', een groot aaneengesloten open ruimte gebied met naaldbossen en heide, waartoe ook het militaire domein van Leopoldsburch hoort.

ERFGOEDONTSluiting NOORD-LIMBURG

GLE 2 NOORD-LIMBURGSE
SAHARA**erfgoed en structuur**

kaart 2.2.1.

1. GLE
2. situering erfgoedelementen
3. essentie ruimtelijke structuur
 - gebieden
 - lijnen
 - knooppunten

STRAMIEN
architectuur & structuur

Fig. 29. Fabriekswijk Overpelt (pb)

Fig. 30. Landschappen van de 20ste eeuw

Hoofdpijnen van de landschappelijke structuur:

- Gebieden: nevelstructuur tussen aaneengesloten bossen en ontginningen met rasterstructuur
- Lijnen: vier parallelle lijnen: grens, kanaal, spoor, expresweg
- Knooppunten en bakens: woltoren Lommel

Landschap en erfgoed (deelgebieden – clusters – thema's - hotspots)

Parallele ruimtelijke structuur en rastervormige ontginningen; de strakke 19de eeuwse ordening

Het gebied wordt gekenmerkt door een aantal parallelle lijnen (grens, kanaal, spoor, expresweg) die enige orde brengen in het fel verspreid geurbaniseerd gebied. Het kanaal is hierin de meest herkenbare ruimtelijke structuur. Deze lijn is meteen de zingever en de ruimtelijke drager voor tal van rastervormige ontginningen die hier in de 19de eeuw werden aangezet. Het kanaal als fiets- of vaarroute is een excellente ontsluitingswijze.

Vanaf Lozen (Bocholt) tot Lommel kunnen volgende rastervormige ontginningen in beeld gebracht worden:

- Wateringen Lozerheide – interessant kanalsysteem en watergericht natuurgebied;
- Overpelt Fabriek; een van de oudste tuinwijken van België;
- Hageven: grensoverschrijdend natuurgebied rond de Dommel;
- Lommel Kolonie;
- Diverse bosaanplantingen en wateringen.

Lommel Kolonie (ankerplaats)

Ontginningsproject van eind 19de eeuw dat had moeten uitgroeien tot een voorbeeldproject voor het nieuwe België. Wat rest is een beschermd landschap Watering Lommel Kolonie (sluit aan op Neerpelt Hageven) met het Wateringhuis en het streekmuseum (voor ganse regio Noord-Limburg) in één van de koloniehuisen.

Noord-Limburgse tuinwijken

August Dewinne, hoofdredacteur van 'Le Peuple' schreef in 1912 het boekje 'De doodende fabrieken der Kempen'. Hierin worden de arbeidsomstandigheden aangeklaagd en aan de bewoners van de tuinwijken en de ruimere omgeving wordt aangeraden geen groenten uit eigen tuin te eten. Milieubekommernis 'avant la lettre', die weinig weerklank kreeg, want het boek is in Limburg quasi onvindbaar. Twee tuinwijken:

Tuinwijk Overpelt fabriek (1896) -sluit aan bij Neerpelt- naar vorm en programma één van de oudste tuinwijken van België. Reeds ontstaan vóór de eerste publicatie rond tuinwijken door de Engelsman Ebenezer Howard in 1898. De aanleg is rudimentair, maar de sociale opdeling van de wijk en locatie van de woningtypes is interessant. De wijk heeft drie Fabriekstraten. Eén in Neerpelt, met het kaderpersoneel, 'waar Frans gesproken werd', de hoofdstraat van de wijk in Overpelt en de Fabriekstraat in Lommel, met veel cafés; 'een te mijden buurt'.

Tuinwijk Lommel Werkplaatsen (1904) met Mariapark (1927), een parkje met beelden, decors en gebouwtjes in sierbeton. Alleszins een merkwaardig stukje religieus erfgoed.

Militaire kerkhoven

Pools kerkhof - Lommel

Duits kerkhof – Lommel (39.100 soldaten)

Lommel

Lommel is in enkele decennia enorm gegroeid. Het dorp is stad geworden. Met veel aandacht voor recente architectuur (Crepain, Samyn, Scarpa/Simoni). Het verhaal van dit stadswordingsproces kan onderwerp zijn van een stadswandeling.

Hoeve Hobos en omgeving (Overpelt) (ankerplaats)

Aansluitend het Pijnven (beschermd landschap) en deelgebied in het bosontwikkelingsproject dat de gemeenten Overpelt, Peer, Hechtel-Eksel en Lommel in dit gebied recent hebben opgezet.

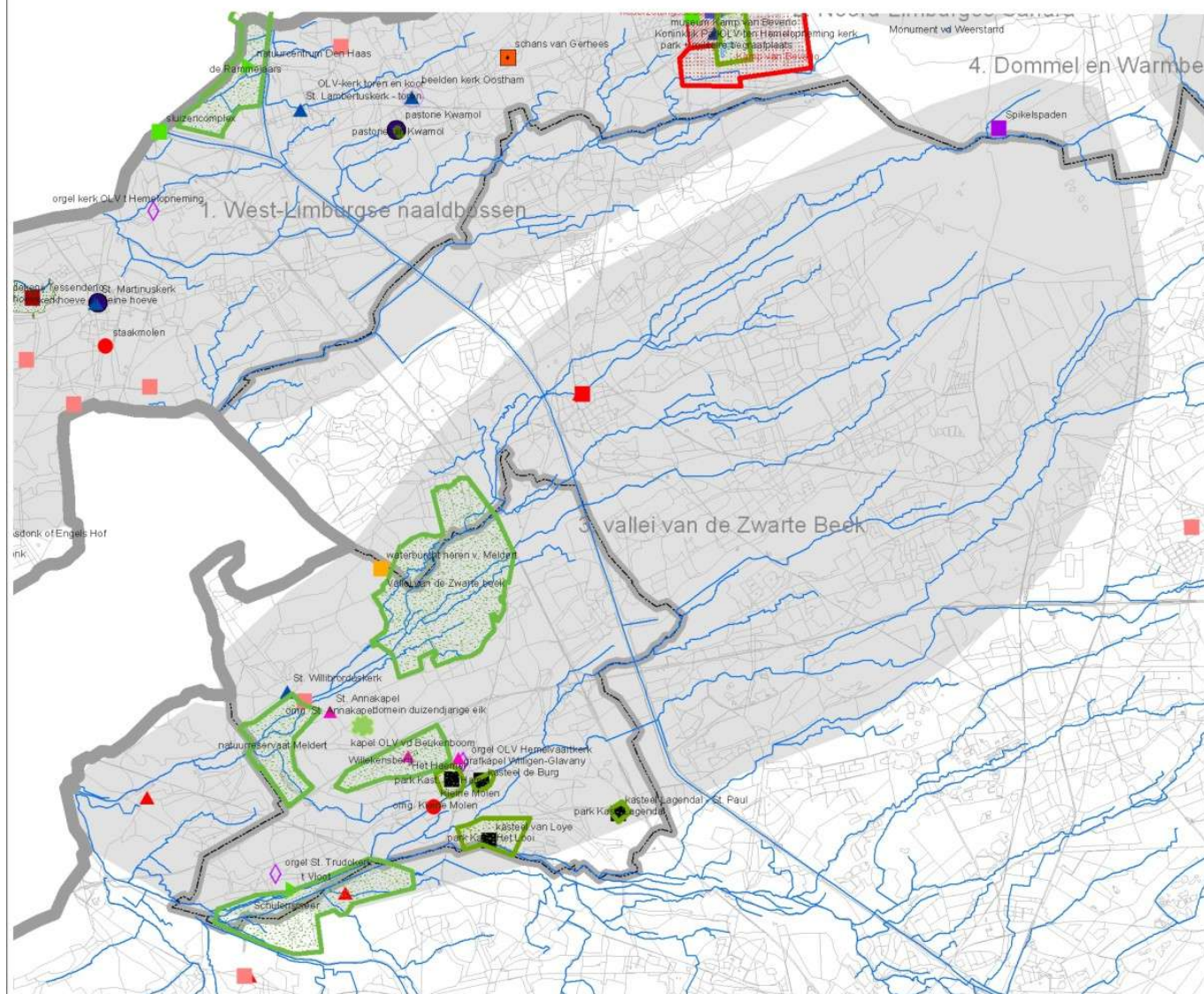
Link natuur: project 'Bosland' van de omliggende gemeenten en het Bosmuseum Pijnven in Hechtel-Eksel: met bezoekerscentrum

ERFGOEDONTSluiting NOORD-LIMBURG

GLE 3
vallei Zwarte Beek

inventaris erfgoed

kaart 2.3.2.

- 11_bosch_landschap
- 12_park
- 13_tuin
- 141_infrastructuur_lijn
- 142_infrastructuur_punt
- 15_solitair_landschap
- 16_natuurmonument
- 17_stad_dorpsgezicht
- 21_graf_vroeg-late bronstijd-ijzertijd
- 22_depot_late bronstijd-ijzertijd
- 23_bederfzetting_late bronstijd-ijzertijd
- 24_celtic_fields
- 31_stadskern
- 32_dorp
- 33_volk
- 34_raster
- 41_schans
- 42_hoeve
- 43_molen
- 44_aanbacht_bedrijf
- 45_oversheidsgebouw
- 46_woning
- 47_industrie
- 48_versterking
- 49_kasteel
- 51_kerk
- 52_kerkhof
- 53_pastoorij_dekenij
- 54_kapel
- 55_solitair_religieus
- 56_abdij_blooster
- 621_breedepatrimonium
- 623_orgel
- 81_museum

STRAMIEN
structuur & architectuur

2.3.4 VALLEI VAN DE ZWARTE BEEK (GLE 3)

Deel Lummen, Hechtel-Eksel

Ruimtelijk-landschappelijke structuur

De vallei van de Zwarte Beek ontstaat aan de zuidwestelijke rand van het Kempens plateau. Het riviertje maakt de verbinding tussen de Kempen en het Hageland, waar het in de Demer vloeit. De brongebieden en infiltratiezones worden gekenmerkt door uitgestrekte heiden en duinen. Het bovenstrooms gedeelte van de beek is één van de meest gave laagland-beeksystemen van West-Europa met moerassen, beekbegeleidende bossen en een sterk meanderende beek. Op de drogere gedeelten groeien dennenbossen.

Hoofdpijnen van de landschappelijke structuur:

- Gebieden: parallelle beekvalleien vanaf het Kempisch plateau naar de Demervallei met tussenliggende hogere ruggen waarop enige bewoningsconcentratie – in het provinciaal ruimtelijk structuurplan het ‘strokenlandschap’ genoemd
- Lijnen: parallelle beken (Zwarte beek, Helderbeek, Laarbeek) met loodrecht daarop het Albertkanaal geeft een soort van kamstructuur aan het gebied
- Knooppunten en bakens: kasteelparken

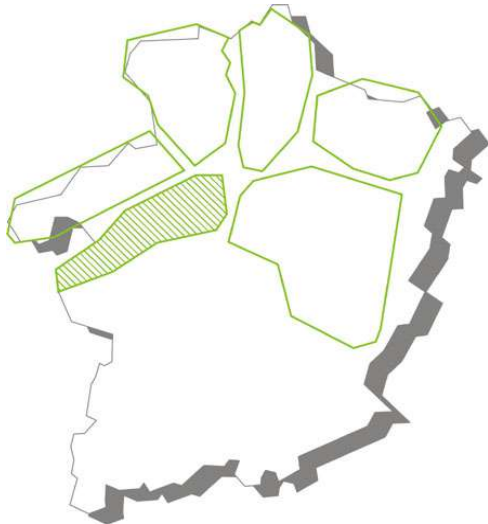
Landschap en erfgoed (deelgebieden – clusters – thema's - hotspots)

‘Rivieren- en kastelenlandschap van Lummen’

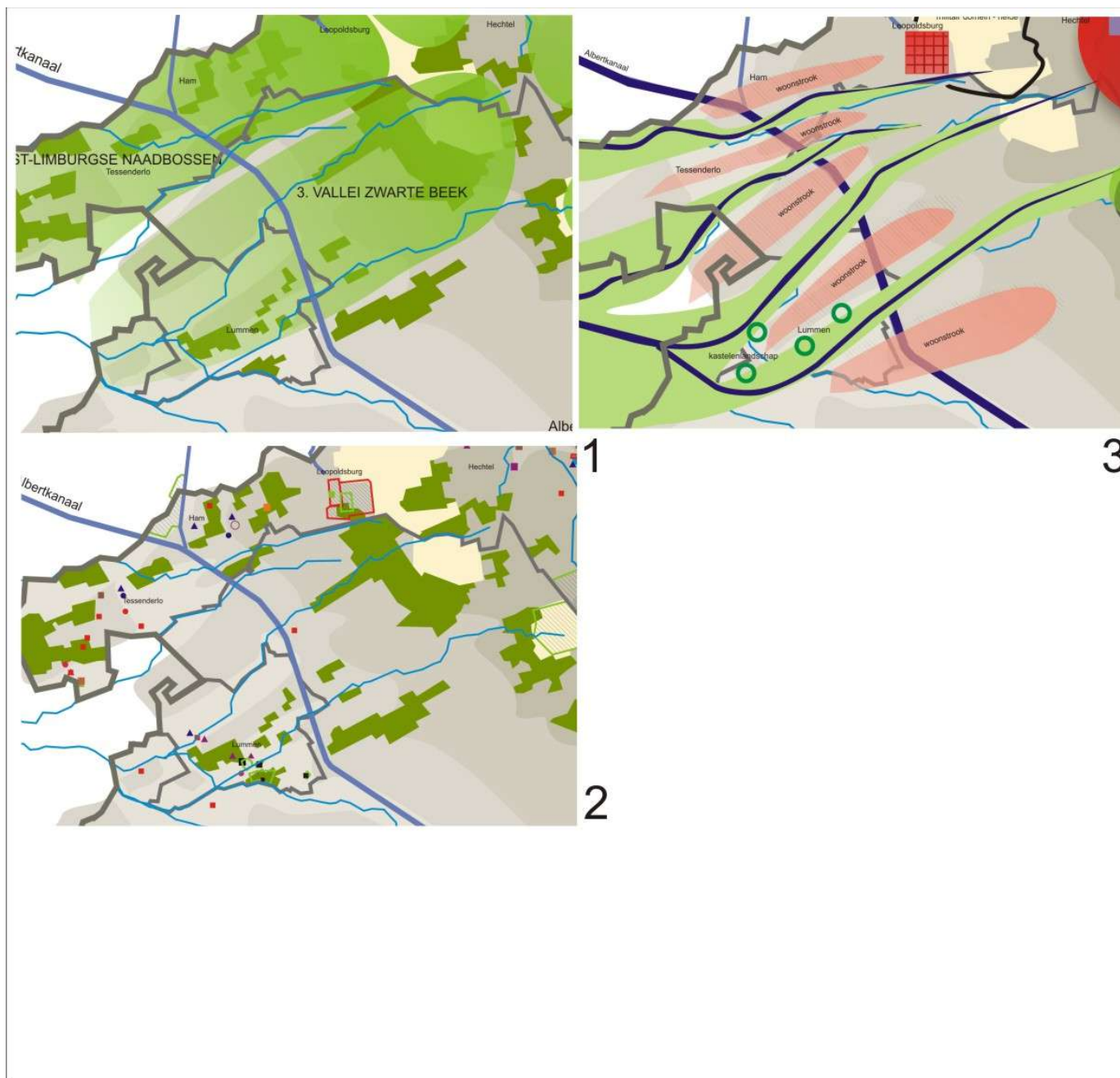
De GLE Demervallei situeert zich langs de vallei van de Demer tussen Hasselt en Diest. De rivier blijft ten zuiden van het Kempisch plateau, botst tegen enkele Diestiaan-heuvels en wringt zich erdoor vlak vóór het Webbekomsbroek waar ze samenvloeit met de vallei van de Zwarte beek. Stoomafwaarts van Hasselt omvat de Demervallei uitgestrekte graslandcomplexen, valleibossen en vijvers. De meeste graslanden zijn in landbouwgebruik en maken samen met de natuurgebieden deel uit van de (nog grotendeels privé) kasteeldomeinen.

Geografisch ligt de depressie Halen-Schulen tussen de dorpscentra van Lummen, Schulen, Herk-de-stad, Donk, Halen, Webbekom, Zelem en Linkhout. Het betreft een uitgebreid gebied van ca. 1700 ha, gelegen op een hoogte van 21 à 22m. Dit historisch broeklandschap bleef tot op heden vrijwel onbewoond. Aan de noordrand van dit laagland stroomt de rechtgetrokken Demer die er achtereenvolgens de Mangelbeek, de Gete en de Velpe ontvangt. Ter hoogte van het gehucht Zerk stroomt de Demer het Hageland binnen en verdwijnt de depressie uit het landschap. Het westelijke deel van het landschap profileert zich als een soort flessenhals die een essentiële rol in de globale ontstaansgeschiedenis van dit landschap speelde.

De depressie Schulen-Halen neemt een unieke plaats in onder de Vlaamse landschappen; ze ontvouwt zich als een polderlandschap in hartje Limburg. Het is een waterrijk en vrijwel vlak gebied waarin artificiële dijken voor de grootste reliëfverschillen zorgen. Met de aanleg van de E314 zijn heel wat ingrijpende infrastructuurwerken uitgevoerd zoals de aanleg van het Schulensmeer, een cruciaal wachtbekken in de waterbeheersing

Grote landschappelijke eenheid 3:
Vallei van de Zwarte Beek

ERFGOEDONTSluiting NOORD-LIMBURG

GLE 3 VALLEI VAN DE ZWARTE BEEK**erfgoed en structuur**

kaart 2.3.1.

1. GLE
2. situering erfgoedelementen
3. essentie ruimtelijke structuur
 - gebieden
 - lijnen
 - knooppunten

Fig. 31. Kasteel De Burg – Lummen (pb)

Fig. 32. Kasteel Het Hamel – Lummen (pb)

Fig. 33. Kasteel Lagendal – Lummen (pb)

van het traditionele beemdenlandschap van het Schulensbroek. Dit kromp weliswaar met 200ha., maar het vogelbestand vaart er wel bij in de gehele Demervallei.

Op het grondgebied van de gemeente Lummen liggen vier kastelen: Het Loye, De Burg, Lagendal (St. Paul) en Het Hamel. De keuze van de locatie kan niet los gezien worden van de geografisch gunstige ligging in de Demervallei en de mogelijkheden voor landbouw en bevoeding met voedselrijk water. Hoewel de inplanting van wegeninfrastructuur en woongebieden de vlotte leesbaarheid van de onderlinge relaties verstoort, heeft het gebied veel te vertellen over waterhuishouding en watergebruik, vroeger (vijvers voor vis, kleinschalige wateringën vanuit de beken, watermolens voor energie) en nu (overstromingsgebied van de Demer, problematiek en zorg voor het natuurbehoud rond Schulensbroek).

Het mondingsgebied van de Mangelbeek in de Demer wordt het landschap bepaald door drie historische kastelen, hun aanhorigheden en omvangrijke kasteelparken en bossen. Kasteel Het Loye (Loyestraat) staat op de noordoever van de Demer. Landschapsbepalend is vooral het uitgestrekte park (ca.50ha.) met zowel naald- als loofhout. Het is ontsloten door een netwerk van paden en dreven. Ten oosten van het kasteel liggen een acht

Kasteel De Burg (Burgemeester Brierslaan) situeert zich ten zuiden van de Mangelbeek. Een aftakking van deze beek begrenst het kasteelpark waarin een hoefijzervormige vijver ligt. Ook dit is privaat bezit en niet toegankelijk.

Kasteel Het Hamel is gelegen ten westen van de Schulense baan en ten noorden van de Mangelbeek. Het is een landschapspark uit 1860, aangelegd door tuinarchitect Gindra, eigendom van de 'Stichting de Moffarts'. Het kasteel is niet toegankelijk, het park een aantal malen per jaar wel.

Kasteel Het Lagendal, of St. Paul is gelegen in een ruim park, door twee eikenlanen verbonden met de Tiewinkelstraat.

Domein van de duizendjarige eik: merkwaardige boom, er werd recht gesproken, de omliggende velden kregen de naam 'het gebrand' omdat veroordeelden er, na voltrekking van het vonnis, verbrand werden.

Willekensberg, Diestiaanheuvel. Deze getuigenheuvel kenmerkt zich door de aanwezigheid van holle wegen. Hij biedt uitzicht op de valleien van de Demer en de Zwarte Beek. Op het hoogste punt bevindt zich de Kapel van O.L.V. van de Beukenboom met bewoonde kluis

Lummense knoteiken – projectparticipatie en landschapsbeheer.

De Zwarte Beek

(Gelinkt aan natuurcentrum De Watersnip)

De Zwarte Beek kronkelt door het westen van Limburg en is met zijn meer dan 1.300 ha grote vallei het grootste Vlaamse natuurgebied! Heel wat zeldzame diersoorten, zoals de watersnip en het gentiaanblauwtje, voelen zich hier thuis. Typisch aan de vallei van de Zwarte Beek is de snelle afwisseling van het landschap. De Zwarte Beek leidt je langs natte moerassen, akkers, kleurrijke weiden en graslanden, naaldbossen, landduinen en heide.

De Zwarte Beek is een waterloop met waardevolle structuurkenmerken en een goede waterkwaliteit. Het projectgebied wordt gekenmerkt door een verwevenheid van kleinschalige landbouwpercelen, vochtige tot natte hooilanden, ruigten, broekbossen, beekbegeleidend bos en heidefragmenten. In het zuiden van het projectgebied liggen droge Kempische zandgronden, voornamelijk beplant met naaldhout. Dit gebied bevat een aantal landduincomplexen en herbergt potenties voor heideontwikkeling. (VLM)

Door de uitbouw van grote aaneengesloten natuureenheden, biedt de vallei van de Zwarte Beek veel mogelijkheden voor natuurontwikkeling. In het kader van het natuurinrichtingsproject zal er vooral aandacht besteed worden aan het behoud, het herstel en de ontwikkeling van elzenbroekbossen, kleine zeggenvegetaties, vochtige heischrale graslanden, open water en verlandingsvegetaties. Voor deze habitattypes is grondwater heel belangrijk. Daarom moeten we sommige delen van het gebied vernatten. Deze vernatting mag natuurlijk geen nadelige invloed hebben op het leven en werken van de mensen die het gebied gebruiken.

De vallei van de Zwarte Beek biedt ook veel mogelijkheden om de beek haar natuurlijke gang te laten gaan. Op een aantal plaatsen zal de Zwarte Beek terug ruimte krijgen om te kronkelen en te overstromen. Daarnaast zullen we 'ontsnipperingsmaatregelen' nemen om de aanwezige migratiebarrières voor een aantal soorten, zoals de beekprik, op te heffen. Tenslotte zal in het kader van het natuurinrichtingsproject ook het recreatieve aspect van het gebied bekeken worden. Dit komt neer op een optimale sturing en zonering van de recreatie in het natuurgebied. (VLM)

Link natuur: Natuurcentrum De Watersnip, Koersel-Beringen: bezoekerscentrum

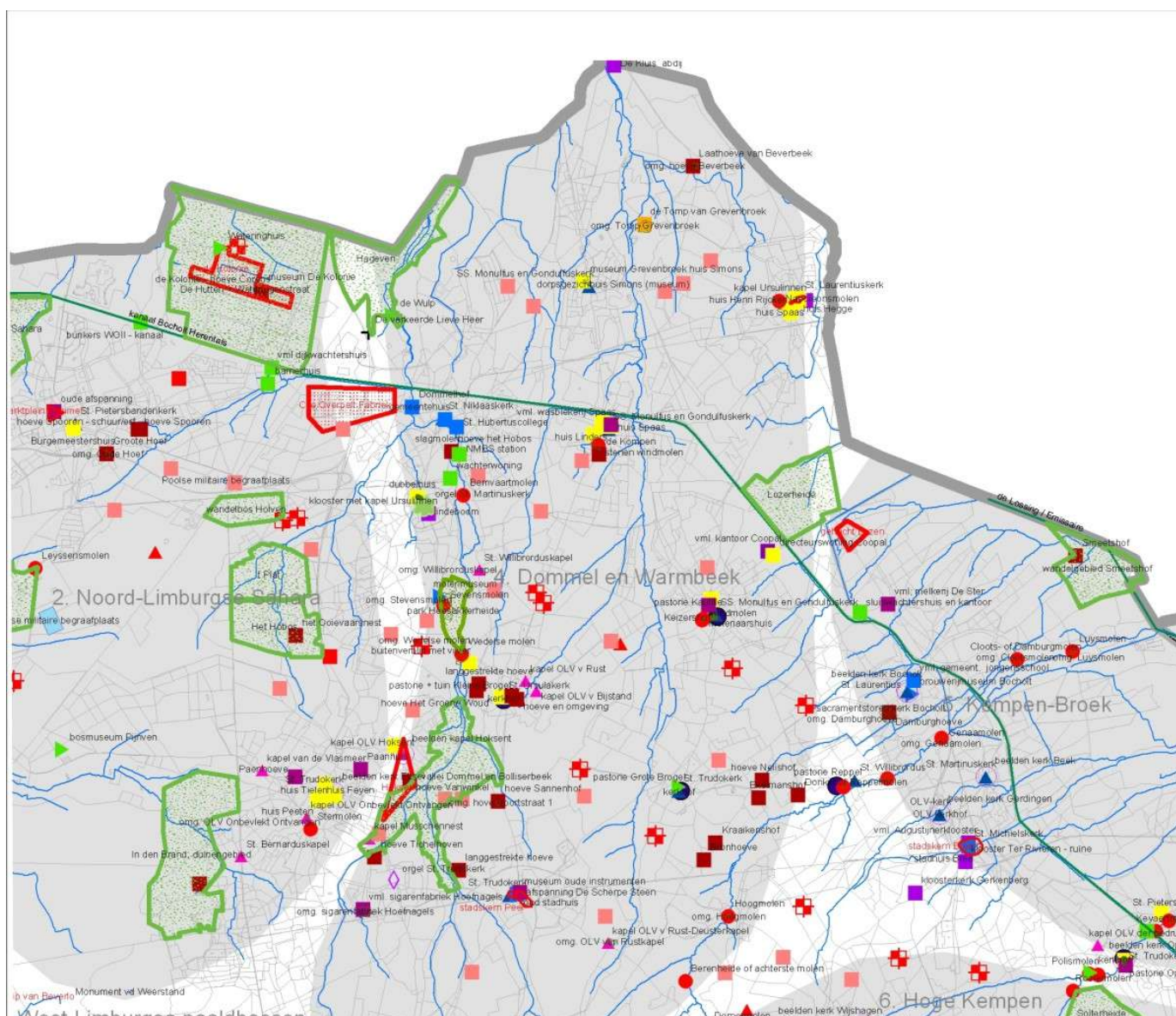
Fig. 34 en 35. Vallei van de Zwarte Beek – Vlonderpad

ERFGOEDONTSluiting NOORD-LIMBURG

GLE 4
Dommel en Warmbeek

inventaris erfgoed

kaart 2.4.2.

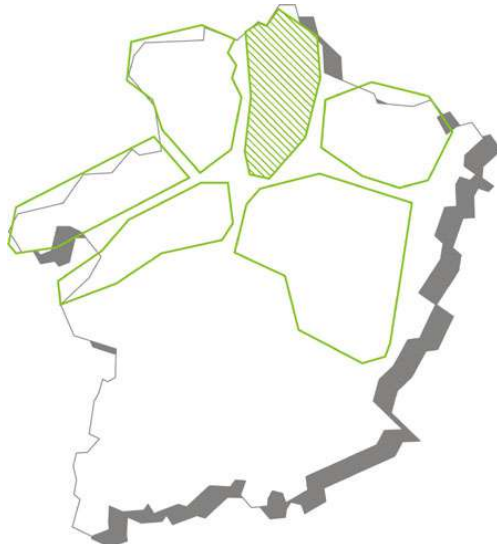
- 11_besch_landschap
- 12_park
- 13_van
- 141_infrastructuur_lijn
- 142_infrastructuur_punt
- 15_sollair_landschap
- 16_natuureerfgoed centrum
- 17_stad_dorpsgezicht
- 21_graf vroeg late bronstijd ijzertijd
- 22_depot late bronstijd ijzertijd
- 23_bederfzetting late bronstijd ijzertijd
- 24_celtic fields
- 25_monument
- 26_dorp
- 27_vijk
- 28_raster
- 41_schaans
- 42_hoeve
- 43_molen
- 44_ambacht_bedrijf
- 45_ouderheidsgebouw
- 46_woning
- 47_industrie
- 48_versiering
- 49_kasteel
- 51_kerk
- 52_kerkhof
- 53_pastoor_dekens
- 54_kapel
- 55_sollair religieus
- 56_abbey_klooster
- 621_bouddatrimonium
- 623_organ
- 81_museum

STRAMIEN
structuur & architectuur

2.3.5 DOMMEL EN WARMBEEK (GLE 4)

Overpelt, Neerpelt, Peer, Hamont-Achel

Ruimtelijk-landschappelijke structuur

Grote landschappelijke eenheid 4:
Dommel en Warmbeek

De structuur van het gebied wordt sterk bepaald door het water: de Dommel, de Prinsenloop en de Warmbeek als drie parallelle beken, die dwars doorsneden worden door het kanaal Bocholt-Herentals. De beken ontspringen op het Kempisch plateau te Peer (respectievelijk bij de woonkernen Wauberg en Erpekom) maar voor het overige heeft het gebied een nauwelijks uitgesproken reliëf want de brede beekvalleien zijn nauwelijks ingesneden. Begeleidende vegetatie en kleine landschapselementen zijn nodig om de beekstructuren in het landschap zichtbaar te maken.

De landschappelijke hoofdstructuur bestaat uit een aantal parallelle stroken die noord-zuid de loop van de beken volgen. Van west naar oost:

- De vallei van de Dommel met het verstedelijkte gebied Neerpelt-Overpelt – deze strook vangt aan in het militair domein (schietveld Helchteren) en het ontginningslandschap Siberië en eindigt met het natuurgebied Hageven dat aan de grens overgaat in het natuurgebied ‘de Plateaux’ (NL).
- Centraal liggen het open landbouwgebied van de Prinsenloop met een bocagelandschap in het zuiden en een open grootschalig landbouwgebied aan Grote Heide in het noorden.
- De vallei van de Warmbeek is een vrij bosrijke zone met droge naaldbossen in het zuidelijke deel en een nat bosgebied met wateringen in het noordelijke deel. Kaulille, Sint-Huibrechts-Lille, Achel en Achel-statie vormen een dorpenband langs de Warmbeek.

De GLE Dommel en Warmbeek omvat het merendeel van de wateringen die Vlaanderen bezit. De bevoeiing van de vele hooilanden en van de populierenaanplantingen gebeurt met kanaalwater. De wateringen maken deel uit van het natuurhistorisch erfgoed en zijn stille getuigen van vroege pogingen om het heidelandschap te ontginnen.

Het gebied heeft een sterk agrarisch karakter en was tot kort het favoriete landschap van de Ortolaan. Het werd enkele decennia geleden zelfs ‘Ortolanenlandschap’ genoemd wat een typering van een zeer specifiek landschap inhield. Het laatste broedpaar heeft een tiental jaar geleden het gebied verlaten. Andere teelten en nieuwe milieuomstandigheden hebben de vogel van zijn landschap vervreemd.

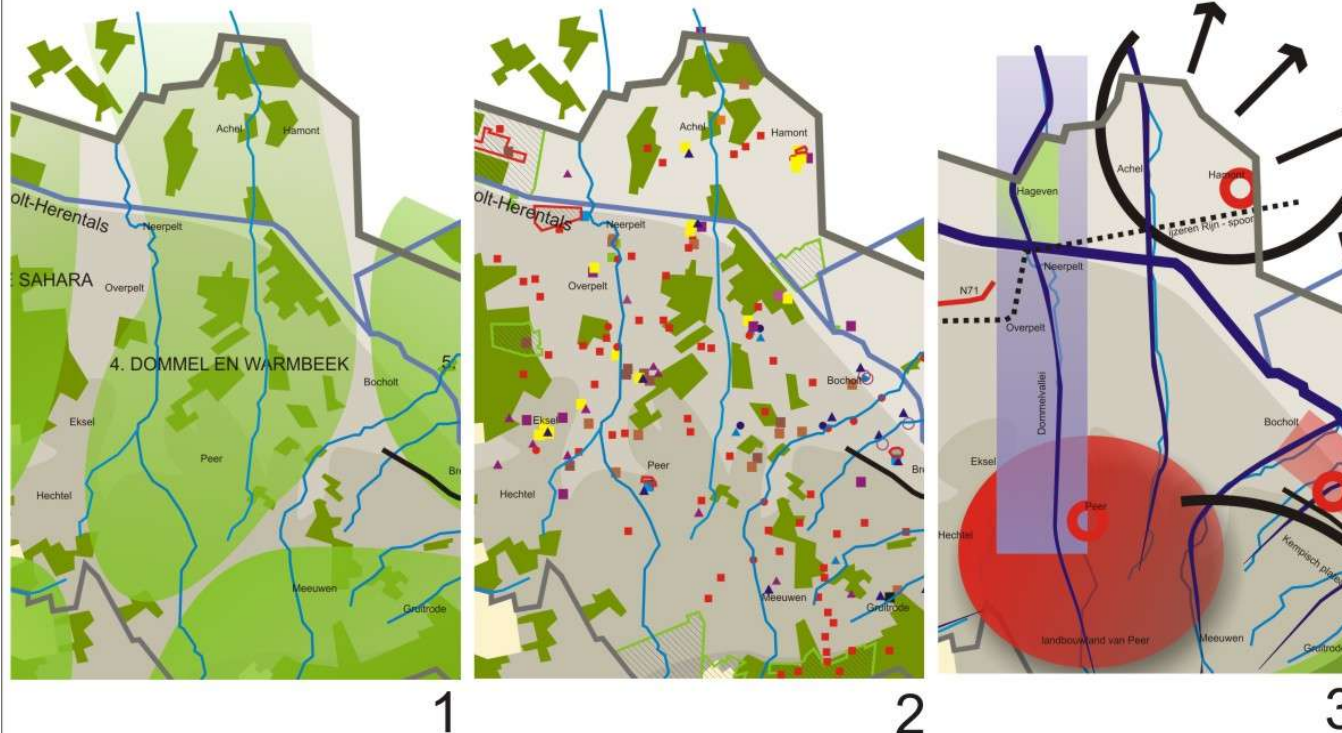
Hoofdpijnen van de landschappelijke structuur:

- Gebieden: Hageven, bosgebieden en agrarisch cluster rond Peer
- Lijnen: sterke parallelle beekstructuur van de Dommel en de Warmbeek – verschillende molens
- Knooppunten en bakens: de steden Peer en Hamont

ERFGOEDONTSluiting NOORD-LIMBURG

GLE 4 DOMMEL EN
WARMBEEK**erfgoed en structuur**

kaart 2.4.1.

Landschap en erfgoed (deelgebieden – clusters – thema's - hotspots)

Fig. 36 en 37. wandelroutes (Stramien)

Steden: Peer, Hamont

In het landschap een heldere hiërarchische ruimtelijke structuur met een centraal gelegen stadskern waar omheen dorpen en gehuchten het hinterland vormen. Door de ontwikkeling van een weinig dichte stedelijke rand en door de lintbebouwing is het stadskerngebied minder leesbaar. De vroegere omwalling, het centrale plein met stadhuis en de kerk als baken zijn zowel in Peer als Hamont nog herkenbare elementen van de laatmiddeleeuwse stad.

Teuten: Hamont, Sint-Huibrechts-Lille, Eksel (rand)

Concentratie van Teutenwoningen in de genoemde kernen. Belangrijke basis van immaterieel erfgoed, waarover weinig geschreven bronnen bestaan, maar dat wel nog in familieoverleveringen aanwezig is. 'Teutenfamilies' zijn nog steeds zo gekend en genoemd.

Natuurgebied Hageven (ankerplaats)

Het beschermd landschap Hageven met bezoekerscentrum de Wulp.

Belangrijk heidegebied met zowel droge als natte heide dat met de Plateaux (NL) een grensoverschrijdend natuurgebied vormt.

Zachte recreatie: Dommelaafvaart Neerpelt-Borkel

Het landbouwland van Peer – een cluster van waardevolle boerderijen

Dit is een homogeen landbouwgebied met vrij veel bocagelandschappen (met bomen en houtwallen afgezoomde weiden en akkers). Er loopt een gemeentelijk project met betrekking tot de herwaardering van hoevegebouwen en hun omgeving. In de omgeving van Peer vinden we het belangrijkste cluster van waardevolle en beschermde boerderijen in Noord-Limburg.

Siberië versus Militair domein (schietveld)

Confrontatie van nog behoorlijk bewaard heidelandschap met een landschap met ontginning in rastervorm. bronnengebied van de Dommel

Ontginningsverhaal van Armand Denisty; hard labeur en 'slechts één vliegtuig met druiven voor Londen'

Link natuur: Natuurcentrum De Wulp Neerpelt - bezoekerscentrum en educatie

Natuurcentrum Milieu-infocentrum 'Isis' - Peer – educatief centrum

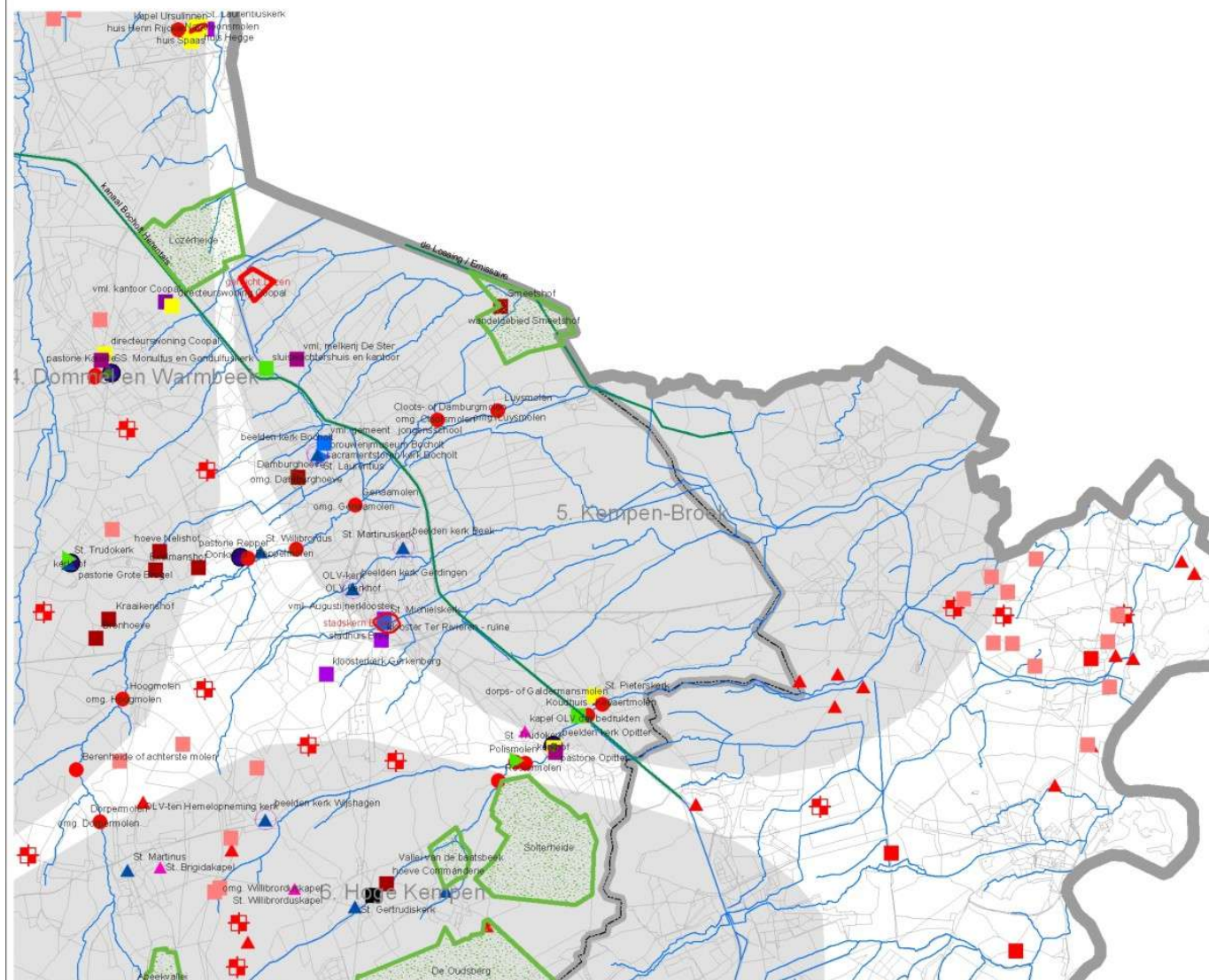
Logistiek aanbod: met de vakantieparken Erperheide (Peer) en Vossenmeren (Lommel) heeft dit gebied een toeristische attractie (uitgedrukt in aantal overnachtingen) die groter zou zijn dan de Ardennen.

ERFGOEDONTSluiting NOORD-LIMBURG

GLE 5
Kempenbroek

inventaris erfgoed

kaart 2.5.2.

- 11_besch_landschap
- 12_park
- 13_baan
- 141_infrastructuur_lijn
- 142_infrastructuur_punt
- 15_sollair_landschap
- 16_natuureducatief_centrum
- 17_stad_dorpsgedicht
- 21_graf_vroeg_late_bronstijld_ijzertijd
- 22_depot_late_bronstijld_ijzertijd
- 23_bederzetting_late_bronstijld_ijzertijd
- 24_celtic_fields
- 31_stadskern
- 32_dorp
- 33_vijk
- 34_raster
- 41_schaans
- 42_hoeve
- 43_molen
- 44_aanbacht_bedrijf
- 45_overheidsgebouw
- 46_woning
- 47_buikstee
- 48_versterking
- 49_kastel
- 51_kerk
- 52_kerkhof
- 53_pastorie_dekenij
- 54_kapel
- 55_sollair_religieus
- 56_abdij_klooster
- 621_buiksteeputmonniken
- 623_organ
- 61_museum

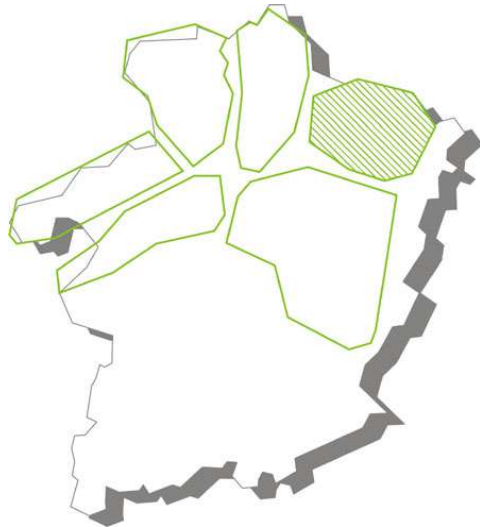

STRAMIEN

2.3.6 KEMPENBROEK (GLE 5)

Deel Bocholt, Bree

Grote landschappelijke eenheid 5:
Kempenbroek

Ruimtelijk-landschappelijke structuur

Het Kempenbroek ligt aan de voet van het Kempisch plateau in de vlakte van Bocholt, die uitgestrekt en vrij vlak de vallei van de Maas aanzet. De steilrand van het plateau, met een duidelijk herkenbare reliëf van een dertigtal meter, vormt de westelijke afbakening. Talrijke parallelle noordoostelijk stromende beken vertrekken op het plateau, snijden diep in de helling en vloeien dan rustig kronkelend tot in de Maas. De Witbeek, Abeek, de Itterbeek en iets zuidelijker de Bosbeek, zijn de voornaamste beken die in het vlakke en natte gebied verschillende zijvertakkingen hebben. Het grootste gedeelte van het gebied is sinds eeuwen gekend als 'Het Broek'. Natte weiden met dichte houtwallen, moerasgronden en stukjes heide met vennen op de zandruggen waren lange tijd gemene gronden, waarover de omliggende gemeenten onderling permanent ruzie hadden.

Het kanaal (Zuid Willemsvaart) werd al onder Napoleon vlak naast de steilrand aangezet en tijdens het bewind van de Hollandse koning Willem I gegraven, als eerste deel van een verbinding tussen Maas en Schelde. Door de parallelle bomerij is het kanaal een duidelijk herkenbare ruimtelijke structuur die de overgang tussen het Kempisch plateau en de vlakte van Bocholt accentueert. Het kanaal ligt bovendien net in de zone waar de verschillende kernen zich ontwikkeld hebben, tussen het droge plateau en het natte broek. Drie parallelle zones tekenen zich af: het beboste hoger gelegen plateau, de verstedelijkte zone tussen steilrand en kanaal en het grote open gebied van het broek, dwars doorsneden door de beken.

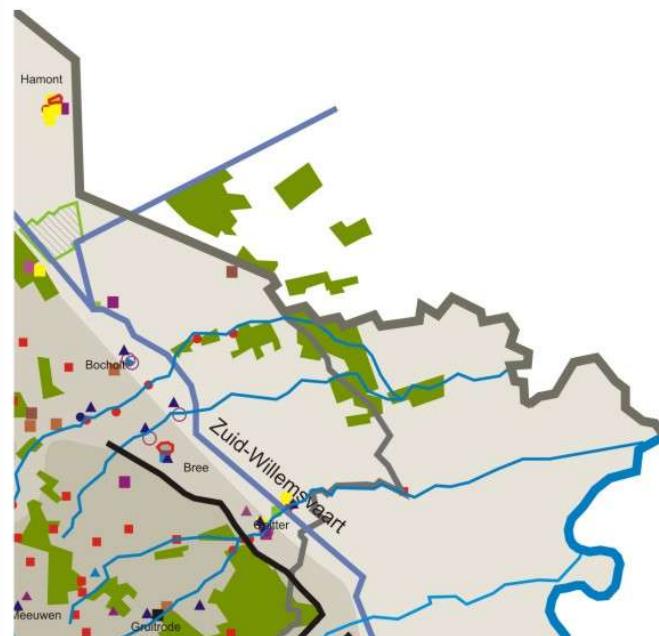
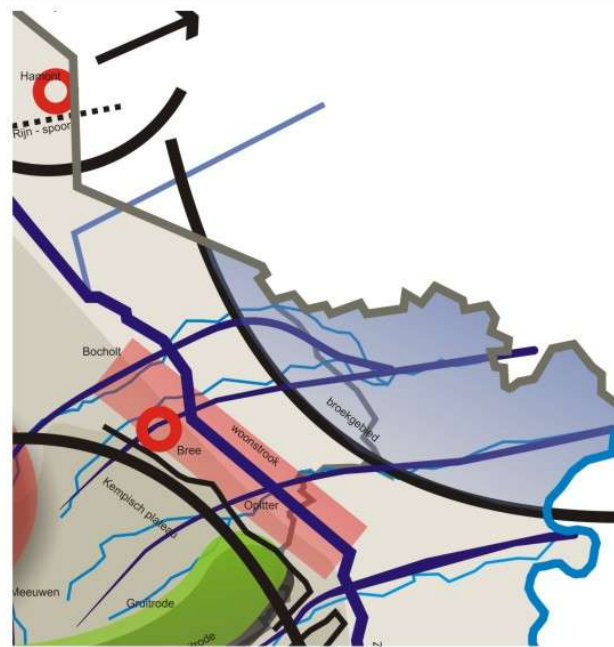
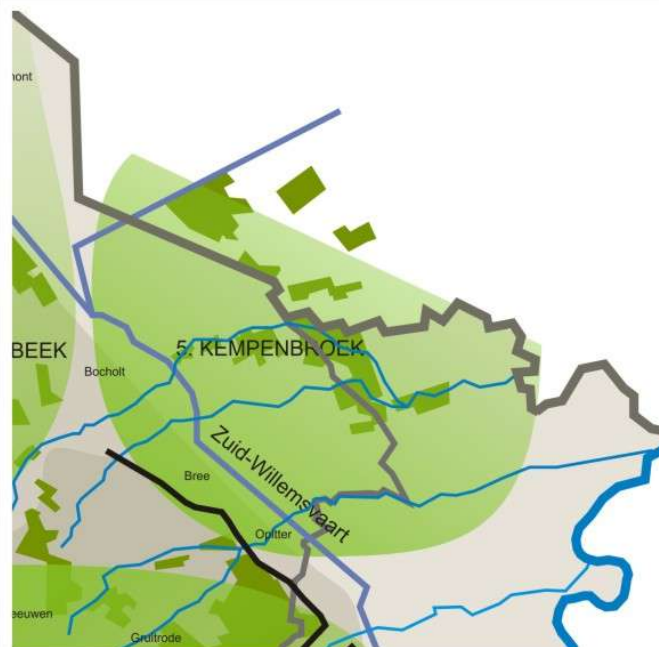
Het gebied werd in de 19de eeuw door de jonge Belgische staat onder handen genomen. Met een sterk gestructureerd afwateringssysteem werd het moeras drooggelegd en vervangen door weiden of bossen. De Lossing of Emissaire was het kanaal dat het moeraswater liet afvloeien. Zoals in Lommel kolonie en in Siberië (Peer) mislukte ook dit project en leidde het tot het faillissement van de eigenaar. Hierdoor bleven nog heel wat stukjes moeras bewaard. Andere ingrepen in het landschap zijn het indijken en het verleggen van beken voor de bouw van watermolens. De voorste Luysmolen (Abeek) en de Pollismolen (Itterbeek) zijn opnieuw maalvaardig. In de jaren '70 van de 20ste eeuw werden de beken rechtgetrokken en verdwenen de pittoreske beekmeanders. Het broek verdroogt en door een gebrek aan buffercapaciteit zijn er nu stroomafwaarts overstromingen.

Vandaag zijn in dit vrij helder gestructureerde landschap een aantal grote herkenbare eenheden aanwezig. Het broek is nog steeds een groot aaneengesloten nagenoeg onbebouwd gebied, met voornamelijk weiden, akkers en bossen die ver over de landsgrens reiken. Door acties van natuurverenigingen worden elementen van een verleden landschap hersteld, de landschappelijke verscheidenheid neemt opnieuw toe. Het grensoverschrijdende broekgebied is een van de grootste stiltegebieden van Vlaanderen. Interessante aaneengesloten stukken zijn: Stramprooierbroek, Watering Grootbroek (8.200 Ha), het Smeetshof (Bocholt), de Laurabossen (Altweert NL) de Luysen met Mariahof te Bree, de Brand op de grens met Maaseik en de beide beekvalleien met talrijke molens. Omdat het gebied lange tijd nauwelijks bewoond was, een barrière vormde in de omgeving en weinig

ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

GLE 5 KEMPENBROEK**erfgoed en structuur**

kaart 2.5.1.

1

3

2

1. GLE
2. situering erfgoedelementen
- 3.essentie ruimtelijke structuur
 - gebieden
 - lijnen
 - knooppunten

STRAMIEN
 ruimtelijke en landschapsgedrag

Fig 38 en 39. Omgeving 'Mariahof' Bree (pb)

meespeelde in een actief agrarische uitbating, was het een vrijzone voor stropers, smokkelaars en onderduikers in de oorlog en heeft het in de volksmond een geheimzinnige sfeer of mysterieuze charme.

De recente ontdekking van vrij zeldzame grote cirkelvormige depressies met een diameter van ongeveer 150 tot 250m en met een nog vrij goed zichtbare 'krater'-rand toont aan dat delen van het gebied totnogtoe zeer weinig te lijden hebben gehad van menselijke ingrepen. De mens heeft totnogtoe bij wijze van spreken nog maar nauwelijks bezit genomen van dit gebied.

Hoofdpijnen van een sterke landschappelijke structuur:

- Gebieden: 3 opeenvolgende gebieden – het Kempisch plateau, de flank en de Vlakte van Bocholt met Kempenbroek als vallei
- Lijnen: de steilrand van het Kempisch plateau en het kanaal met nagenoeg loodrecht daarop de parallelle beekvalleien (Abeek en Itterbeek)
- Knooppunten en bakens: stadskern Bree

Landschap en erfgoed (deelgebieden – clusters – thema's - hotspots)

Vallei van de Abeek van Meeuwen over Bocholt tot Molenbeersel met Stramprooierbroek (aaneensluiting van verschillende ankerplaatsen) (in 3 GLE's gelegen)

wateringen van het broek (Bree Kinrooi)

Langs de Abeek liggen een aantal gerenoveerde (of in renovatie) maalvaardige watermolens. Met in de directe omgeving het systeem van sluizen en waterbuffering dat een duidelijke invloed heeft op het landschap.

De Brand (ankerplaats)

Ligt op de grens van het studiegebied op het grondgebied Maaseik, maar sluit aan op de Itter te Tongerlo (Bree). Het gebied bestaat voornamelijk uit weiden, houtwallen, gemengde loof- en naaldbossen en akkers. Het is een zeer oud gesloten bocagelandschap langs de oorspronkelijk meanderende Itterbeek. Mogelijk Celtic fields als oorsprong.

De Zuid-Willemsvaart

Als wandel-, fiets- en vaarroute op de grens tussen twee landschappen (Kempisch plateau en Vlakte van Bocholt), met de sluizen van Bocholt en Lozen en de Baileybrug van Bocholt als bijzondere infrastructuur. Het kanaal is op een aantal plaatsen verlegd waardoor er 'eilandjes' en oude kanaalarmen ontstaan (Neeroeteren, Bree, Bocholt).

Stadskern Bree

Historische stadskern met vrij gave laatmiddeleeuwse stadsstructuur. (Oud stadhuis met streekmuseum, Vrijthof met Augustijnenklooster in Maaslandse Renaissance – herbestemd als stadhuis, Sint-Michielskerk met beeldenpatrimonium)

Retabels (Opitter, Bocholt)

Een van de grote schatten van de Kempen is het rijke en goedbewaarde religieuze erfgoed. Het gaat vooral om sculpturaal werk, in situ bewaard en dat hierdoor een veel rijkere ervaring aan de toeschouwer biedt. De omvang en de kwaliteit van dit erfgoed zijn verassend. Een echt bevredigend antwoord op de vraag wat die rijkdom mogelijk maakte is er nog niet. Hoewel de inbreng van kapittels van abdijen mogelijk is, biedt dit niet steeds een afdoend antwoord. Ook de bijdrage van kapitaalkrachtige landheren is niet voor de handliggend. Men mag aannemen dat de bouw van een nieuw bedehuis en de inrichting ervan meestal door de gelovige gemeenschap gedragen werd, eventueel met de steun van de patronaatsbezitters.

De grote bloei van de gotische bouw- en beeldhouwkunst in de regio situeert zich in de periode 1400-1550. In die periode ontstaan er verschillende vormen van handel en nijverheid maar het is vooral de lakennijverheid en handel, gedragen door schapenteelt en wolproductie die hieraan ten grondslag ligt. Echte bewijzen leveren voor deze stelling is moeilijk niet alleen omdat er te weinig onderzoek verricht werd maar ook omdat het bronnenmateriaal zeer schaars en soms zelfs onbestaand is.

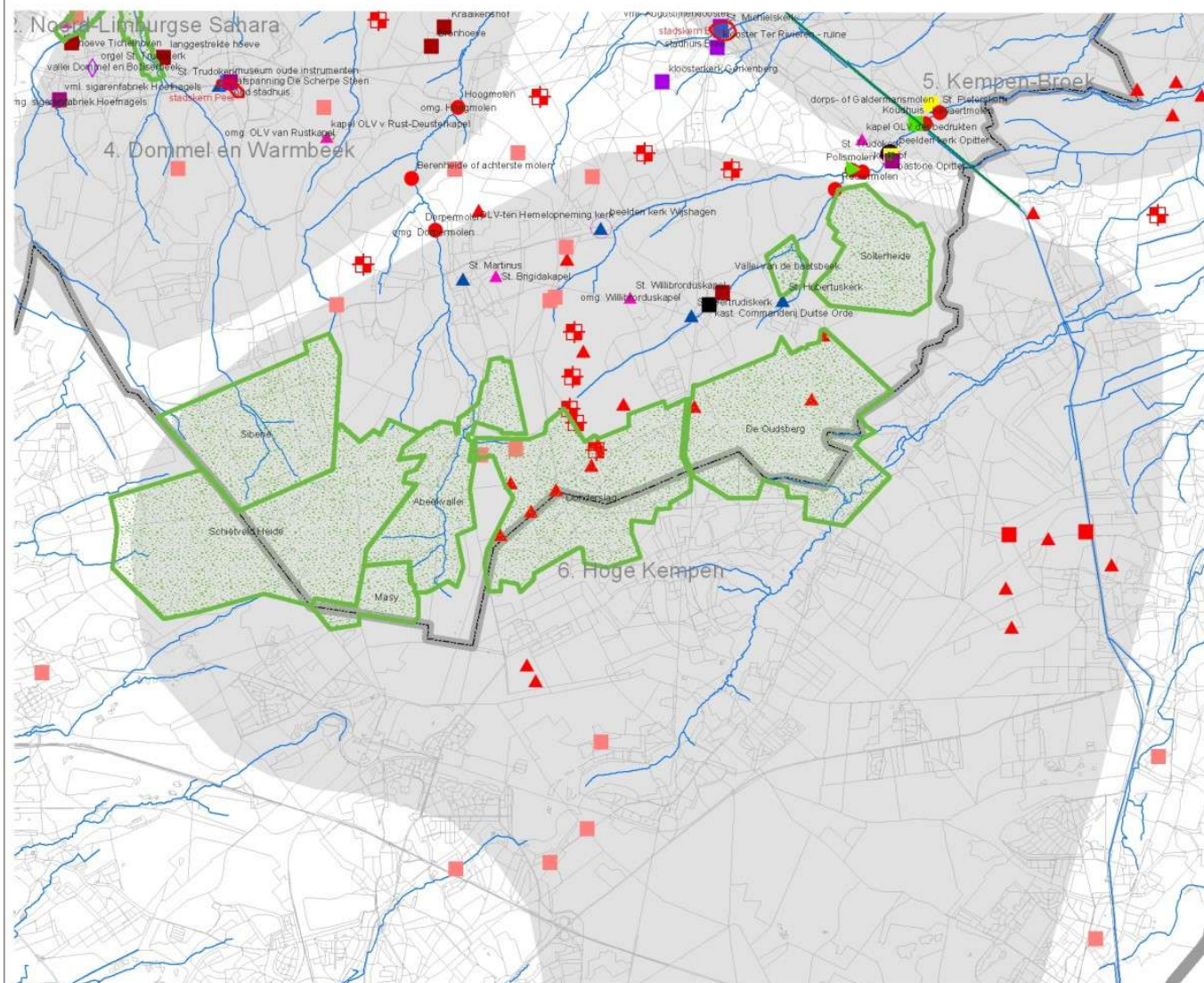
ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

GLE 6

Hoge Kempen

inventaris erfgoed

kaart 2.6.2.

	11_besch_landschap
	12_park
	13_tuin
	141_infrastructuur_lijn
	142_infrastructuur_punt
	15_soflair_landschap
	16_puustaneducatief_centrum
	17_stad_dorpsgezicht
	21_graf_vraag_late_bronstijp_igertijd
	22_depot_late_bronstijp_igertijd
	23_Hedertzetting_late_bronstijp_igertijd
	24_celtic_fields
	31_stadskern
	32_dorp
	33_vijl
	34_raster
	41_scharn
	42_hoeve
	43_molen
	44_ambacht_bedrijf
	45_ouwerheidgebouw
	46_woning
	47_industrie
	48_versterking
	49_kasteel
	51_kerk
	52_kerkhof
	53_pastorie_dekraai
	54_kapel
	55_soflair_religieus
	56_abdi_jklooster
	621_beeldenspatiomonniken
	622_orgel
	81_museum

2.3.7 HOGE KEMPEN (GLE 6)

Deel Meeuwen-Gruitrode, Peer

Ruimtelijk-landschappelijke structuur

De Hoge Kempen of het Kempens Plateau is een puinkegel van verweerd gesteente uit de Ardennen overwaaid door zand met plaatselijke zandverstuivingen of landduinen. Het Kempens plateau helt zacht af naar het noord-oosten waar het bruusk overgaat in het veel lager (30m) gelegen Kempenbroek. De steilrand is een sterke lineaire ruimtelijke structuur, die nog versterkt wordt door het kanaal dat iets verder parallel loopt.

Aan de zuid- en de westzijde, het vijvergebied en de lage Antwerpse Kempen heeft het plateau een zachte helling. Aan alle zijden watert het Kempens plateau af met een dicht net van parallelle beekjes. Aan de oostkant zijn de beekinsnijdingen diep, elders zijn het vrij vlakke beekvalleien die het omliggende landschap structureren. Het plateau wordt gedomineerd door naaldhoutbossen en nog vrij intacte heidegebieden, tenminste waar het gebied niet door bewoning of KMO en industrie is ingenomen. Het woord 'uitgestrekt' krijgt hier in het landschap nog zijn volle betekenis.

Hoofdpijnen van de landschappelijke structuur:

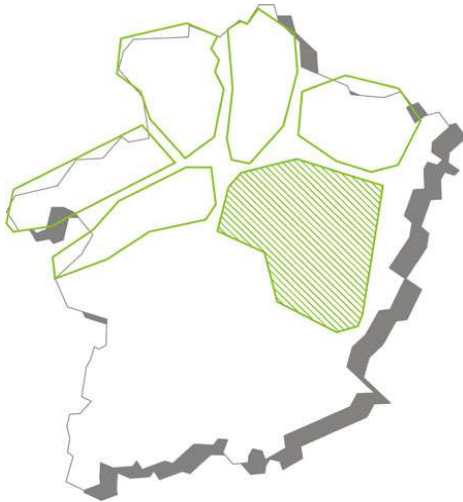
- Gebieden: het dak van het plateau en meer zuidelijk een reeks aaneengesloten interessante landschappen die een verschillend tijdsbeeld kunnen illustreren en bovendien interessant zijn naar natuurbeheer
- Lijnen: de oostelijke steilrand van het Kempisch plateau, diep ingesneden door beken
- Knooppunten en bakens: kerktoeren van Peer

Landschap en erfgoed (deelgebieden – clusters – thema's - hotspots)

2500 jaar woongeschiedenis

Het erfgoed in deze GLE kent een behoorlijke concentratie van erfgoedelementen uit het verre verleden. Archeologie is dan ook een voor de hand liggend thema. Ondanks de schrale bodem blijkt het gebied gedurende 2500 jaar ononderbroken bewoond te zijn, met weliswaar enkele verschuivingen van ontginningsvorm maar toch een eeuwenlange zeer trage ontwikkeling in een constant ontginningspatroon, waardoor patronen van een zeer oude bewoning tot vandaag zichtbaar zijn.

- Celtic fields (en adelgraven);
- nederzettingen uit de late bronstijd-ijzertijd ten zuiden van de Itterbeek;
- kerstening (en latere vorming van parochies);
- lijndorpen en pleindorpen;
- Masy en Denisty – omstreeks 1900 komen grootgrondbezitters uit Brussel en Luik hun dromen realiseren om van woeste grond een rendabele landbouwontginning of een mooi park te maken. (het park Masy valt voor een klein deel buiten deze GLE en buiten het studiegebied, maar heeft tegensprekelijk te maken met de ontginningsgeschiedenis op het Kempens plateau).

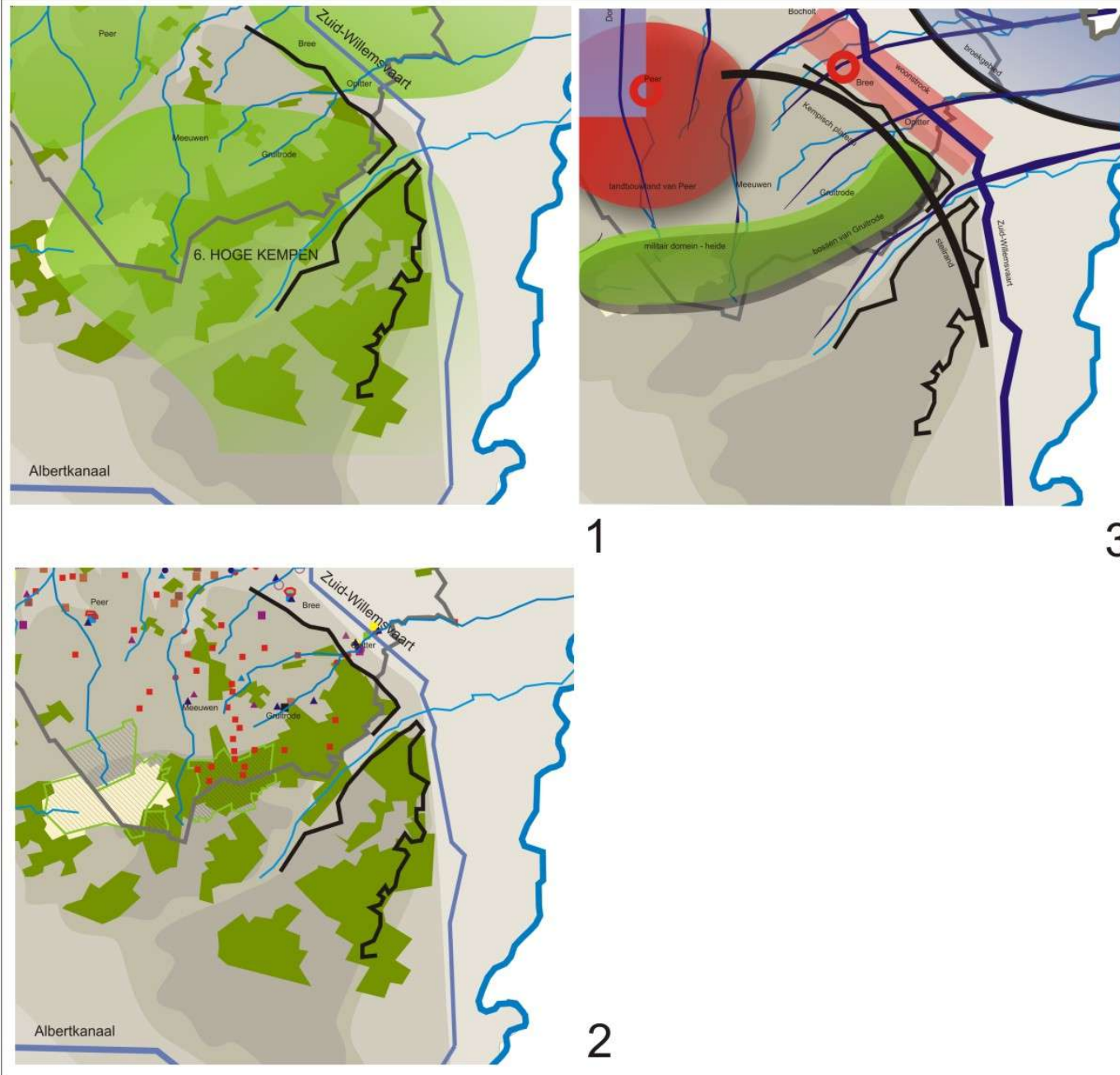
Grote landschappelijke eenheid 6:
Hoge Kempen

Fig. 40. Nationaal Park Hoge Kempen

GLE 6 HOGE KEMPEN**erfgoed en structuur**

kaart 2.6.1.

1. GLE
2. situering erfgoedelementen
- 3.essentie ruimtelijke structuur
 - gebieden
 - lijnen
 - knooppunten

Nationaal Park Hoge Kempen

Aanbod nationaal park verrijken met erfgoed-input

Watermolens

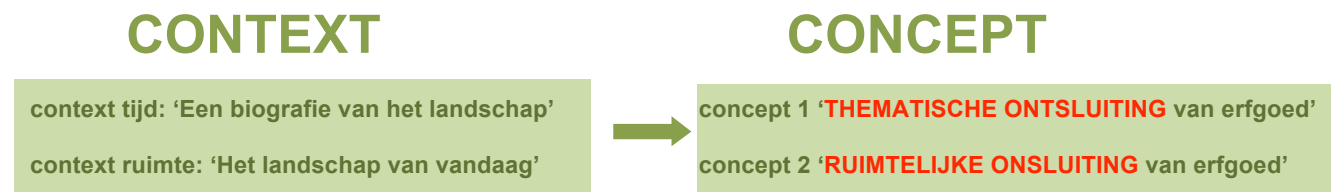
Watermolens langs de Abeek en Itterbeek – overlapt met GLE Kempenbroek (zie hoger)

Link natuur: Natuurhulpcentrum Opglabbeek

3 TWEE CONCEPTEN VOOR ERFGOEDONTSLUITING

'Een biografie van het landschap' als tijds kader en 'Het landschap van vandaag' als ruimtelijk kader situeren het erfgoed dat Noord-Limburg te bieden heeft in zijn tijd-ruimte context. In dit deel zoeken we naar mogelijke vormen van ontsluiting. Hoe presenteren we het erfgoed? Hoe helpen we bewoners en bezoekers het erfgoed op een systematische wijze te ontdekken? Met de '**thematische ontsluiting**' en de '**ruimtelijke ontsluiting**' worden twee concepten ontwikkeld. De concrete voorbeelden illustreren mogelijke vormen van ontsluiting. De voorbeelden zijn slechts exemplarisch en proberen geenszins de enige of beste mogelijkheden aan te geven. We wensen dat iedereen naar eigen goeddunken en betrokkenheid zich door deze benaderingen laat inspireren om zelf voorstellen te doen.

schema:

3.1 CONCEPT 1: THEMATISCHE ONTSLUITING

Noord-Limburg als streek. De streek als geheel. Hoe kan ze zich profileren? Welke thema's en verhalen zijn typisch? Overkoepelende benadering en thematische verbanden.

3.1.1 STREEK EN VERHAAL; EIGENHEID, IMAGO, BRANDING

Meer dan ooit willen steden en streken zichzelf in de kijker plaatsen, zich vergelijken met anderen (benchmarking) en als streek zelf een merk of benchmark worden. 'Limburg sterk merk' bijvoorbeeld. De zoektocht naar authenticiteit en daaraan gekoppelde streek-identiteit is in. Streken zoeken hun 'terroir'. Er wordt ingezet op kwaliteit en op lokale eigenheid, die onderscheidend moet werken ten opzichte van het aanbod van anderen. Het versterkte imago moet een nieuwe aantrekkingskracht uitoefenen en nieuwe projecten en ontwikkelingen verankeren.

Hoe komt Noord-Limburg vandaag in beeld?

Wie in Zaventem aankomt ziet Limburg niet op de kaart staan. In Limburg gaat de cultuurhistorische aandacht spontaan naar Haspengouw, de Mijnstreek en een beetje Maasland. Onze steden in beeld zijn : Hasselt, Tongeren, Sint-Truiden, Maaseik en ook wel Genk. Noord-Limburg is een opvallende afwezige.

Maar is er wel zo iets als Noord-Limburg? Vormt dit gebied een streek, die als dusdanig ook door haar bewoners erkend wordt? Wat is het imago van deze streek? Is ze de achtertuin en achterkant van de grote stedelijke agglomeraties: Randstad Holland, Ruhrgebied en Vlaamse Ruit? Historisch gezien werd Noord-Limburg ooit zo geïnterpreteerd, denk maar aan de zware industrie van Lommel en Overpelt, als 'achterhaven' van Antwerpen en het Ruhrgebied.

Welke zijn de historisch-culturele kenmerken van deze streek? Door welk materieel en immaterieel erfgoed wordt ze belichaamd? Welke verhalen vertel je over deze streek? Waarmee profileren we het aanbod?

De vorige hoofdstukken hebben duidelijk gemaakt dat Noord-Limburg een zeer boeiende geschiedenis heeft en een verrassend erfgoedaanbod, dat mooi verankerd ligt in een natuurlijk-landschappelijke omgeving. Maar onbekend is onbemind. Vandaar de nood aan een doordachte ontsluiting van dit erfgoed.

Het eerste concept of niveau van ontsluiting ligt op het niveau van de streek als geheel. Aan de hand van een aantal thema's en gemeenschappelijke verbanden worden voorstellen gedaan die het erfgoedaanbod van deze streek kunnen schragen.

3.1.2 5 THEMA'S

Wat is kenmerkend en wordt direct genoemd als het verleden van Noord-Limburg in beeld komt? Welke thema's zijn gemeenschappelijk voor de hele streek? Welke verhalen leggen verbanden tussen gemeenten en mensen? Dat is de thematische benadering. De thema's leggen verbanden en maken dwarsdoorsneden door tijd en ruimte.

Vijf thema's worden nader uitgewerkt. De vijf categorieën zijn exemplarisch en niet uniek, maar we denken dat ze een belangrijke betekenis voor de streek hebben en dat er een gemeenschappelijk draagvlak voor kan gevonden worden.

De wijze van ontsluiting kan zeer verschillend zijn, voorbeelden illustreren dat. De erfgoedelementen kunnen met herkenbare ruimtelijke structuren ontsloten worden (zie 3.1.3.), zoals het kanaal bijvoorbeeld, maar ook verhalen, tentoonstellingen en (streek-)musea kunnen ingezet worden. De concrete ontsluiting zal een mix van initiatieven omvatten, die de bezoeker moeten aantrekken.

OVERZICHT

1. 'Oorlog en vrede'

Het militaire aspect is door de tijden heen overal aanwezig geweest in Noord-Limburg. Als grensregio is dreiging en defensie eeuwenlang zijn deel geweest. Topp, kastelen, schansen en steden als verdediging en vluchtoord in woelige tijden, zijn voorbeelden uit een verder verleden. Meer nabij is de inplanting van het Kamp van Beverlo en het ontstaan van Leopoldsburg. Twee wereldoorlogen hebben op het terrein en vooral in de herinnering van de mensen diepe sporen nagelaten.

2. 'Wonen en werken'

Het verhaal van landschap, nederzettingen en ontginningen, hoe het landschap geëvolueerd is en getekend werd door zijn bewoners en bewerkers. Het landschap wordt gekenmerkt door heide- en bosontginningen, vloeiveiden, zand- en ijzerertswinning, turfsteken en zware industrie. De bewoningsvormen sluiten nauw aan bij de arbeidsvormen van de mensen, zoals duidelijk wordt in o.m. de Celtic fields, rivierdaldorpen, Frankische nederzettingen, militaire kampen en tuinvijken.

3. 'De grote projecten van de 19de eeuw'

In de 19de en begin 20ste eeuw wordt Noord-Limburg hertekend. Grote heidegebieden worden ingenomen als militair domein. Elders moeten drooglegging of irrigatie de 'woeste gronden' in cultuur brengen. Lommel Kolonie is hiervan een mooi voorbeeld. Daarnaast verschijnen industrieën en fabriekswijken en wat overblijft wordt bebost. Door de grote projecten in de tweede helft van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw wordt Noord-Limburg nagenoeg 'gekoloniseerd'. Het wijde Noord-Limburgs landschap verandert grondig van aanschijn.

4. Teuten

Noord-Limburg is trots op zijn Teuten. Deze ambulante handelaars en handwerkslui waren wereldburgers, die ver van huis hun brood verdienden. Ze brachten rijkdom en buitenlandse invloeden mee, die nu nog af te lezen zijn in de woningen die ze bouwden. De Teuten staan symbool voor het overschrijden van grenzen, voor een streek die zich richt naar de ruime omgeving, een open streek.

Een concentratie van voormalige Teutenwoningen vinden we nog in Hamont, Sint-Huibrechts-Lille en Eksel. Omdat er weinig tastbare relictten zijn van dit erfgoed, spelen verhalen een belangrijke rol bij de ontsluiting.

5. 'Modern times'

Vanaf 1950 explodeert Noord-Limburg, overal verschijnen strookjes lintbebouwing en nieuwe woonwijken. Dit is de moderne tijd, Noord-Limburg verstedelijkt, niet alleen in voorkomen, maar ook in mentaliteit.

Moderne architectuur wordt maar met mondjesmaat toegepast, toonaangevend is ze nergens. Tussen de twee wereldoorlogen is er een beperkte moderne invloed vanuit Nederland, met enkele voorbeelden van woningen in 'nieuwe zakelijkheid stijl' (o.m. Neerpelt). In de jaren '60 is de architectuur van Dommelhof vooruitstrevend en recent is het vooral Lommel dat zich op de kaart van de hedendaagse architectuur wil plaatsen. Voor de rest is er de eindeloze verspreiding van fermettes en pastorettes; 'wonen in het groen'.

3.1.3 THEMA 1. 'OORLOG EN VREDE'

Thema

Als Noord-Limburg als geheel iets gemeen heeft, dan is dat zeker zijn militaire geschiedenis. Noord-Limburg is een grensregio en daardoor eeuwenlang bedreigd of onder de voet gelopen. De vestiging van de steden Stokkem, Maaseik en Bree door de Graven van Loon en later Peer en Hamont door de Prinsbisschop van Luik, had tot doel deze regio te beschermen tegen de Graafschappen Hoorn en Gelderen of tegen rondtrekkende troepen tijdens de tachtigjarige oorlog. In het landelijke buitengebied worden in die tijd schansen gebouwd om bij onraad te schuilen, beschermd door lokale legertjes van 'Huyslieden' (groep van lokale bewoners die meestal slecht gewapend en getraind, de verdediging van hun dorp op zich namen). De gedwongen strijdvaardigheid van die tijden leeft nu nog verder in de schutterijen en hun schuttersfeesten.

Kort na het ontstaan van België vestigt koning Leopold I het grootste militaire potentieel van het land in de eindeloze heide van de Limburgse Kempen. Op een groot open heidegebied nabij het dorpje Beverlo vestigt hij het grootste legerkamp van België. Het Kamp van Beverlo wordt een begrip in de natie. Op topmomenten volbrengen er 40.000 jonge Belgen hun legerdienst. Leopoldsburch is de eerste moderne stad van de provincie, die zich rond het militaire gegeven ontwikkelt. Het leger wordt bevoorradt vanuit de ruime omgeving, er wordt zelfs een kanaal gegraven om het hooi voor paarden en strozakken vanuit Lommel te laten komen. Ook in een ruimer verband zijn de kanalen belangrijk voor de verdediging van het land. Ze hebben oorspronkelijk een drieledige functie: ze brengen kalkrijk Maaswater voor irrigatie, het zijn transportassen en ook verdedigingslijnen. Vandaag zijn recreatie en transport nog belangrijk, waardoor de kanalen de laatste decennia op beide terreinen aan attractiviteit winnen. De kanalen (Zuid-Willemsvaart/Kanaal Bocholt-Herentals en min of meer parallel als een 2de linie het Albertkanaal) als verdedigingslijn moeten in het ruimer verband van de landsverdediging gezien worden. Belangrijk hierbij zijn o.m. de situering van de kanalen tussen twee belangrijke verdedigingsposities Antwerpen en Luik en de ligging achter deze 'linies' van Leopoldsburch en ook Diest.

Het militaire erfgoed van de 20ste eeuw is in eerste instantie de levende herinnering die in duizenden verhalen vervat zit. De 'draad' in de eerste wereldoorlog met verhalen over heldhaftige vluchtpogingen en vooral de soms pijnlijke herinneringen uit de tweede wereldoorlog, met bombardementen, bezetting, zwart en wit, vergelding en ontbering, worden nu nog doorverteld. De lokale musea en heemkundige publicaties laten dit thema zeker niet liggen. Het is hoog tijd om de verhalen van de overlevende getuigen op te tekenen, voor zover dit nog niet gebeurd mocht zijn.

Blijvende getuigen van de oorlog zijn de talloze herinneringsmonumenten en het indrukwekkende Duitse Militaire kerkhof van Lommel.

De ontsluiting van dit thema zou concreet tot stand kunnen komen wanneer de verschillende musea als uitvalsbasis worden uitgerust voor het verkennen van de streek. Alle relictten, afstanden en oriënteringen krijgen ter plekke een veel grotere impact als er getuigenissen bij vermeld worden en verbanden gelegd worden.

Fig. 41. Grenzen van het Romeinse rijk

Fig. 42. Departement van de Nederraas - 1795

Het onderzoek over WO II dat reeds gedaan werd in Noord-Limburg is een goede basis om verder uit te bouwen en hierover een project in te dienen bij Vlaamse Gemeenschap. Een project dat niet zozeer focust op de oorlogsfeiten zelf (histoire de bataille), maar eerder op de manier waarop vrouwen en kinderen in een agrarische regio als Noord-Limburg deze periode in het dagelijks leven ervoeren. Hoe zij in contact kwamen met buitenlandse invloeden en deze in het dagelijks leven verwerkten. Ook na de oorlog.

De positie van Noord-Limburg, zoals die bepaald wordt door de **grenzen en invloedssferen**, is een belangrijk **kader** voor het thema oorlog en vrede. Verdedigen heeft met grenzen te maken. Zo is het Franse woord 'frontière' nauw verwant met 'front', etymologisch betekent dit voorste linie of vooruitgeschoven post. Grenzen zijn scheidelijnen en overgangszones.

De Limburgse Kempen is altijd een **overgangsgebied** geweest, ondanks de eigenheid die het door de tijd heen heeft opgebouwd. Een arme streek heeft nooit een grote aantrekkingskracht uitgeoefend. De Romeinen lieten Taxandria in de laat-Romeinse tijd al over aan de Salische Franken. Is de huidige dialectgrens tussen het Maaslandse en het Kempische dialect hiervan het resultaat? (zie Fig. 11. kaart dialectgrenzen) In de late middeleeuwen werden kleine steden gesticht om het Graafschap Loon te verdedigen tegen Gelderen en Hoorn³¹, maar een duidelijk herkenbare grens was er ook toen niet. Over en weer werd handel gedreven. Noord-Limburg was geen gesloten regio. Handels- en postroutes legden verbindingen met de ruime omgeving. Later verlegden de Teuten de grenzen van de lokale horizon nog verder en gingen zelfs tot Rusland en Scandinavië. De grens is lange tijd geen duidelijk gemarkeerde lijn geweest.

Vanaf 1830, bij het ontstaan van België moest die **grens administratief vastgelegd** worden. Ook hierin was Limburg een buitenbeentje, want het heeft tot 1839 geduurd eer de grens vastgelegd werd met het verdrag van 1839. In de eerste decennia na de stichting van België is de Limburgse Kempen een achterin-gebied geworden. De achtertuin van Antwerpen en het Ruhrgebied met veel plaats voor vuil werk. Tijdens de eerste wereldoorlog werd de grens erg duidelijk gemarkeerd met een geëlektrificeerde draad van 10.000 volt. België was in oorlog en Nederland niet, sommigen hebben dit met hun leven moeten bekopen. Het heeft nog tot in de jaren '60 van de voorgaande eeuw geduurd dat de grens tussen beide landen bewaakt werd door douaneposten aan weerszijden, met een ruim niemandsland tussen beide. Een spannend speelterrein voor smokkelaars.

Grenslijnen en invloedssferen zijn doorheen de tijd voortdurend **mee geëvolueerd** met de politieke situatie. Daarnaast heeft ook de ruimtelijke ontwikkeling ook een aantal markante overgangen opgeleverd tussen verschillende landschappelijke eenheden.

Sporen van die ruimtelijke veranderingen en van die opeenvolgende historische periodes zijn op een of andere manier **vandaag nog af te lezen**, maar er is inzicht nodig in de veranderende situaties om deze te kunnen begrijpen. Vandaag is er een goede grensoverschrijdende samenwerking en grenzen vervagen steeds meer. Vanuit erfgoed-standpunt is het interessant om grenzen en overgangen te blijven onderkennen als sporen in het landschap of ruimtelijke structuren die een verhaal vertellen.

³¹ Jan Baerten, *Het Graafschap Loon*. Assen: Van Gorcum, 1969

Fig. 43. Leopoldsburg – strooien dorp (museum kamp van Beverlo)

Fig. 44. Duits militair kerkhof Lommel (pb)

Erfgoed (bij wijze van voorbeeld)

- Middeleeuwse omwalde stadjes Hamont, Bree en Peer
- de Tomp van Achel³² (
- Schansen (Gerhees, Eksel, ...)
- grenzen en verdedigingslijnen (kanaal met Bunkers, de draad, ...)
- infrastructuur (Kanaal van Beverlo, spoorlijn, ...)
- Leopoldsburg (stad en militair domein)
- herinneringsmonumenten in bijna elke gemeente / monument bos Hechtel
- militaire kerkhoven Lommel

- Heemkundige musea – die telkens wel een strek accent leggen op de oorlogsgeschiedenis
- Museum 'Kamp van Beverlo' in Leopoldsburg

- Oorlogsverhalen als nog levend erfgoed (de laatste getuigen)
- Verhalen over de grens (smokkelen, smokkelroutes, oorlog, ...) - een levende herinnering
- Dialectgrenzen – immaterieel erfgoed als relict van vroegere volksverhuizingen

Suggesties van ontsluiting

Enkele voorbeelden, voorstellen en oriëntaties naar ontsluiting:

voorstel 1. OORLOG EN VREDE, RELICTEN IN HET LANDSCHAP

De **ontsluiting** van dit thema zou concreet tot stand kunnen komen d.m.v. een kaart van Noord-Limburg, waarop per tijdslaag de relictten van oorlog en vrede aangeduid staan en met elkaar in verband gebracht worden door middel van fietsroutes, thematische wandelingen, stadsbezoeken, et cetera. De relictten zijn zowel de landschappelijke elementen, zoals grenzen, kanalen en rasterstructuren als de erfgoed elementen die gaan van de stad over schans tot herinneringsmonument.

De brochure (vouwfolder, kaart) 'Over en langs jaagpaden – kanalen in Limburg'- uitgave PCCE met tekst van Bert Van Doorslaer en Anne Milkers zou hiervoor kunnen inspireren.

voorstel 2. OORLOGSVERHALEN

Ze zijn er nog, de laatste getuigen van de tweede wereldoorlog en ook anderen die uit de overlevering kunnen verder vertellen. Er liggen waarschijnlijk nog tal van relictten in een verloren lade of op zolder: brieven, foto's, stukjes dagboek, officiële documenten, tekeningen of voorwerpen, die direct met de oorlog te maken hebben. Misschien worden die huizen binnenkort opgeruimd en verdwijnt alles. Voor zover het nog niet gebeurd is, is het hoogtijd om een inventaris op te maken. Het boek 'Dat bestond vroeger niet ... – getuigenissen over het dagelijks leven in Limburg, 1900-1940' (PCCE 1994) kan inspireren wat de aanpak betreft.

Bijzondere aandacht kan gaan naar de geschiedenis van het gewone leven in de oorlog, verhalen van de mensen die de ellende dagelijks beleefden, maar ook mooie momenten van samenhang kenden. Leden

³² In de jaren '60 gerestaureerd als motburcht of torenburcht uit de 14de eeuw, blijkt na recent onderzoek restant te zijn van een torenmolen

Fig. 45. Schans van Gerhees (pb)

mensen honger? Hoe woonden ze, want er werd weinig gebouwd? Hoe overleefden vrouwen en kinderen terwijl de kostwinnaar jarenlang verplicht tewerkgesteld was in Duitsland?

Ontsluiting: een projectvereniging en Website omtrent WO II in Noord-Limburg zijn in voorbereiding. Een website kan het grote historische verhaal brengen waarin de getuigenissen (via interviews) kunnen gekaderd worden. Een website laat eveneens toe om de getuigenissen aan te vullen en deze te linken aan foto's, films en voorwerpen. Afhankelijk van de kwaliteit van de interviews kunnen een reizende tentoonstelling, publicatie en documentaire in het vooruitzicht worden gesteld

Voorstel voor concrete kennismaking voor het brede publiek: avondwandelingen met verteller, opgezet vanuit de verschillende streekmusea, die elk wel interessante relictten en verhalen te bieden hebben. Dit aanbod kan als een gezamenlijk project van de streekmusea opgezet worden. De samenwerking tussen de musea kan hiermee een extra impuls krijgen, want specialisatie, kennisverruiming, ervaringsuitwisseling en studie van exposeren en documenteren, etc. kunnen de kwaliteit van wat aangeboden wordt enorm verbeteren.

voorstel 3. GRENZEN

Noord-Limburg is altijd een grensregio geweest, als achterland van belangrijke gebieden of net in het midden, het is maar hoe je het bekijkt. Grenzen vertellen over relaties van een gebied met zijn burens. Soms, zoals vandaag, zijn grenzen vervaagd, maar in andere tijden (bijvoorbeeld het ontstaan van België of in oorlogstijd) zijn grenzen harde scheidslijnen.

Het inventariseren van alle mogelijke grenzen, zowel fysieke als immateriële en deze koppelen aan tijdsbeelden en cultuur, kan een verrassende andere kijk op Noord-Limburg opleveren en ook op de betekenis van landen en streken in een ruimer Europees of globaal verband. Deze aard van **ontsluiting is kennisgericht** en kan de vorm aannemen van studiewerk. De kennis en inzichten kunnen als onderbouwing dienen voor andere ontsluitingsinitiatieven of direct in onderwijs en vorming ingezet worden.

Grenzen kunnen op heel verschillende manieren bekeken worden; als de uiterste rand of het einde van een gebied (land) of net als een overgang en bindteken tussen twee gebieden. Grenzen kunnen fysiek zichtbaar zijn door natuurlijke elementen zoals waterlopen of muren en afrasteringen (de Maas bijvoorbeeld of de Berlijnse muur) of net immaterieel zoals de landsgrens die ooit juridisch werd vastgelegd, vandaag nog hooguit aangegeven door een grenspaal. Grenzen hebben niet altijd met landen en streken te maken, dialectgrenzen bijvoorbeeld zijn de immateriële getuigen van volksverhuizingen van weleer en van culturele verschillen. Grenzen zitten ook vol verhalen van bijvoorbeeld oorlog en smokkelen. Noord-Limburg heeft steeds heel open omgegaan met grenzen en veel contacten gehad met de overkant, de Teuten zijn hiervan de beste getuigen.

Het is daarom belangrijk hoe we omgaan met de grens; keren we ons naar het centrum van het land, met de rug naar de grens of hebben we een brede kijk in beide richtingen. Dit geeft nieuwe contacten en mogelijkheden. De werking rond het Internationaal grenspark Kempen~Broek is een mooi voorbeeld van grensoverschrijdende samenwerking.

Voorbeelden van grens-thema's:

- grenzen doorheen de tijden (Romeinse Rijk, graafschap Loon, prinsbisdom Luik, België, Europa van de regio's). België, een historisch curiosum: graafschap Loon, prinsbisdom Luik en hertogdom Brabant
- grenzen als overgang of scheiding tussen gebieden. De grens van België; een harde grens voor Limburg
- materiële en immateriële grensrelicten (kanalen, grenspalen en –posten, dialect, ...)
- grenzen en defensie (steden als strategie, de draad, lijninfrastructuren, bunkers, ...)
- de grens als twilightzone (smokkelen en andere verhalen)
- grensverschillen; wonen aan de Nederlandse of Belgische kant van de grens, welke cultuurverschillen zie je?

3.1.4 THEMA 2. WONEN EN WERKEN

Thema

Wonen en werken hebben het landschap permanent getekend.

Het landschap van de Limburgse Kempen ondergaat door de eeuwen heen een grondige transformatie. Het actuele landschap is nauwelijks nog te vergelijken met het landschap van het midden van de 19de eeuw. Tot dan toe hadden de wisselende menselijke ingrepen tot een voornamelijk open landschap geleid, bestaande uit grote aaneengesloten gehelen (heide, bossen, weiden). Het hele landschap had een helder leesbare eenvormigheid. Er was een duidelijk onderscheid tussen stad of dorp en het omgevende landschap, dat op nogal wat plaatsen open en weinig begroeid was, waardoor enorme vergezichten mogelijk waren.

Het hedendaagse landschap is bijna net het omgekeerde; een ruimtelijke inversie van het oorspronkelijke landschap: het open landschap werd omgevormd tot een gesloten landschap, de grote aaneengesloten gehelen werden gefragmenteerd. Overal werd verkaveld en gebouwd. Er is vandaag geen onderscheid meer tussen dorp of woonwijk en de lintbebouwing er omheen. Dit leidt tot een complexe diversiteit, die diametraal staat tegenover de uitgesproken heldere eenvormigheid van het landschap dat eeuwenlang traag tot stand gekomen was.

1. Transformaties van het landschap

De ontwikkeling van het landschap, de opeenvolgende ontginningen en grondgebruik en het ontstaan en de groei van de nederzettingen kunnen in een aantal landschapslagen verduidelijkt worden. Dit is een thematische invulling van de biografie van het landschap (deel 1):

Het onzichtbare landschap

De oudste ontginningen zijn nauwelijks nog aanwezig in het hedendaagse landschap. De Celtic Fields (zie Fig. 4 en deel 5 G. Creemers) liggen onder een dikke laag stuifzand en latere primitieve rooiingen van het bos zijn op een aantal plaatsen mogelijk nog in perceels- en wegenstructuren herkenbaar.

Oude agrarische patronen

De hedendaagse landschappen bestaan uit verschillende lagen, waarvan de onderliggende lagen resten zijn van vroeger. Daarin zijn er maar heel kleine oppervlakten te vinden die terug te voeren zijn naar het einde van

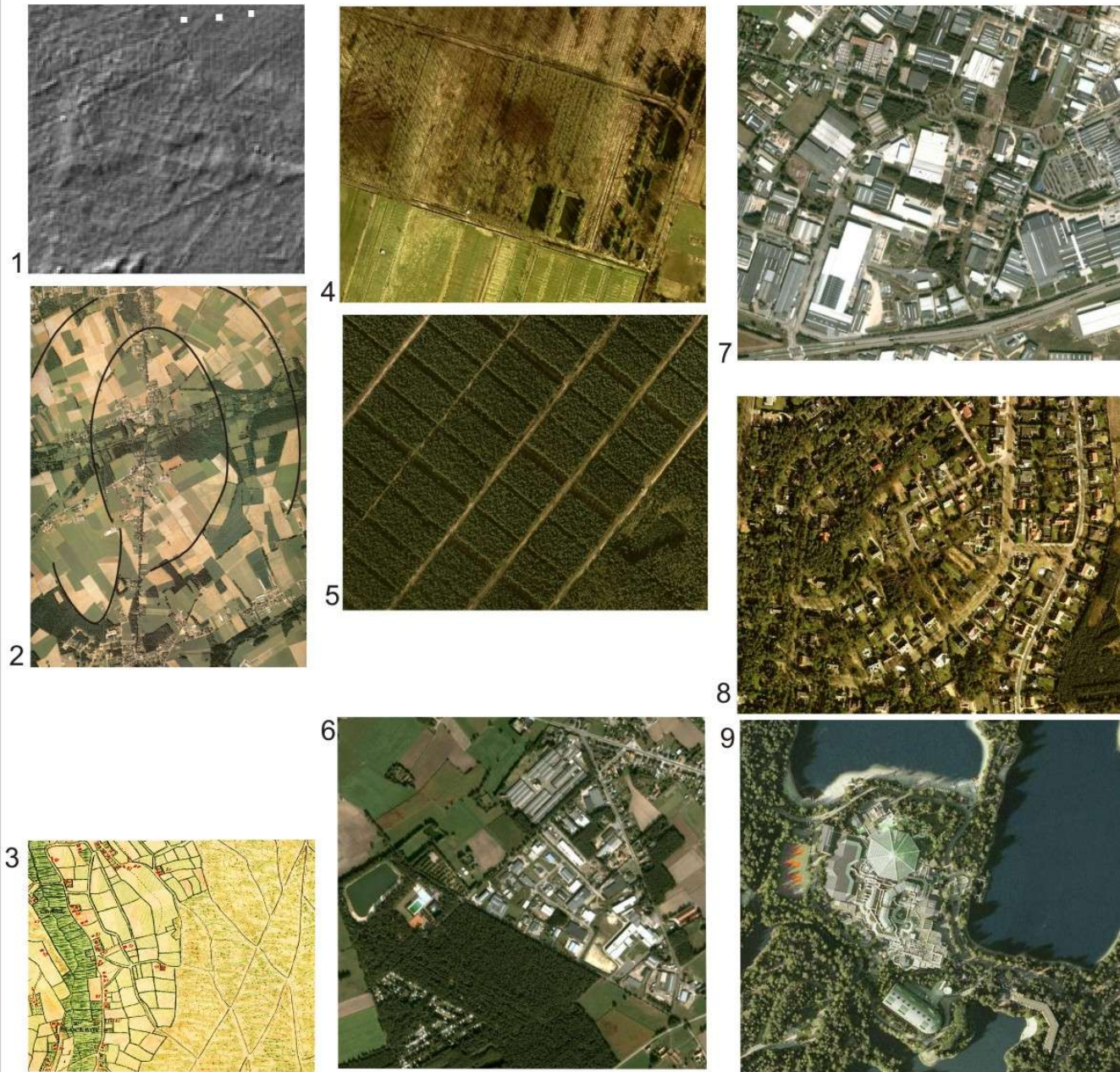
ERFGOEDONTSluiting NOORD-LIMBURG

THEMA 2

'Wonen en Werken'

NEDERZETTINGSVORMEN EN LANDSCHAP

- 1. het onzichtbare landschap
Celtic - fields Meeuwen
- 2+3. oude agrarische patronen
Bree- Gruitrode
Plockroy - Meeuwen
- 4. het gekoloniseerde landschap
watingen - Lommel
- 5+7. het industriële landschap
aanplanting mijnhout
Nolimpark Overpelt
- 6. het gezoneerde landschap
industrie en recreatie
Bocholt
- 8+9. het objectenlandschap
verkaveling en
Vossenmeren Lommel

de 18de eeuw, verder terug in de tijd zijn alleen nog structuren te detecteren zoals dorpsvormen³³. De kabinetskaart van Graaf de Ferraris (1777) geeft een goed beeld van het landschap vóór de grote veranderingen van de 19de eeuw. Het landschap van de 18de eeuw is nog de uitdrukking van een heel traag gegroeid agrarisch landschap, dat op een geijkte, uit lange ervaring opgebouwde manier beheerd werd.

Vooraf voor de Kempen is de samenhang tussen het water (beek) met de natte weilanden, het dorp of de nederzetting (lijndorp of pleindorp)³⁴, de kleine akkers (plaggencultuur)³⁵ met daar omheen de enorme gemene gronden, duidelijk zichtbaar. Dit was een samenhangend agrarisch systeem waarin elk element met het andere verbonden was en waarvan de grootte en de opbrengst ook de grootte van de lokale gemeenschap bepaalden. Dit systeem werd later in een aantal stappen grondig verstoord.

Het 'gekoloniseerde' landschap

De 'gemene' gronden waren voor het landsbestuur maar 'woeste' gronden, een symbool van armoede dat niet paste in de groeiende welvaart die het land ambieerde. Vooral na de onafhankelijkheid van België veranderde het landschap ingrijpend. De Zuid-Willemsvaart werd al omstreeks 1820 gegraven en verder in 1846 via het kanaal Bocholt-Herentals naar Antwerpen geleid. Het kanaal had in de eerste plaats de bedoeling om water voor irrigatie aan te voeren. Elders werden beken en riviertjes rechtgetrokken en moerassen ontwaterd.

De ontginningswet van 1847 stelde dat 'de Staat het recht had de woeste gronden, eigendom van de gemeenten, te verkopen'. Zo waren de condities geschapen om massaal land te ontginnen. Gemene gronden werden verplicht verkocht om in cultuur te brengen, hoofdzakelijk werden ze met naaldbout beplant. Grote delen van het open landschap werden door het nieuwe België ingelijfd als militair domein. Dit zijn vandaag nagenoeg de enige landschappen die nog een beeld kunnen geven van de vroegere 18de - eeuwse situatie.

Het industriële landschap

Waar de heide behouden bleef werd ze ingenomen door vervuilende industrie, die het lege en weinig bevolkte land opzocht voor activiteiten die elders verboden waren op z'n minst niet gewenst. De giftige uitstoot maakte grote delen onvruchtbaar en zette ze om tot woestijnachtige gebieden.

Het gezonde landschap

De toenemende bevolking met een grotere diversiteit van activiteiten en een complexere samenleving in het algemeen, zet de staat aan om meer planmatig te werk te gaan. Het belangrijkste instrument hiertoe zijn de gewestplannen, waarin een aantal bestemmingen met maar één gebruik, zoals wonen, recreatie, ambacht en industrie, naast elkaar worden ingetekend. Voor elk gebruik is er een aparte zone en liefst geen vermenging, dat is het gezonde landschap; een vlekkenland waarin landbouw en natuur de overschot vormen. De grote infrastructuur voor ontsluiting, die elders het landschap ingrijpend tekenen, blijven grotendeels weg in de Kempen.

33 Marc Antrop 'Perspectieven op het landschap' – achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen – uitg; Academia Press 2007

34 Lijndorpen zijn langgerekt, ontstaan langs een weg en/of parallel aan een beek of rivier (bv. Plockroy Meeuwen) / pleindorpen ontwikkelen zich omheen een plein als midden (bv. Tongerlo bij Bree)

35 Plaggenbodems zijn verrijkt met heideplaggen en hebben daardoor een humusstructuur – in de nabijheid van de woonkernen

THEMA 2

'Wonen en Werken'

NEDERZETTINGSVORM

1. 'rode ?' - open plek in het bos
primitieve ontginning -
Kreyel - Bocholt
2. Lijndorp - dries / largo
Hechtel - dries
ladderstructuur
3. Pleindorp - 2 pleinen
Tongerlo Bree
4. Middeleeuwse stadskern
Peer (idem in Hamont
en Bree)
5. de Rasterstad - een stad voor
de groei: Leopoldsburg
6. Tuinwijk (fabriekswijk met
tuinwijkwaliteiten)
Overpelt Fabriek

1

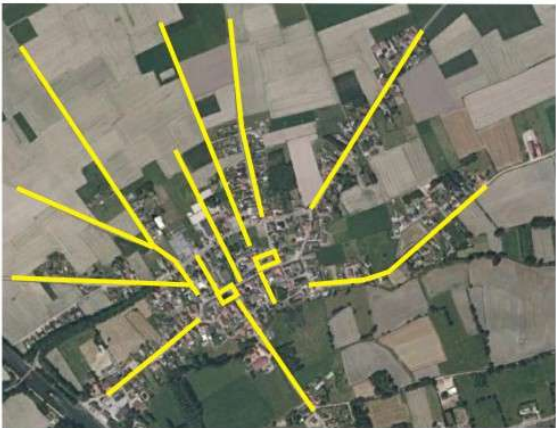
4

2

5

3

6

Verlinting en versnippering: het objectenlandschap

Vanaf de jaren '80 gebeuren de transformaties op kleinere schaal, er is immers geen ruimte meer voor grote nieuwe structuren of ingrepen op streekniveau. Maar vele kleintjes maken één groot en het effect van de 'stap voor stap bebouwing' van losstaande huizen, a rato van een tiental per hectare, is zichtbaar in de eindeloze verspreiding van woningen en wegen. Dit fenomeen doet zich overal in de westerse wereld voor en wordt vaak met de Engelstalige term 'sprawl' aangeduid. Vlaanderen heeft de niet benijdenswaardige reputatie om hierin toonaangevend te zijn; het verkavelde en verlinte landschap. Tussen deze eindeloos uitgesmeerde bebouwing komen een aantal grotere objecten voor zoals: de recreatieparken Vossenmeren en Erperheide, de skipiste, sporthallen, et cetera. Ook deze grotere objecten slagen er niet in nog enige structuur in het landschap aan te brengen.

2. Nederzettingstypes

De transformaties en landschapslagen van het thema ontginningen blijft ook voor de nederzettingen van essentieel belang, het innemen en bewerken van de grond hangt immers nauw samen met de manier hoe mensen wonen en hun dorpen en steden organiseren.

Noord-Limburg kende maar een beperkte stedelijke ontwikkeling, maar doorheen de tijd zijn er wel interessante nederzettingstypes tot stand gekomen. Net door hun relatief beperkte omvang en een meestal nog beperkte verlinting en spreiding van het wonen, zijn deze types interessant om te bestuderen en te tonen. Zonder volledig te willen zijn en zonder voorafgaande studie zijn o.m. de hiernavolgende types te onderscheiden.

Esdorpen: dorpen die in de middeleeuwen ontstaan zijn rond of bij een gemeenschappelijke akker, later wordt het gemeenschappelijk deel geprivatiseerd en verdeeld. Esdorpen kunnen diverse vormen aannemen: kern-esdorp, lijn-esdorp en snoer-esdorp of door de tijd heen ook mengvormen aannemen. Het typische esdorp met gemeenschappelijke akker verdwijnt in de late middeleeuwen en gaat over in de hiernavolgende types.

Lijn- of rijdorpen: lineaire ontwikkeling langs een weg, meestal parallel aan een beek. Bv. Ellikom, Neerpelt, Gestel en Luttelmeeuwen (Meeuwen).

Kerndorpen: concentratie van woningen omheen en bij een gemeenschappelijke biest (verzamelplaats voor het vee), later uitgegroeid tot plein of in vele gevallen twee, een kerk- en een dorpsplein. Voorbeelden zijn o.m. Tongerlo bij Bree, de Oude Markt van Overpelt en de kenmerkende ladderstructuur van de langgerekte dorpskern van Hechtel.

Middeleeuwse steden: steden (stadjes) met centraal marktplein en stadhuis (hallen), stadswallen en poorten (Bree, Hamont en Peer).

De rasterstad: Leopoldsburg, orthogonaal geometrisch patroon als basis voor de stadsontwikkeling. In Leopoldsburg is er een duidelijk onderscheid tussen hoofdstraten en secundaire straten.

Tuinwijken: Overpelt Fabriek, Lommel Werkplaatsen, Lommel Glasfabriek; geïsoleerde woonwijken in een industrieel landschap. Zijn het gewone fabriekswijken of tuinwijken? De arbeiderswijk Overpelt Fabriek is in de tuinwijk-geschiedenis alleszins een erg vroeg exemplaar met heel wat typische kenmerken: school, kerk,

groen, gemeenschapsvoorzieningen, opdeling van woningtypes voor verschillende sociale klassen. Misschien niet zo mooi als de later gebouwde cité van Winterslag, maar alleszins verdere studie en behoedzaam beheer waard. In dit verband is het jammer om vast te stellen dat de tuinwijk Lommel-Glasfabriek ondertussen is verdwenen.

De nevelstad: Nogal wat delen van Noord-Limburg evolueren naar de zogenoemde nevelstad; een eindeloze verspreiding van woningen in het groen met een relatief geringe dichtheid (sprawl). De oorspronkelijke dorpskern is verstedelijkt door een grotere concentratie, maar door de steeds verder grijpende onafgebroken bebouwing is de kern moeilijker te onderscheiden. Bv. Lommel.

Suggesties van ontsluiting

voorstel 1: VORMEN VAN ONTGINNING - VORMEN VAN WONEN

Ontsluiting : wandelboekje met stafkaarten en beschrijving van verschillende plekken met diverse ontginningsvormen met o.m. De Brand, Mariahof, Lozerheide, Lommel Kolonie, de Rammelaars, ...turf, zand, industrie, ...en de daarbij horende typische woonvormen.

voorstel 2 : HET ONZICHTBARE ZICHTBAAR MAKEN

Voor verschillende thema's zou de **ontsluiting van het niet zichtbare erfgoed** een interessante benadering kunnen zijn. 'Niet zichtbaar' kan betekenen dat het erfgoed nog ter plekke is, maar nog niet opgegraven en onderzocht, dat het erfgoed elders berust zoals bijvoorbeeld de voorwerpen in het Gallo-Romeins museum, dat de voormalige situatie grotendeels of geheel verdwenen is, maar nog virtueel kan opgeroepen worden door middel van tekeningen, beeldimpressies of andere nog meer gesofistikeerde vormen van beeldbeleving. Met de huidige technische middelen (bv. PDA - personal digital assistant) is het al perfect mogelijk om tijdens het erfgoedbezoek (landschap, museum, stad, archeologisch veld, ...) een simulatie of reële afbeelding van het niet aanwezige erfgoed op te roepen, al dan niet voorzien van commentaar. Een museumbezoek, het raadplegen van kaarten, het horen van specifieke geluiden en noem maar op, het kan allemaal tijdens de wandel- of fietstocht opgeroepen worden. Het vergt niet eens zoveel technische knowhow om dit te doen. Goede scenario's en sterke beelden, in samenspraak met specialisten opgemaakt, zijn wel noodzakelijk.

concreet voorstel WONEN en WERKEN IN MEEUWEN (Celtic fields, Berenheide en Denisty)

Het zichtbaar maken van de na elkaar voorkomende landschappen en ruimtelijke nederzettingstructuren uit meer dan 2500 jaar bewoningsgeschiedenis, tijdens een thematische fietstocht.

voorstel 3; TUINWIJKEN als studie- en beheersproject

In eerste instantie een **studiematige ontsluiting** met een grondige documentatie over ontstaan, opzet en een vergelijking of positionering van de wijk in het tijds kader. Verder aandacht voor herwaardering en herinterpretatie (dmv stedenbouwkundig en operationeel plan), i.s.m. stedenbouwkundige diensten van de gemeente. De overeenstemming van dit thema met de studies en het beleid rond de tuinwijken in de Limburgse mijnstreek is vanzelfsprekend. In belang overtreffen deze duidelijk de Noord-Limburgse voorbeelden.

Fig. 46. digitale relatie tussen vindplaats en object

Studieobjecten: o.m. Overpelt Fabriek, Lommel werkplaatsen, woonwijk Vostert Bree 1948

Ontsluitingsstructuur: macro-situering van de ontwikkeling van de industrie in het oorspronkelijke landschapsbeeld (Vandermaelenkaart) – micro-structuur: logische opbouw van de tuinvijken – rationeel patroon – locatie van de verschillende samenstellende delen.

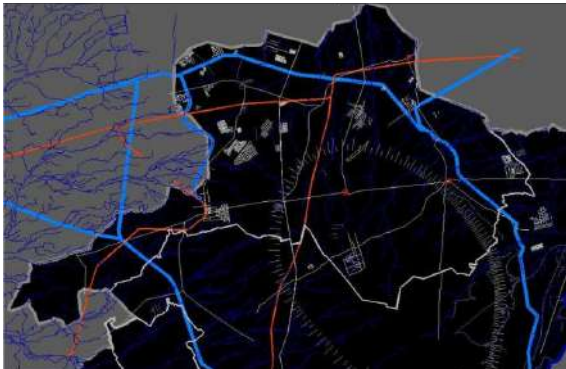

Fig. 47. grote projecten in het landschap (pb)

Fig. 48. Kanaal : transport, bevoeiing en verdediging (pb)

3.1.5 THEMA 3. GROTE PROJECTEN VAN DE 19DE EEUW

Thema

In de 19de eeuw is Noord-Limburg grondig van aanzicht veranderd. Een voornamelijk agrarische samenleving in een weids open landschap verdwijnt nagenoeg en maakt plaats voor een moderne industriële ontwikkeling in een gesloten landschap dat steeds dichter bebouwd wordt. Dit transformatieproces kan met enkele grote trends en fenomenen geduid worden :

- **de grootschaligheid van de ingrepen** : grote oppervlakten gemene gronden worden omgezet tot bos, weiden, wateringen, landbouwgrond (kolonies) of krijgen een nieuwe bestemming als industriegebied, militair domein en nieuwe stad of woonwijk
- **de verschuiving van functies en schaal** : lokaal ambacht verdwijnt en grote industrie biedt nu werkgelegenheid, de kleine hoeven maken plaats voor grote landbouwbedrijven (een proces dat tot op vandaag verdergaat)
- **dezelfde vormkenmerken** : eenvoudige rechthoekige rasters die in principe eindeloos kunnen uitbreiden, worden zowel voor wateringen, boscomplexen, akkers als woonwijken gebruikt
- **grote infrastructuur**, kanalen, steenwegen en spoorwegen worden op een bovenlokaal niveau gepland en doorsnijden het landschap
- **een sterk centraal geleid beleid** ; waar voorheen het landschap gedurende duizenden jaren heel traag evolueerde door de som van vele kleine ingrepen, worden nu de grote werken van bovenaf opgelegd, het ontstaan van België als een zelfbewuste staat die zich in Europa wil manifesteren is hieraan niet vreemd. Het is opvallend dat ook de kerk in deze periode een sterke inbreng heeft met nieuwe kerken, kloosters en scholen, die in een neogotische bouwstijl tot stand komen.

Erfgoed (bij wijze van voorbeeld)

- bosgebieden van de lage Kempen (Bosland)
- de Sahara
- de Wateringen (bevoeiing een en drooglegging)
- de kanalen, sluizen, bruggen
- spoorlijnen, stations, seinhuizen
- De neogotiek met tal van kerken (Kleine Brogel, ...), kloosters (Achel, ...), scholen (Bocholt, college

Neerpelt, ...) en het hier bijhorend roerend patrimonium

- de woonwijken (fabriekswijken)
- de industriegebouwen
- De vorming van een duidelijke staatsgrens, met grensposten, een niemandsland en verhalen over smokkelen en oorlog

Suggesties van ontsluiting

Voorstel 1: DE KANAALROUTE

Voor de 19de eeuw waren er geen kanalen in de Kempen. Aanvankelijk had de kanalisatie van de Kempen een aantal agrarische doelstellingen. Ze maakte het mogelijk mest en landbouwbenodigdheden te betrekken uit de steden en de afzet van Kempense landbouwproducten te vergemakkelijken. Dit speelde in op het schrijnende gebrek aan verkeersmiddelen in de Kempen.

De kanalisatie was misschien nog belangrijker voor de aanleg van vloeiveiden. Die leverden voedsel voor de dieren, de dieren zorgden voor meststof, meststof bevorderde de productie: een principe dat men, zij het in primitieve vorm, al lang kende.

De aanleg van kanalen zou het mogelijk maken ook hoger gelegen zandgronden vruchtbaar te maken. Om deze kanalen te voeden kwam enkel Maaswater, dat bovendien veel vruchtbaar slib en kalk meevoerde, in aanmerking. Via de Zuid-Willemsvaart, was het te Bocholt slechts enkele tientallen kilometer verwijderd van de waterscheidingruggen tussen Maas en Schelde en de beide Netes.

Voorstel 2: DE WATERINGROUTE - varen langs wateringen

- Kanaal als ontsluitingslijn
- Boot en fietsen als vervoermiddel
- Vaarroute van Neeroeteren tot Lommel met fietsuitstapjes of wandelingen naar diverse wateringen

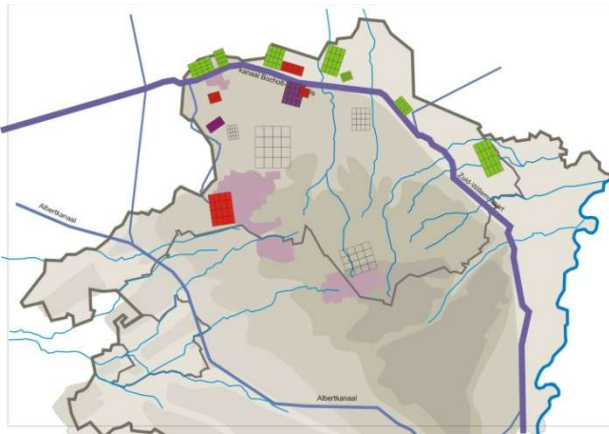

Fig. 49. rasterstructuren langs het kanaal (pb)

3.1.6 THEMA 4. TEUTEN

Thema

Het thema de **Teuten**³⁶ behandelt in eerste instantie het materiële en immateriële erfgoed van de ambulante handelaars van die tijd. De Teuten staan symbool voor een grenzeloos Noord-Limburg, waarvan de bewoners geen andere landen en talen schuwden. In het agrarisch arme Kempen was de ambulante handel een dankbaar alternatief om een menswaardig inkomen te verwerven. De resultaten zijn tot op vandaag zichtbaar in de rijke Teutenwoningen met concentraties in Hamont Sint-Huibrechts-Lille en Eksel³⁷. Maar meer nog dan in de woningen zijn de echte Teutenverhalen opgeslagen in het gemeenschappelijke geheugen van de families en

³⁶ Wikipedia: 'Een **Teut** was een rondreizende handelaar of ambachtsman die vanuit zijn thuisbasis in de Kempen met zijn koopwaar op de rug naar Nederland, Duitsland, Frankrijk, Luxemburg of zelfs Denemarken trok'. – het fenomeen ontstond in de 16de eeuw en duurde voort tot het einde van de 19de, begin 20ste eeuw

³⁷ An CORNELISSEN, 'Typologie van Teutenhuizen' scriptie PHL 2008

Fig. 50. 'Teutenhuis' Simons te Achel

Fig. 51. 'Teutenhuis' Witters te Eksel

nazaten.

Het thema 'Teuten' in ruime zin verwijst ook naar de ambulante handel in het algemeen, naar markten en jaarmarkten, naar activiteiten van Limburgers elders in de wereld. Het thema verwijst verder naar de verbindingen die deze streek met het 'buitenland' had.

Routes en verbindingen

Heirbanen, karrensporen, handelsroutes, post- en trambanen, spoorlijnen, steenwegen en kanalen, telkens met de bijbehorende kunstwerken (bruggen bv) en gebouwen (stations en afspanningen bv).

De ontwikkeling van de streek kan niet los gezien worden van de uitbouw van de **infrastructuur**. Of deze nu ontstond op schaal van de nederzetting, met een netwerk van paden en verbindingen naar de akkers en velden of op grotere schaal werd aangelegd om een gebied te ontsluiten, steeds is het ruimtelijk patroon van steden en dorpen en hun uitbreidingen, hier verder rond gegroeid. Vaak lagen economische, politieke of militaire motieven aan de grondslag van nieuwe infrastructuur, telkens ontwikkelde deze zich, afhankelijk van de in die tijd beschikbare materialen en vervoersmiddelen. In de loop van de geschiedenis maakten nieuwe technologieën dat die ontwikkeling ontzettend snel en hoe langer hoe ingrijpender evolueerden.

We onderscheiden noord-zuid routes, van de Brabantse steden naar Maastricht en Oost-west routes van Antwerpen tot aan de Maas en de Rijn. Door de tijd heen:

Romeinse heirbanen:

Romeinse wegen, aangelegd voor troepentransport en bevoorrading van de legers, hebben waarschijnlijk door deze streek gelopen, maar de precieze trajecten zijn niet meer gekend.

Van karrenspoor tot postbaan:

Karrenvervoer (15de eeuw) en postbanen (18de eeuw) zijn de zandbanen die kriskras door het open landschap lopen. Het zijn handelsroutes vanuit Duitsland (Keulen), Maastricht en Luik naar de Brabantse havensteden (Bergen op Zoom, 's Hertogenbosch, Breda) en naar Antwerpen (17de eeuw). Langs deze wegen lagen afspanningen en tolhuizen (bijvoorbeeld Barrierhuis Lommel).

Vervoer over het water:

Noord-Limburg en omgeving heeft een netwerk van kanalen met sluizen, bruggen, sluismeesters- brug- en dijkwachterswoningen. Er zijn drie soorten kanalen: laterale kanalen, afleidingskanalen en waterscheidings- of kruinpandkanalen. Belangrijk is de inpassing in het reliëf, dit bepaalt de ligging van het kanaal, dat bijvoorbeeld mooi het Kempens plateau volgt. Vroeger hadden kanalen een transport- en/of irrigatiefunctie en ze werden aangelegd vanuit militair oogpunt. Vandaag dienen kanalen voor: transport, recreatie (varen, fietsen langs jaagpaden) en natuurbeleving (verbinding natuurgebieden).

Kanalen in Limburg:	Grand Canal du Nord 1806-1810
	De Zuid-Willemsvaart 1823-1826 en de vloeiveiden
	Het kanaal Bocholt-Herentals 1843-1846
	Het aftakkingskanaal naar Leopoldsburg 1857

Het aftakkingskanaal naar Hasselt 1854-1858
Het kolenafvoerkanaal of Albertkanaal 1929-1939

Spoorverkeer:

Noord-Limburg is niet echt goed bedeed met spoorlijnen. De voornaamste lijn; de IJzeren Rijn (1875), is vanaf Neerpelt buiten gebruik. Deze spoorlijn moet de haven van Antwerpen met het Ruhrgebied in Duitsland verbinden. Andere spoorlijnen zijn: de militaire lijn Tienen, Diest, Leopoldsburg, Mol (1878) en lijn 18 Neerpelt Hasselt, nu omgevormd tot fietsroute. Hier en daar langs de steenwegen zijn nog relictten te vinden van trambanen en buurtspoorwegen die net na de Tweede Wereldoorlog verdwenen zijn.

De impact van de auto :

Van oude steenwegen naar expreswegen en snelwegen.

Het fietsknooppuntennetwerk:

Een succesverhaal voor Limburg

Erfgoed (bij wijze van voorbeeld)

- Teutenhuizen of huizen van Teuten
- Teuten routes en handelsroutes in het algemeen
- Teuten verhalen – bronnen
- Lokale musea

- kanalen, sluizen (Blauwe Kei, Lozen), bruggen (Baileybrug Lozen), brug- en sluiswachtershuizen
- spoorweg infrastructuur, stations (Neerpelt), spoorweghuizen (Overpelt)

Suggesties van ontsluiting*voorstel 1: TEUTEN wereldburgers en grenzeloos handelsverkeer*

Teutenroute als ontsluitingsstructuur: Teutenwoningen in Hamont, Sint-Huibrechts-Lille en Eksel met elkaar in verband gebracht d.m.v. een route tussen de drie locaties. Per locatie wordt ingegaan op de Teutenhuizen; 'zijn ze anders dan gewone huizen?'. Omdat Teuten-erfgoed vooral immaterieel is worden hieraan 'Verhalen achter gevels' toegevoegd. Dit kan door een gids, folder of PDA aan de route toegevoegd worden. Een museumbezoek aan het Simonshuis te Achel, al dan niet virtueel, behoort tot de mogelijkheden.

voorstel 2. DE AUTHENTIEKE POSTROUTE OP HET FIETSROUTENETWERK

De postroute Breda-Maastricht of een confrontatie met de wegeninfrastructuur, de kunstwerken en de verplaatsingswijzen door de eeuwen heen. **Ontsluiting van de postbaan** door ze als fietsroute uit te werken en waar mogelijk aan te sluiten op het knooppuntennetwerk. De ontsluiting ondersteunen met PDA-info en

verhalen over reizen.

Het traject van de postroute werd volledig uitgeschreven in de scriptie van Ellen Thijs 'Postbanen in het Limburgs wegennet' 2007 PHL-departement architectuur

3.1.7 THEMA 5. MODERN TIMES

Thema

Vele stromingen hebben de 20ste eeuw getekend en onmiskenbaar een nieuwe maatschappij in een nieuw landschap tot stand gebracht. Het is aan geschiedschrijvers en filosofen om de complexe draden van oorzaak en gevolg te ontwarren, om zo de cultuur van deze eeuw en haar relictten te verduidelijken. In deze korte aanzet waarin we het erfgoed van de 20ste eeuw trachten te kaderen, beperken ons tot drie grote bewegingen : het steeds zoeken naar 'het nieuwe', het geloof in een maakbare wereld en de schaalvergroting.

Limburg is echter niet de meest sprekende spiegel van de 20ste eeuw, daarvoor mist het al van bij de aanvang een sterke stedelijkheid en de complexiteit van activiteiten en het aanbod dat steden bieden. Limburg is misschien wel de 'braafste' provincie; lange tijd gezagsgetrouw en gehecht aan gewoontes en tradities.

'Weg van het klassieke, leve het nieuwe'

Het modernisme zet wereldwijd de klassieke waarden en beelden op de helling. Kunstenaars, schrijvers en architecten verkennen nieuwe horizons. In Limburg is hier relatief weinig van te zien. In de jaren 20 en 30 zien we enige invloed op de architectuur vanuit Nederland in de grensstreek. Architecten zoals Jos Wiolders³⁸, bouwen woningen in een brave versie van de Nederlandse nieuwe zakelijkheid (bijvoorbeeld 4 woningen in Bree). Ook de invloed van de Expo 58 is miniem, het aantal moderne woningen van die tijd is beperkt. Toch zie je vaak details aan woningen die duidelijk naar die tijd verwijzen. Maar er is misschien meer, want inventariserend onderzoek naar recente architectuurstromingen ontbreekt nagenoeg volledig.

Van een 'brave new World' naar het postmodernisme

Tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw zijn centraal gezag en overtuiging nog bepalend voor plannen en projecten. Twee keer wordt deze periode door een oorlog door elkaar geschud. Zo worden de waarden van een goede moraal en gevestigde waarden nogmaals onderstreept en nog een tijdlang bestendigd. De overheid plant en bepaalt wat goed is, de mensen vullen hun kleine deeltje in. Maar de som van al die individuele woningen, gesubsidieerd met een bouwpremie, doet vanaf de jaren 60 een 'metastase' of uitzaaiing van individuele uitingen van geluk ontstaan. De mensen kunnen het zich nu ook permitteren. De levensstandaard staat toe dat ieder zijn eigen optrekje bouwt naar eigen goeddunken. Dat nieuwe huis neemt al gauw de invloed over van de Spaanse villa gezien tijdens de vakantie aan de Costa Brava of van de fermette die nog maar een zweem van nostalgie naar streekeigenheid oproept. Het modernisme, de grote woonwijken die gebouwd worden en zelfs de structuurplannen zijn de uitdrukking van het geloof in een maakbare wereld, die

Fig. 52. architect Jean Dreesen Bree – invloed art-deco en 'bootstijl'

Fig. 53. 'Nederlandse nieuwe zakelijkheid' Neerpelt

³⁸ Jos Wiolders (*Sittard 1883 – 1949) modernistisch architect, invloed van HP Berlage – sobere architectuur die aansluit bij de 'Nieuwe zakelijkheid'; een vrijere interpretatie van het internationale modernisme – Wiolders voegt lokale vorm- en stijlkenmerken aan zijn architectuur toe / Liese Bongaerts 'Interbellumarchitectuur in Hasselt: 1925-1940' licentiaatsverhandeling UGent 1998

echter vanaf de jaren '60 steeds minder stuurbaar wordt. Het geloof in de grote verhalen en overkoepelende planning is voorbij.

Van lokaal naar globaal

De ontwikkelingen aan het eind van de 20ste eeuw overstijgen de schaal van het dorp en de stadskern. Handelscentra worden net als elders volgestouwd met 'ABC-winkels' (Albert Hein/Blokker:C&A) en aan de rand van de stad verschijnen overal dezelfde baanwinkels. De Singel in Lommel, Toleik Bree of de Hasseltse steenweg in Genk; het zijn dezelfde JBC's, Hubo's en Gamma's. De authenticiteit van de dorpskern en het leven onder de kerktoeren vervagen. De 'Lifestyle' verandert grondig, we werden mobiele mensen, die nu hier en even later een heel eind verder de nieuwste sensatie opzoeken.

Erfgoed exemplarisch

- de Hollandse invloed (Amsterdamse school en nieuwe zakelijkheid) in de grensstreek (jaren '20 en '30) o.m. in Bree en Neerpelt
- Expo '58
- de jaren '60; Dommelhof (1967 door architecten Henri Wijckmans en Alfons Hoppenbrouwers 1930-2001)
- recente architectuur in Lommel (Jo Crepain, Philippe Samyn, e.a.)

- woonwijken Lommel werkplaatsen en Vostert Bree
- skipiste Peer (erf-goed?)

- de vele herinneringen die nog bij talrijke mensen aanwezig zijn

Suggesties van ontsluiting

voorstel 1. DE LAATSTE GETUIGEN - orale geschiedschrijving 20ste eeuw

Vervolg van 'Dat bestond vroeger niet ... – getuigenissen over het dagelijks leven in Limburg, 1900-1940' (PCCE 1994) –. Inhoud en **ontsluiting** : een systematische reeks interviews en de thematische verwerking ervan in de vorm van een boek of website. Dit kan tot stand komen ism heemkundige kringen, maar ook scholen kunnen hier een belangrijke rol inspelen ; bijvoorbeeld kinderen die hun grootouders interviewen en zo bewust worden van de veranderde tijden en leefgewoontes.

voorstel 2. INVENTARIS MODERNE ARCHITECTUUR EN INVLOED EXPO 58

Een systematische opname van gebouwen die beïnvloed zijn door de moderne architectuur Trends van de 20ste eeuw. Voornamelijk na de Tweede Wereldoorlog tot de jaren 60. In Bouwen door de Eeuwen Heen, is dit onderwerp maar summier behandeld. Voor de uitwerking kan samengewerkt worden met Architectuuropleidingen en Opleidingen kunstgeschiedenis. Als voorbeeld kan de thesis dienen die rond dit onderwerp over de tussenoorlogse periode in Hasselt gemaakt werd : L. Bongaerts 'Interbellumarchitectuur in Hasselt' UGent 1997.

De **ontsluiting** bestaat uit het verzamelde studiewerk (website, boekvorm, fiches;...) en kan als basis dienen

Fig. 54. architect J. Wielders (Venlo) – nieuwe zakelijkheid - Bree

voor erfgoedzorg en -beleid, vorming van gidsen, opmaak van lokale erfgoedroutes et cetera

voorstel 3. DE TIJDSLIJN

Het **thema** de tijdlijn wil het wonen in de voorbije 100 jaar onderzoeken. Zulk onderzoek gaat in principe verder dan enkel Noord-Limburg. Het wonen is in deze periode enorm veranderd. De opkomst van de auto, de televisie, de keuken, sanitair, verwarming en ook sociale omstandigheden zoals de gezinssamenstelling, hebben een enorme invloed op de woning gehad. Vooral na de Tweede Wereldoorlog is er in enkele decennia een grote ommezwaai geweest. De zelden gebruikte 'goede kamer' bijvoorbeeld werd achtereenvolgens salon, woonkamer, living, zitkuil, zithoek ... De evolutie in het woonproces is sterk beïnvloed door een aantal nationale sociale verenigingen zoals de KVLV, KWB en de Boerenbond en ook door de politiek. De keuze om aan iedereen een bouwpremie te geven voor het bouwen van een individuele woning en het promoten van een eigen huis met tuin voor elk gezin, hebben het landschap getekend. De gevolgen zijn tot vandaag zichtbaar, want dit betekent structureel hogere kosten, meer verkeer en een hoger energieverbruik.

De catalogus 'Wonen in welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen 1948-1973' van Tom Avermaete en Karina Van Herck kan inspireren.

Ter oriëntatie stellen we een aantal tijdsgewrichten voor :

- vóór 1900-1913 Belle Epoque – burgerlijk bouwen
- 1914-1918 oorlog en wederopbouw (ook na 1918) beperkt in Limburg
- 1919-1928 art – deco en ontlukend modernisme
- 1929-1939 crisis en dreiging -
- 1940-1945 WO 2 stilstand
- 1946-1957 the boom, bouwpremie, NMKL, ...
- 1958-1972 grenzenloos optimisme (1972 grenzen aan de groei –club van Rome of 1973 autoloze zondagen)
- 1973-1989 bouwende babyboomers – de explosie van Fermettegem (1989 val muur) – werkloosheid en kleinschaligheidsgedachte
- 1990-

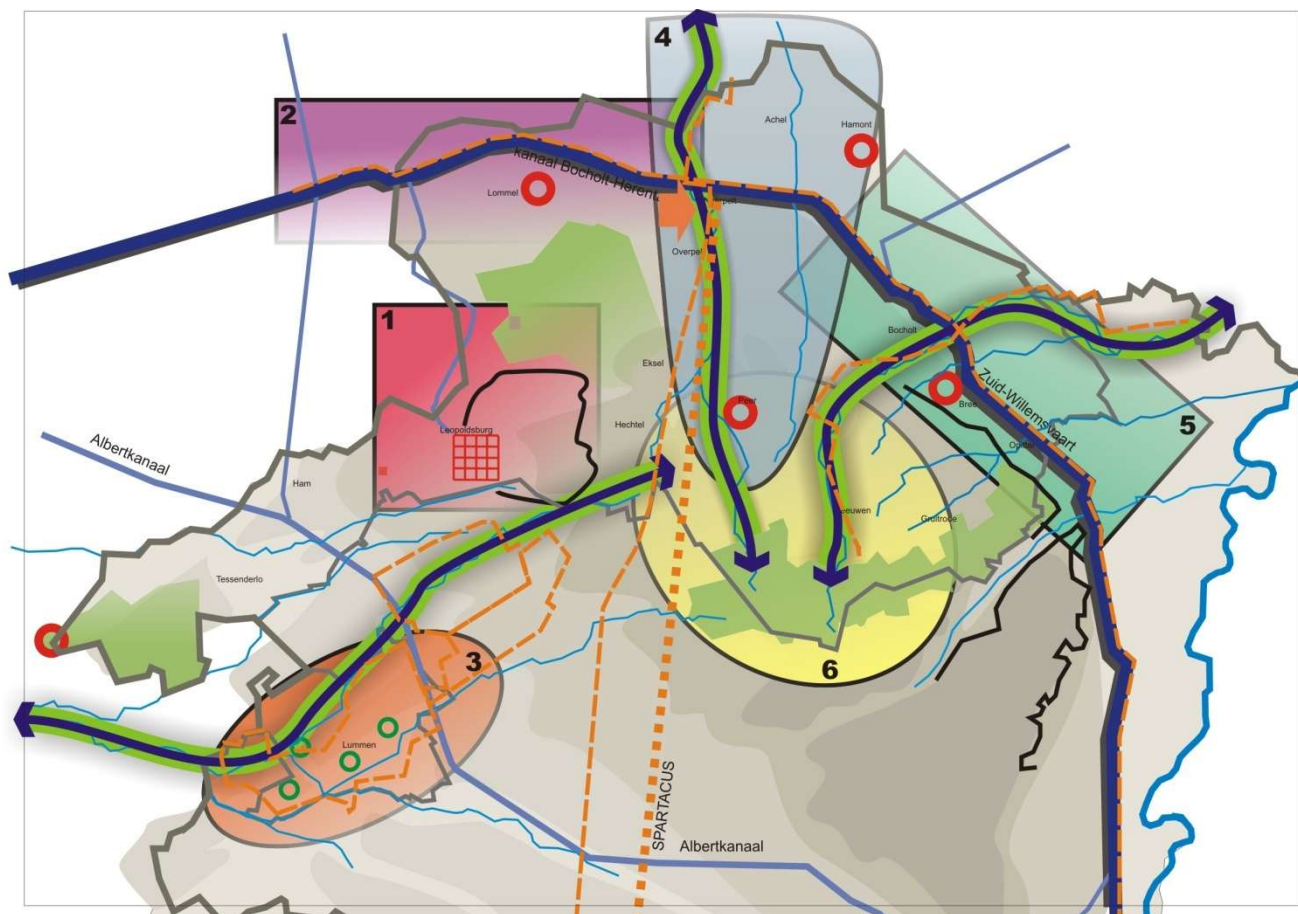

Fig. 55. architect Ph. Samyn – glasmuseum Lommel

De '**ontsluiting**' van dit thema kan leiden tot een studiedocumentatie, eventueel in boekvorm en een tentoonstelling per tijdsgewricht. Samenwerking kan tot stand komen met het domein Bokrijk, architectuur-opleidingen en opleidingen sociale geschiedenis.

3.2 CONCEPT 2: RUIMTELIJKE ONTSLUITING

3.2.1 EEN RUIMTELIJKE ONTSLUITING VAN HET ERFGOED

overzichtskaart: gebieden - wegen – grenzen - knooppunten – bakens

Wegen, grenzen, gebieden, knooppunten, bakens

Het landschap van vandaag verzamelt het erfgoed en geeft het een unieke plaats. Landschapsstructuren zijn daarom uitstekend geschikt om verbanden te leggen tussen erfgoedelementen en om het erfgoed op een gestructureerde en leesbare wijze te presenteren.

De ruimtelijke ontsluiting van het erfgoed gaat uit van de mental map³⁹ die mensen zich in stad of landschap vormen. We koppelen erfgoed aan zichtbare en herkenbare ruimtelijke elementen uit het landschap en geven het zo een duidelijke plaats.

Kevin Lynch⁴⁰, Amerikaans stedenbouwkundige (1918-1984), was een van de eersten die onderzoek deed naar 'mental mapping'. Hij onderzocht hoe mensen zich oriënteerden in de stad. Door hen de weg te vragen van A naar B of ze deze te laten tekenen, onderzocht hij welke elementen zij op hun weg het best herkenden. Zo kwam hij tot vijf grote ruimtelijke categorieën: wegen, grenzen, gebieden, knooppunten en bakens (paths, edges, districts, nodes and landmarks). Door stadsplannen vanuit die categorieën te interpreteren maakte hij de stedelijke structuur duidelijk.

Bij de voorgesteld erfgoedontsluiting gaan we omgekeerd tewerk. We maken het landschap leesbaar door er ruimtelijke structuren in te situeren, waaraan we erfgoedelementen verbinden. Zo kunnen wegen (kanaal, weg, rivier, 'lijnen' voor verplaatsing, routes), grenzen (kanaal, steilrand, rivier, dijk), knooppunten (stad, dorp, kruispunt) en gebieden (stad, dorp, heide, samenhangend landschap, akkercomplex, bos, woonwijk) aangeduid worden. Ruimtelijke structuren worden strategisch ingezet om het erfgoed een plaats te geven en verbanden te leggen met het landschap. Het gaat er niet om alle structuren weer te geven, maar wel die elementen die het Noord-Limburgs erfgoed op een interessante wijze met het landschap kunnen verbinden en presenteren. De aangegeven landschappelijke structuren zijn een keuze en geven een mogelijke ontsluitingswijze weer. Dezelfde werkwijze kan ingezet worden om andere verbanden te leggen. Zeker op een lager schaalniveau is dit zelfs gewenst.

Andere benaderingen van een ruimtelijke ontsluiting zijn eveneens mogelijk, maar ze leggen een minder zichtbare relatie met het landschap. Zo kunnen de knooppunten van het fietsroutenetwerk ingezet worden om een ontsluitingsverhaal te brengen, of erfgoedelementen zouden op een al dan niet thematische wijze met GPS coördinaten kunnen gelinkt worden. We zien beide mogelijkheden liever als aanvulling van de ruimtelijke ontsluitingsstructuur.

Operationele ruimtelijke structuren

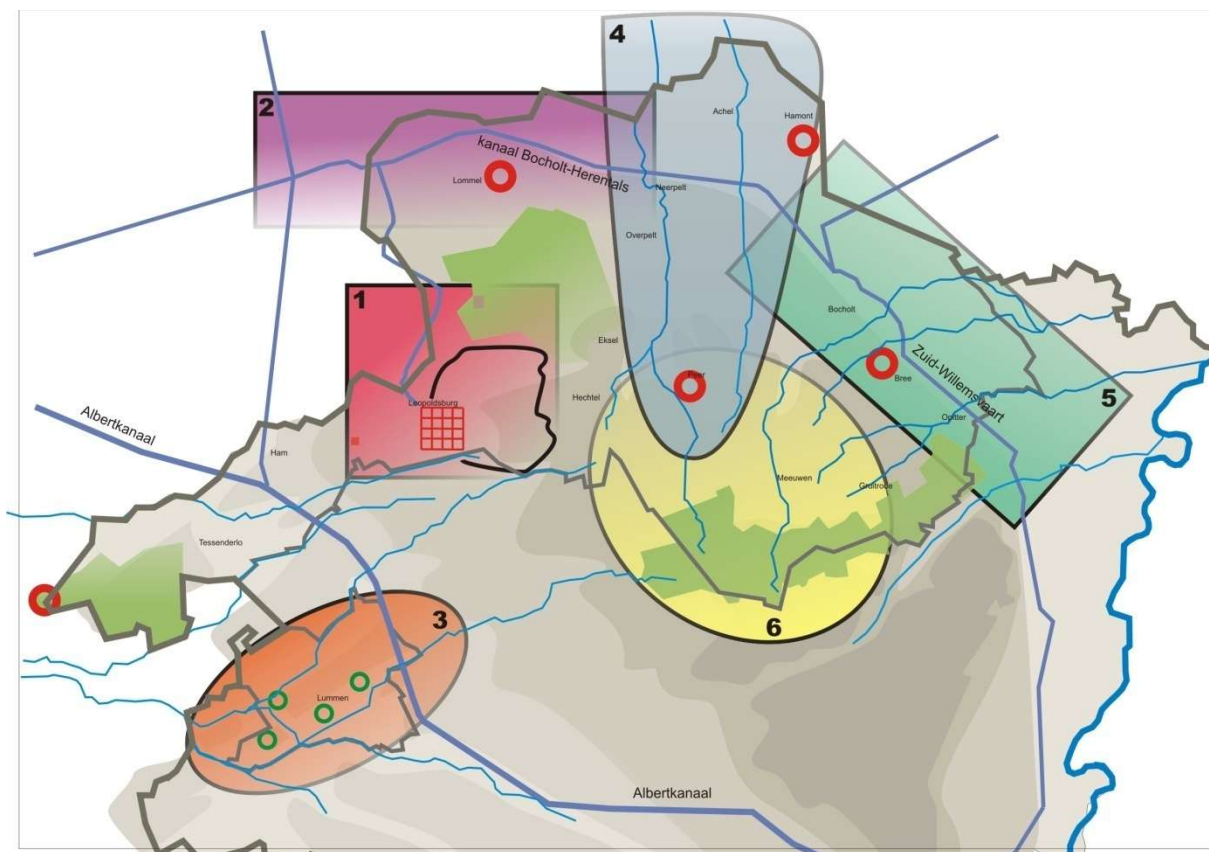
De geselecteerde ruimtelijke structuren vormen de kapstok van de voorgestelde erfgoedontsluiting.

Uit het landschap van vandaag worden een aantal operationele eenheden afgeleid: 6 erfgoedruimtes, die via 4 routes verbonden worden en waarop belangrijke knooppunten aangeduid staan. Het gehele gebied wordt ontsloten door een samenhangend openbaar vervoersnetwerk, waarin het nieuwe Spartacusproject (oranje bloklijn) een cruciale rol zal spelen en door een dicht lokaal netwerk van fietsroutes (oranje streeplijn). Dommelhof en omgeving, waar fietsroute, vaarroute en de sneltram (Spartacus) elkaar ontmoeten, kan een knooppunt worden van waaruit verschillende erfgoedruimtes kunnen ontsloten worden. Wandel- en paardenroutes kunnen het netwerk van ontsluitingsmogelijkheden verdichten.

³⁹ Het concept van een **mentale kaart** (Engels: mental map), geeft aan hoe de persoonlijke perceptie van een persoon is van zijn geografische omgeving, de manier waarop hij zijn ruimtelijke omgeving structureert. Het is geen geografische kaart, maar een representatie van het cognitieve beeld dat een individu in zijn gedachten heeft. (Wikipedia encyclopedie)

⁴⁰ Lynch Kevin. 'The image of the city' MIT Press Cambridge Massachusetts (1960)

GEBIEDEN – ERFGOEDRUIMTES

erfgoedruimte 1. Militair domein (Leopoldsburg – rasterstad, garnizoen en domein/ Lommel – Duits militair kerkhof / bosgebied Pijnven /schans van Gerhees)

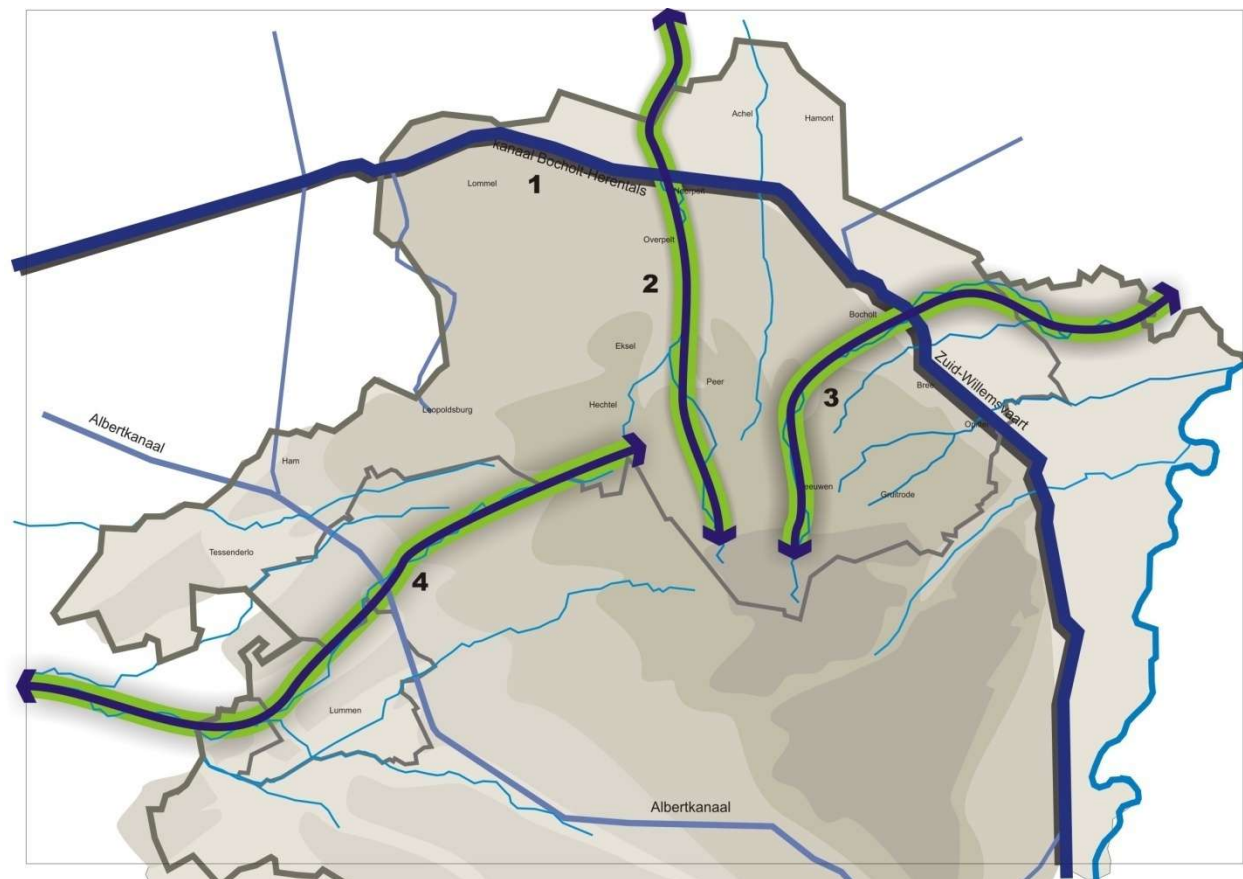
erfgoedruimte 2. Verstedelijkt Lommel (19de eeuw / industrialisatie / kolonie / tuinvijken)

erfgoedruimte 3. Kastelenlandschap van Lummen (

erfgoedruimte 4. Dommel en Warmbeek (Dommel, Warmbeek, Hamont-Achel)

erfgoedruimte 5. Kempen-Broek (Bree / Vlakte van Bocholt / bossen en broekgebied / aansluiting Weert / Kempen~broek / Kanaalzone Zuid-Willemsvaart / retabels/)

erfgoedruimte 6. Plateau van Peer en Meeuwen (landbouwland Peer / stad Peer / nederzittingsgeschiedenis Meeuwen / aansluiting zuidelijke gordel landschappen +nationaal park Hoge Kempen)

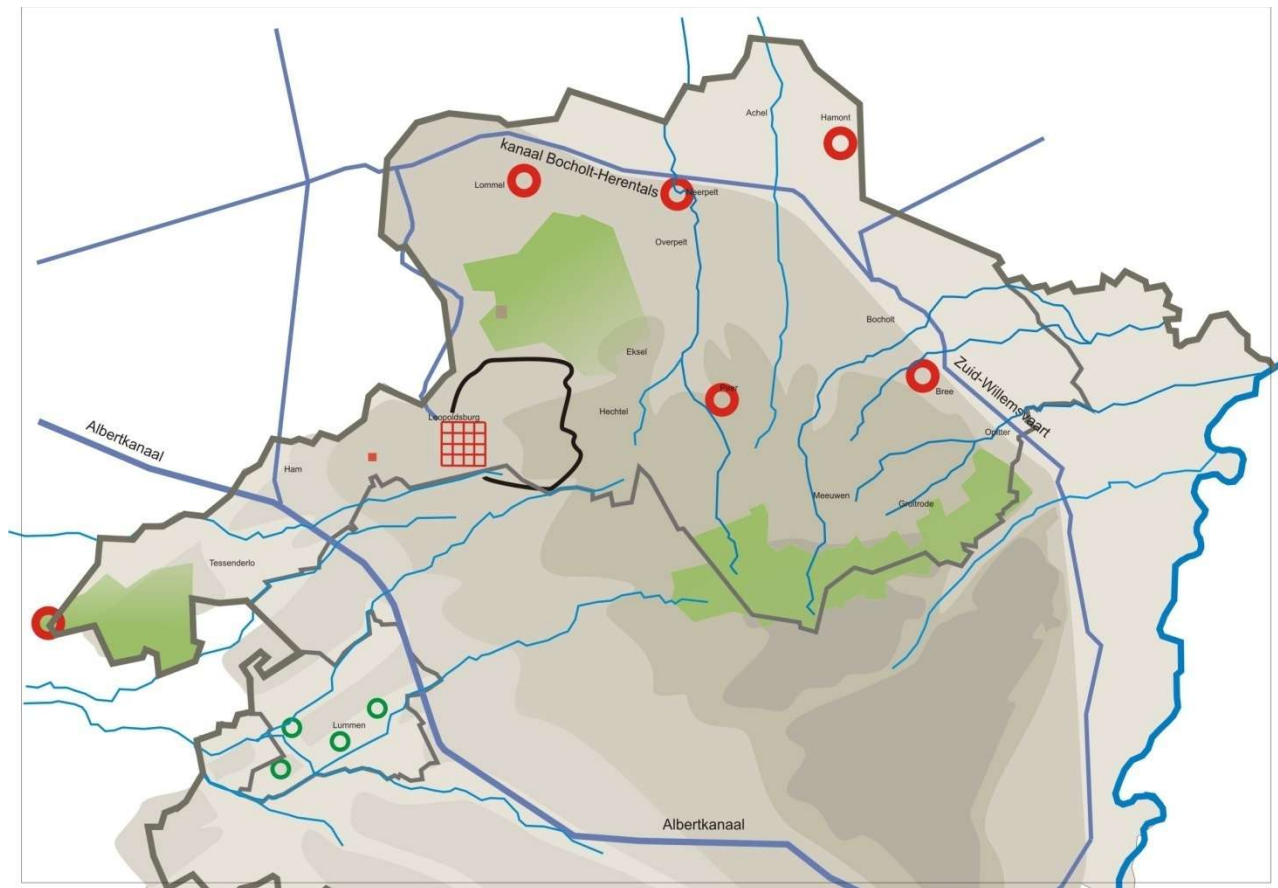
LIJNEN / WEGEN / -ERFGOEDROUTES

route 1. kanaal Bocholt-Herentals en Zuid-Willemsvaart

route 2. Dommel

route 3. Abeer

route 4. Zwarte beek

LANDMARKS / SPOTS / KNOOPPUNTEN (bij wijze van voorbeeld)

Kerktorens van Peer en Lommel

Stadscentra van Lommel, Hamont, Peer, Bree

Domein Dommelhof op kruispunt Dommel en kanaal

Abdij van Averbode

ERFGOEDRUIMTES EN -ROUTES

3.2.2 DE RUIMTELIJKE ONDERLEGGER

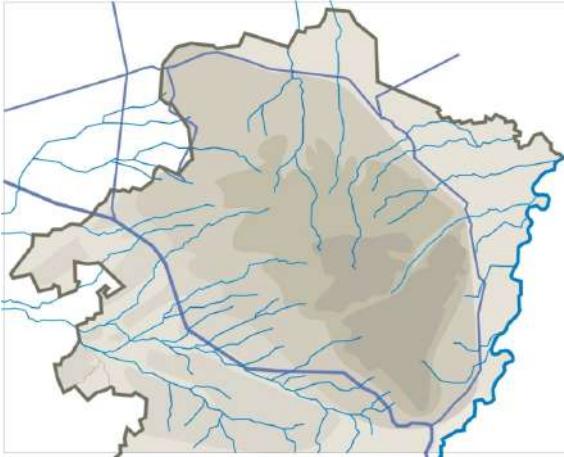
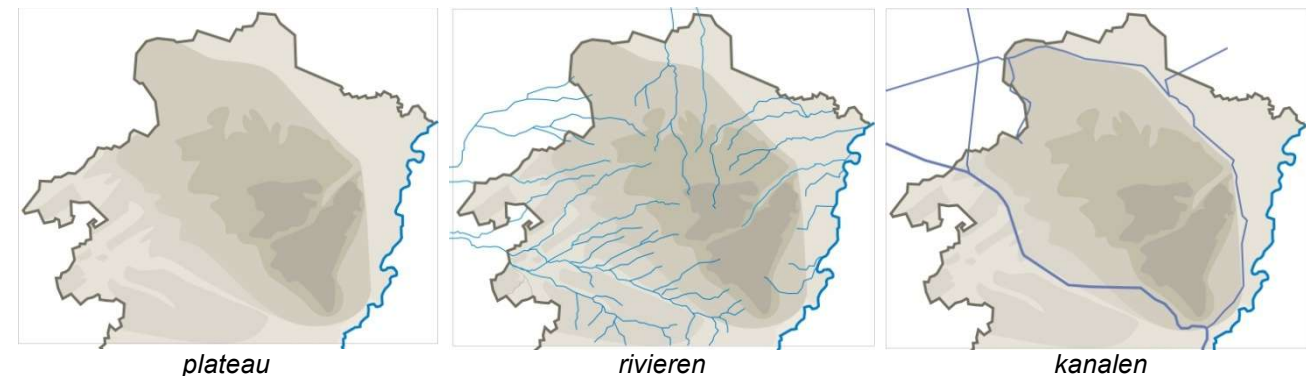

Fig. 56. Onderliggende ruimtelijke structuur (pb)

De onderlegger: Kempisch plateau, de aanzet van twee rivierbekkens; Maas en Schelde en de kanalen

3.2.3 ERFGOEDRUIMTE 1. MILITAIR DOMEIN

Gebied en Erfgoed

De erfgoedruimte 'Militair domein' is een deel van de GLE West Limburgse naaldbossen.
Gemeenten: Leopoldsburg, Ham, Lommel (deel), Hechtel-Eksel (deel) – omgeving Ham en Tessenderlo

De samenhang in het gebied wordt vooral bepaald door de militaire activiteit en de militaire geschiedenis (schans, garnizoensstad, militaire begraafplaats Lommel). Deze erfgoedruimte sluit dan ook nauw aan bij het thema 'Oorlog en vrede', waarvan dit het meest markante gebied is.

Erfgoed (bij wijze van voorbeeld)

Leopoldsburg stad en Kamp van Beverlo

Aansluitend erfgoed

- Schans Gerhees
- Duits kerkhof Lommel
-
- Monument Hechtel bos

Ruimtelijke structuren voor ontsluiting

De **rasterstructuur** die zowel wordt toegepast voor het garnizoensgedeelte als voor de stadsontwikkeling. Vooral het stedelijk raster is opmerkelijk. Een 'grid' van loodrecht op elkaar staande straten die telkens een duidelijke perspectiefbeëindiging hebben met onder meer : het stationsgebouw, de kerk, het gemeentehuis, het clarissenklooster. Zelfs de opbouw van het museum met zijn lange gang en dwarse vleugels is een verdere vertaling van het rastersysteem. De rechte straten worden verlengd in het omringende landschap, bijvoorbeeld naar het noorden, het gebied Strooiendorp.

Dezelfde rasterstructuur, maar wel een paar maatjes groter, wordt ook toegepast voor het garnizoensgedeelte. Hier is de bouw van de kazerne, bestaande uit vele paviljoenen en de repetitie van elementen kenmerkend. Stedenbouw als een defilerend leger.

Het contrast met de omgeving; **het open heidelandschap** als oefenterrein, is enorm. De strakke moderne stadsaanleg, van een van de nieuwste steden van de provincie, contrasteert hier met een landschap dat nog een zeldzaam beeld geeft van de grote landschappelijke openheid die Noord-Limburg vroeger had.

De ruimtelijke structuur naar de omgeving toe kan gelezen worden vanuit de verbindingen die Leopoldsburg met de omgeving maakt : **het kanaal van Beverlo, het spoor en de eindeloze betonbanen.**

De structuur op **macroniveau** wordt bepaald door het **strokenlandschap**, dat het resultaat is van een aantal min of meer evenwijdige weken die van het Kempisch plateau afstromen in de richting van de Demer. De belangrijkste van deze riviertjes is de Zwarte Beek (zie verder erfgoed route zwarte Beek). Het strokenlandschap bestaat uit opeenvolgende stroken van bebouwing op de ruggen en beekvalleien. Ze staan loodrecht op het Albertkanaal.

Suggesties voor ontsluiting

Fig. 57. Gemeentehuis Leopoldsburg (pb)

voorstel 1. DE RASTERSTAD LEOPOLDSBURG, EEN STAD VOOR DE GROEI

Stadswandeling met de nadruk op de stedelijke structuur : de rechte lijnen, loodrecht op elkaar, de vergezichten en de oriëntatiepunten (perspectiefluiters en landmarks). Waar wordt het een raster verder gezet? Waar en wanneer wordt het raster gestopt en volgt een andere manier van stadsaanleg? Hoe wordt het raster verder gezet in details van gebouwen? Het verhaal van Ronner⁴¹ en de kleine perceeltjes die vandaag nog resten. Ronner was in de 19de eeuw de ontwerper van het raster van Leopoldsburg. Er kunnen relaties gelegd worden met de Romeinse stedenbouw en de stedenbouw van koloniale steden zoals bijvoorbeeld in de Verenigde Staten (Savannah, Washington, New York). Allemaal steden die in één keer gevestigd werden en zo aangelegd dat ze nog een geruime tijd zouden kunnen groeien.

De stadswandeling kan ingevuld worden met verhalen (via gids, folder of PDA) over het ontstaan, de eerste bewoners, het soldatenleven, het leven van de stadsbewoners, typische figuren, oorlog, etcetera.

- stad en stadsstructuur
- de landmarks, typische gebouwen – militaire invloed
- gedeelte militair domein
- contrast tussen de rasterstad en het omgevende heidelandschap
- binding met omgeving (kanaal, spoor)
- musea

voorstel 2. LEOPOLDSBURG STAD EN OMGEVING

Verkenning van de stad en haar aansluiting en contrast met de omgeving. De **ontsluiting** kan d.m.v. een geleide busrit, een fietstocht of misschien zelfs met de Harley-Davidsons, die in Leopoldsburg permanent in het straatbeeld aanwezig zijn.

Leopoldsburg is ontstaan en gegroeid rond het militaire kamp van Beverlo, ooit opgericht ter verdediging van het jonge België. De stad is bijzonder door haar geschiedenis, de homogeniteit binnen het patroon van de stadsaanleg en de vormgeving van de belangrijke publieke gebouwen en de continuïteit van de militaire aanwezigheid. De stad is onlosmakelijk verbonden met haar omgeving: het heidelandschap, het spoor, het kanaal en verder. De inhoud van de rit bestaat uit het ontdekken van de samenhang tussen tijds kader, locatie, wijze

⁴¹ Eduard Ronner was advocaat te Brussel en malafide projectontwikkelaar, kocht tussen 1899 en 1905 80Ha grond in het gebied Leopoldsburg, Hepen, Beverlo. Hij liet een imposant ontwikkelingsplan opmaken (pan Ronner of 'Cité Neuve') en verkocht vele honderden precelen woeste grond aan niets vermoedende Brusselaars, die er uiteindelijk meestal niets mee konden aanvangen. In het actuele kadasterplan zijn de 'Ronner-perceeltjes' nog goed herkenbaar. (bron: website Heemkundige kring Leopoldsburg)

van aanleg van het militair domein en de stad en de aansluiting aan de omgeving.

Gerelateerd aan volgende ruimtelijke elementen:

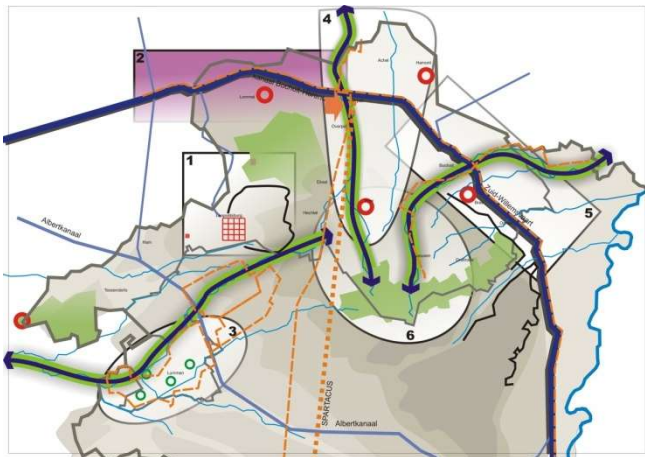
- Het kamp van Beverlo
- Het kanaal van Beverlo
- De hooilanden in Noord-Limburg
- De militaire domeinen (Leopoldsburch, Hechtel, Helchteren, Kleine Brogel, ..)
- Bunkers langs het kanaal
- Den draad in Achel
- De militaire begraafplaats in Lommel
- De IJzeren Rijn en andere spoorwegen
- Gerhagen-Schans (historische link)

Partners:

- Stad Leopoldsburch
- Museum kamp van Beverlo
- Stad Lommel

3.2.4 ERFGOEDRUIMTE 2. VERSTEDELIJKT LOMMEL

Gebied

Er zijn weinig gebieden in Noord-Limburg die de voorbije 150 jaar zo veranderd zijn als Lommel. De Vandermaelenkaart van 1854 toont een kleine hoofdkern met enkele verspreide gehuchten met daaromheen de gemene gronden; het grote open heidelandschap wordt doorsneden door lange rechte (zand-)wegen (de Napoleonweg, postroutes en dijken). In 1875 (zie topografische kaart) ziet het gebied er al heel anders uit; grote stukken zijn nu bebost en de gemene gronden verdwijnen systematisch. Het gebied wordt verder doorsneden door het kanaal en het spoor. Zandwinningen en industrieën, met grote opslagterreinen, landbouw ontginningen en nieuwe woonwijken nemen de open ruimte in. Tegelijkertijd breiden bestaande dorpen en gehuchten verder uit en wegen worden bouwlinten. Het landschap wordt steeds verder versnipperd. parallel met het spoor en het kanaal ontstaat in de jaren 60 de Express weg naar Mol. Dit wordt een nieuwe ontwikkelingsas voor baanwinkels die even wat geconcentreerd worden in 'de Singel'. Lommel als centraal dorp en directe omgeving krijgt een stedelijk uitzicht met stevige handelsstraten en enkele hedendaagse gebouwen die van een voortreffelijke architecturale kwaliteit getuigen. Het centrumgebied kent geen duidelijke begrenzing, de bebouwing verspreidt zich eindeloos in het omgevende landschap; nevelstad Lommel.

Erfgoed (bij wijze van voorbeeld)

- Stadscentrum
- Burgemeestershuis met beeldenpark
- Sint-Pietersbandenkerk (laatgotische woltoren – neogotische kerk)
- Glas-‘museum’ en toren (architect Philip Samyn)/ Adelberg en park
- nieuw stadhuis en omgeving – architect Jo Crepain
- Groote hoof – met molenmuseum en rosmolen
- Hoeve Sporen
- Poolse Militaire begraafplaats

- Lommel Kolonie met watering, wateringhuis en enkele nog resterende koloniehuisen
- Barrierhuis (Erfgoed Lommel – documentatiecentrum)
- De Kolonie - Archeologisch en Historisch Museum in voormalige staatsboerderij

- Vossenmeren – even in een andere wereld

- Sportzone – evenementenhal ‘De Soeverein’ (architecten Scarpa en Vittorio Simoni)
- de Sahara met voetgangersbrug
- De Blauwe Kei – een kruispunt van kanalen

- Duitse Militaire begraafplaats

- Lommel werkplaatsen met merkwaardig Mariaparkje
- Leyssensmolen (windmolen) in Kattenbos met aansluitend wandelgebied

Ruimtelijke structuren voor ontsluiting

Fig. 58. Jean Massart Hechtel-Eksel 1911

Het gebied hoort tot de GLE West-Limburgse naaldbossen.
gemeenten: Lommel

Het is niet eenvoudig om een aantal ruimtelijke structuren aan te geven die de ontsluiting van het verstedelijkte Lommel kunnen begeleiden. Een nevelstad is immers de facto structuurloos. Toch kunnen er bij nader inzien structuren aangegeven worden. Het belangrijkste en meest zichtbare zijn de infrastructuur, die Oost-west het gebied doorsnijden : het kanaal, de express weg en het spoor. de drie delen die hierdoor ontstaan hebben bovendien ook een eigen identiteit of accent : in het midden het verstedelijkt gebied, ten zuiden van het spoor het bosgebied en ten noorden van het kanaal het ontginningsgebied, met zandontginningen, Sahara, kolonie en bossen. Het gebied wordt in noord-zuid richting doorsneden door de steenwegen en de oude postbanen. Deze zijn misschien nauwelijks zichtbaar, maar kunnen in interessante ontdekkingsroute vormen door de opeenvolgende landschappen.

SUGGESTIES VOOR ERFGOEDONTSLUITING

Suggesties voor ontsluiting

voorstel 1. MET MASSART OP WANDELTOCHT

De **ontsluiting** van het landschap met een boekje, folder, kaart of PDA, waarin de route begeleid wordt met een aantal oude foto's. De foto's van Jean Massart⁴² zouden kunnen aangevuld worden met andere oude landschaps- of dorpsfoto's en ander beeldend materiaal zoals tekeningen en schilderijen. Van elke afbeelding is de precieze positie op kaart of via GPS gekend. Een toegevoegd verhaal (tekst, audio) kan op elke plek het getransformeerde beeld inkleuren. Een verrassende ontdekkingstocht.
(afbeeldingen foto's Massart, tekeningen Rik Hoydoncks)

Voorstel 2. VAN ZWARE INDUSTRIE TOT MILIEUZORG op de as Overpelt-Neerpelt-Lommel

De oudste vorm van industriële aanpak is de zandwinning te Lommel. Grootschalige veranderingen volgden eind 19de en in het begin van de 20ste eeuw, met de vestiging van een aantal nieuwe fabrieken in de afgelegen heidegebieden, veelal bedrijven uit het Luikse op zoek naar uitbreiding of nieuwe consortia met aanzienlijk buitenlands, dikwijls Duits kapitaal. Andere industrieën vestigen zich in het centrale deel van de Kempen

Fig. 59. Rik Hoydoncks - olieverfschilderij

⁴² Jean Massart (1865-1925) 'geobotanicus' die de relatie legde tussen de botanica en het landschap o.m. door het systematisch fotograferen van landschappen, hetgeen een onschatbaar waardevol beeld geeft van de Belgische landschappen in het begin van de 20ste eeuw. bron: www.recollectinglandscapes.be / Pieter Uyttenhove (editor) en Bruno Notteboom; 'Recollecting Landscapes : herfotografie, geheugen en transformatie 1904-1980-2004' uitg. A&S books

vanwege de nood aan een ligging in een bevolkingsarme omgeving.

De omstandigheden waren er gunstig op het vlak van milieu (er werden geen voorwaarden gesteld), geografie, demografie, loonstructuur en sociaal klimaat. Het enige minpunt was een gebrek aan geschoold personeel.

Fig. 60. Lommel glasfabriek – woonwijk (pb) (afgebroken)

Grootindustrie:

1880: Buskruitfabriek
1882: Springstoffen Kaulille (getroffen door WO I en heropgebouwd in 1920)
1880: Metaalfabriek
1888: Arsenicum Overpelt
1889: Tessenderlo Chemie
1900: Arsenicum Reppel
1904: Zinkfabriek Lommel

Dergelijke industriële inplantingen gaan vaak gepaard met de aanleg van soms uitgestrekte arbeiderswijken zoals Overpelt-Fabriek (1893) en Lommel Werkplaatsen. Ze gaven ook aanleiding tot zware milieuvervuiling. Vanaf het einde van de 20ste eeuw worden er echter zware inspanningen geleverd om het milieu te saneren.

Ecologie en erfgoedherwaardering als een gemeenschappelijk project; de herwaardering van het patrimonium, maar ook van het landschap, geschoeid op een ecologische basis.

Inspirerend voor de aanpak kan het Duitse Emscherpark zijn. Dit deel van het Ruhrgebied, tussen Duisburg en Dortmund, was eens het meest vervuilde gebied van Duitsland. Alle middelen werden geconcentreerd en op een planmatige wijze aangewend om van het meest vervuilde, het ecologisch meest zuivere gebied van Duitsland te maken. Gedurende een periode van 10 jaar werden honderden kleine en grote projecten opgezet en uitgevoerd, met verrassende resultaten. Recent is een tweede fase met weerom nieuwe projecten aangezet.

Mogelijke partners:

- Gemeentebesturen
- Milieudiensten van de betrokken bedrijven (bbv. Nyrstar, hoofdzetel voor België te Balen en Umicore)

3.2.5 ERFGOEDRUIMTE 3. KASTELENLANDSCHAP VAN LUMMEN

Gebied en erfgoed

(uitgebreide landschapsstructuur zie GLE 3 in deel 2)

Deze erfgoedruimte behoort tot het zogenaamde strokenlandschap, gekenmerkt door de parallelle waterlopen (Zwarte Beek, Mangelbeek, Demer en Herk) met daartussen op de hoger gelegen gedeeltes de nederzettingen. De vallei van de Demer is voor het kastelenerfgoed de belangrijkste verbinding. Vanaf het kasteel Lagendal tot aan de kleine molen is de vallei goed ontsloten door drevén, fiets- en wandelpaden. De kastelen zijn helaas niet te bezoeken, op uitzonderlijke momenten kan slechts het park bezocht worden.

4 kastelen

- **Kasteel Lagendal** (laat-classicistisch 1850) gebouwd als jachtslot voor de Hasseltse jeneverstoker Paul Jacobs-Stellingwerf. Het kasteel ligt op het laagste punt van de gemeente Lummen (Lagendal).
 - **Kasteel van Loye** met domein van ruim 300 ha. werd vele malen verbouwd. Interessante stukken zijn in Maastrandse renaissance (1649) of in classicistische stijl (1784) gebouwd. Interessante bewoningsgeschiedenis.
 - **Kasteel De Burg**, het oudste kasteel van Lummen (bestond al in 1203) – trots uitstekend boven de vallei van de Mangelbeek.
 - **Het Hamel** In dit domein hebben verschillende kastelen zich opgevolgd van de 14^e eeuw tot vandaag. Het huidige kasteel, eerder een grote villa, dateert van 1947. Het park van 42 is bijzonder mooi met een Engelse tuin, arboretum en moestuin.
- Duizendjarige eik Lummen
 - knoteiken Lummen
 - Kapel van O.-L.-Vrouw van de Beukenboom (1641 - op de Willenkensberg) Lummen
 - Kleine Molen Lummen

Suggesties voor ontsluiting

voorstel 1: KASTELENLANDSCHAP IN DE DEMERVALLEI

Op het grondgebied van de gemeente Lummen liggen vier kastelen: Het Loye, De Burg, Lagendal (St. Paul) en Het Hamel, telkens in een kasteelpark. Voor de **ontsluiting** is er een goed bruikbare en grotendeels ook mooie verbindingsweg als fietsweg voorhanden, soms parallel aan een dreef in de vallei van de Demer.

Hoewel de kastelen niet voor het publiek toegankelijk zijn werpt een wandeling of fietstocht door het gebied een nieuw licht op de innige relatie van de kastelen met hun natuurlijke omgeving.

Het niet toegankelijk zijn van de kastelen kan deels ondervangen worden door beeldinformatie die via PDA door de bezoeker kan opgeroepen worden. Zowel luchtfoto's, de landschapstructuur, foto's van gebouwen als de verhalen die erbij horen, kunnen digitaal meegegeven worden.

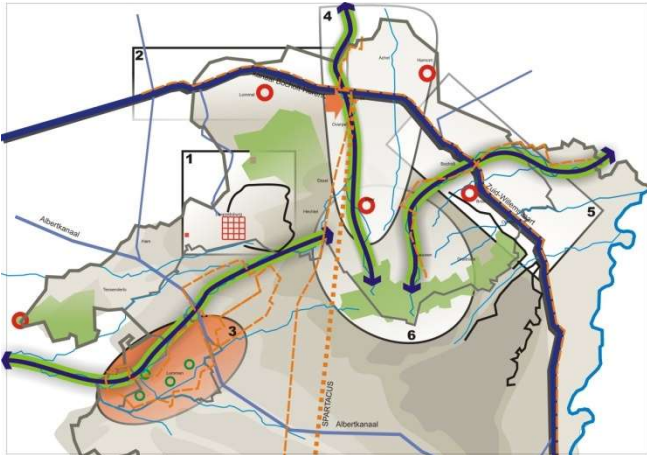

Fig. 61. Kleine molen Lummen – Diestiaan en baksteen als bouw materiaal (pb)

Het ontsluitingsproject zou verder ondersteund kunnen worden door een studie naar de betekenis van de kastelen en domein en in de landschapsvorming. Kastelen hadden immers ook een boerderij, akkers, molens, deden aan waterbeheer, hadden bossen voor de jacht, tuinen en soms een landschapspark. Hoe heeft zich deze samenhang van gegevens in het landschap genesteld?

Mogelijke partners

- Gemeentebestuur Lummen
- Stichting de Moffarts
- Natuurpunt en Agentschap bos en agentschap water van de Vlaamse Gemeenschap
- Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren i.v.m. Schulensbroek (deelgemeente Linkhout)
- De Watersnip Bezoekerscentrum van de Zwarte Beek Koersel

voorstel 2: DIESTIAAN IN DE LOKALE BOUWTRADITIES

De lokale bouwtradities zijn hier duidelijk anders dan in de rest van Noord-Limburg en sluiten aan bij het Hageland en Brabant. Typisch is het gebruik van streekeigen bouwmaterialen zoals de donkerbruine Diestiaan of IJzerzandsteen. Het ontsluitingsproject kan de relaties leggen tussen de gebouwen, het materiaalgebruik en het landschap (heuvels). Dit aandachtspunt kan uiteindelijk ook aansluiten bij andere initiatieven.

Fig. 62. Knoteikenproject

Voorbeelden zijn :

- de kleine Molen in Lummen
- de pastorie van Kwamol
- de kerk van Tessenderlo (met indrukwekkend doksaal)
- de kerk van Ham (met interessant beeldenpatrimonium)

Reeds bestaand project: 'EVEN DOORBOMEN'

Knoteikenproject en 1000-jarige eik : het knoteikenproject van het Regionaal Landschap Lage Kempen (RLLK) is een cultuurhistorisch landschapsonderzoek, naar de betekenis van het groot aantal knoteiken in het landschapsbeeld, -beheer en de leefgewoontes van de mensen. Het project is interessant omwille van het aspect: erfgoed en participatie, het implementeren van volksverhalen, volksgewoontes en het landschapsbeheer.

3.2.6 ERFGOEDRUIMTE 4. DOMMELVALLEI

Gebied en ruimtelijke structuur

Voor meer gedetailleerde landschapsbeschrijving zie: GLE 4: Dommel en Warmbeek gemeenten Peer (deel), Hechtel-Eksel (deel), Overpelt, Neerpelt, Hamont-Achel

De ruimtelijke structuur en belangrijkste ontsluitingslijn voor deze erfgoedruimte wordt bepaald door de Dommel en parallel daaraan de Prinsenloop en de Warmbeek. Deze drie waterlopen verbinden het Kempisch plateau met de grenszone. Ze worden dwars doorsneden door het kanaal Bocholt-Herentals en door de IJzeren Rijn. Ten zuiden van het kanaal liggen de woonontwikkelingen, ten noorden grote delen van het agrarisch gebied, bossen, wateringen en natuurgebieden (Hageven). De oorspronkelijke spoorlijn 18 tussen Neerpelt en Hasselt is voor het grootste gedeelte aangelegd als fietspad. Van Achel tot nagenoeg een Hasselt ligt hier een directe verbinding. Het station van Neerpelt kan als entree beschouwd worden. Het provinciaal domein Dommelhof, op het kruispunt van de Dommel en het kanaal, kan mogelijk een belangrijke rol spelen als knooppunt in de landschapsverkenning van de regio.

Erfgoed (bij wijze van voorbeeld)

OVERPELT (Overpelt, Lindel)

- Overpelt Fabriek – vroege tuinwijk (1893)
- Oude Markt
- Vroege betonnen kerk van St-Mariaschool
- landgoed 't Hobos en 't Plat – beschermde landschappen
- molenmuseum

NEERPELT (Neerpelt, Sint-Huibrechts-Lille, Herent, Grote-Heide)

- Sint-Hubertuscollege (neo-gotische glasramen kapel)
- Sint-Niklaaskerk
- Hageven – De Wulp bezoekerscentrum
- Teutendorp Sint-Huibrechts-lille, met maalvaardige windmolen, schutterij

HAMONT-ACHEL

- stadskern met Teutenhuizen
- Sint-Laurenskerk arch. Cuypers
- grafheuvels Haarterheide
- Huis Simons - heemkundig museum – VVV kantoor (Achel)
- De Tomp en kasteel Grevenbroek
- Achelse Kluis (abdij)
- grenssituatie 'den draad'

Fig. 63. Neogotiek – schoolgebouw Bocholt 1868 – architect H. Jaminé (pb)

Fig. 64. Neogotiek – Sint-Ursulakerk Kleine-Brogel 1907 – bouwmeesters H. Martens en V. Lenertz (pb)

Suggesties voor ontsluiting

Enkele thema's voor dit gebied: de grens, Teuten (Hamont, Sint-Huibrechts-Lille, Eksel), de Dommel.

voorstel 1: MOLENS LANGS DOMMEL EN WARMBEEK

Themaroute rond molens en landschappen in de vallei van de Dommel en Warmbeek. Aandacht voor de specifieke conditie van het landschap zoals het door de mens gevormd is in functie van de molens; waterwerken en bypasses voor het creëren van het nodige debiet voor de watermolen of net het openhouden van het landschap voor de windmolens. Fake en echt kunnen hierdoor onderscheiden worden. Maalvaardige molens zoals de windmolen van Sint-Huibrechts-Lille, zijn sprekende attracties in deze themaroute.

voorstel 2 : DE DOMMEL TUSSEN SIBERIE EN DEN BOSCH

Op zoek naar de bronnen van de Dommel en de plaats waar ze in de Maas stroomt, met daartussenin de betekenis van de Dommel in het landschap, de betekenis voor de nederzettingstructuur (bijvoorbeeld Neerpelt) en de ontdekking van de diverse landschappen vanaf de hoogte van het Kempisch plateau, het natuurgebied Hageven en de Plateaux, de stad Eindhoven en zo tot op de grachten van 's-Hertogenbosch. Diverse manieren van ontsluiting zijn mogelijk : wandeltochten, fietstochten, Dommelaafvaart, boottocht in de stad plan, een **ontsluiting in etappes**.

voorstel 3: THEMAROUTE NEOGOTIEK

'Le style Chrétien' versus industrialisatie

Samen met de industrialisatie vanaf het einde van de 19de eeuw groeide binnen de kerk de bezorgdheid om het zielenheil van de gelovigen. De kerk zag een gevaar voor ontkerstening van de Kempen bij de overgang van een agrarische naar een industriële cultuur⁴³ en zette in de nieuwe nijverheidscentra een actieve vorm van missionering in. In de periode 1900- 1914 bouwde men in Noord-Limburg kloosterkerken, kapellen en enkele scholen in neogotische stijl.

Joris Helleputte, architect, mandataris en later minister, lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en pleitbezorger van het religieuze reveil en dus ook van de neogotiek (le style Chrétien)⁴⁴ speelde hierbij een belangrijke rol. De **themaroute** legt de relatie tussen de socio-economische en demografische situatie in de regio aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw en het religieuze reveil dat vorm kreeg in de vele hoofdzakelijk neogotische bedehuizen. Omdat er vaker gotische kerken in neogotische stijl vergroot werden kunnen er ook links naar het verleden gelegd worden.

Het is de bedoeling in de **ontsluitingsroute** religieus erfgoed te combineren met industrieel erfgoed en zo mogelijk met de daarmee samenhangende wijzigingen in het landschap.

Erfgoed (bij wijze van voorbeeld): Sint-Ursulakerk van Kleine Brogel, Sint-Laurentiuskerk Hamont, Sint-Hubertuscollege Neerpelt, Mater Dei Overpelt, schoolgebouw Bocholt (nu bibliotheek) / architecten Jaminé, Martens en Cuypers

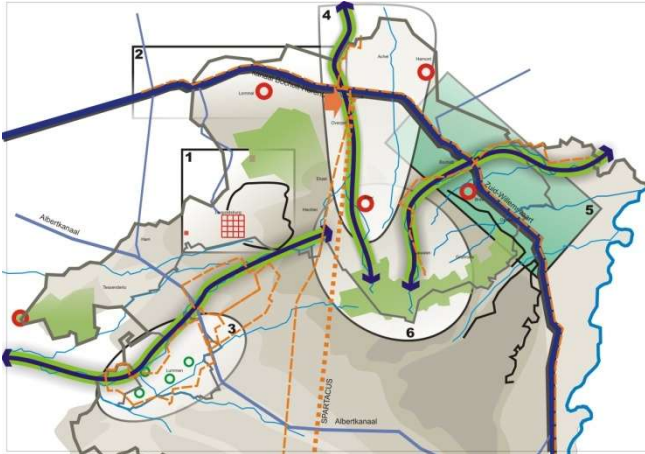
⁴³ K. PINXTEN 'Limburg een colonisatiegebied' uitg. Katholieke Vlaams Oud-Hoogstudenten Verbond 1939

⁴⁴ Neogotiek of 'style Chrétien' is een bouwstijl uit de tweede helft van de 19de eeuw. De neogotiek inspireerde zich op de middeleeuwse gotiek en was een reactie tegen het strakke classicisme. In Vlaanderen werd de stijl ingezet om het katholieke karakter van het volk te ondersteunen.

3.2.7 ERFGOEDRUIMTE 5. KEMPENBROEK

Gebied

Het gebied dat we hier met de naam Kempenbroek aanduiden omvat het internationaal Grenspark Kempen~Broek en gaat in de zuidwest richting tot tegen het Kempisch plateau. (zie GLE 5 voor een ruimere omschrijving). De erfgoedruimte bestaat uit drie verschillende opeenvolgende landschappen : het Kempisch plateau, de tussenzone met de woonkernen en het lager gelegen broekgebied. De grenzen of overgangen tussen de verschillende gebieden zijn goed waar te nemen : m.n. de steilrand en het kanaal (en de landsgrens min of meer parallel hieraan). Het niveauverschil bedraagt ongeveer 35 m. Deze parallelle structuur van opeenvolgende landschappen en overgangslijnen, wordt sterk doorsneden door een aantal waterlopen, waarvan de A. Beek de voornaamste is.

De ruimtelijke **ontsluiting** van deze erfgoedruimte kan sterk geleid worden door de ruimtelijke structuur van de opeenvolgende overgangen of grenzen en de waterlopen; een route langs de Abeek bijvoorbeeld doet meteen de drie opeenvolgende landschappen aan en de route langs het kanaal situeert zich net op de scheiding van twee landschappen, de routes langs beide lijnen geven een zeer verschillende landschapsimpressie.

- Ruimtelijke structuren : steilrand, kanaal, landsgrens en loodrecht daarop de waterlopen met de ABeek, de Ifterbeek en de Bosbeek als voornaamste.
- landschap : GLE Kempenbroek of Kanaalzone Zuid-Willemsvaart
- gemeenten Bocholt, Bree (Kinrooi, Maaseik)

Erfgoed (bij wijze van voorbeeld)

BOCHOLT (Kaulille, Reppel, Lozen, Kreyel)

- Lozerheide - wateringen, vijvers, wandelgebied (Kaulille)
- Reppelmolen – Pastorijs – natuurgebied langs A-beek
- Sint-Laurentiuskerk (beelden, 'Torenkruisers') - Bocholt
- brouwerij en brouwerijmuseum (grootste van Europa)
- oud schoolgebouw (nu bibliotheek) Jaminé

BREE (Beek, Gerdingen, Opitter, Tongerlo, Vosterd)

- stadskern (Markt, Vrijthof, 3 stadhuisen, kerk, mooie stadsvorm met bevattelijke schaal)
- heemkundig museum (aan herinterpretatie toe)
- opgravingen Ter Rivierenklooster
- gotische kerk met stemmig interieur en romaanse toren (Beek)
- Sint-Trudokerk met retabel - Maaslandse pastorijs (startpunt streekverkenningen) – brouwerij (Opitter)
- Tongerlo als karakteristiek dorp met vier watermolens (2 maalvaardig)

Suggesties voor ontsluiting

voorstel 1. GRENSPARK KEMPEN~BROEK ALS ERFGOEDRUIMTE

Een project rond landschap en erfgoed in het gebied 'Kempen~Broek'

Het internationaal Grenspark Kempen~Broek is een uniek natuurgebied en één van de grootste stiltegebieden van Vlaanderen. Het is belangrijk als habitat- en vogelrichtlijngebied. Dit maakt het gebied tot een favoriete plek voor ornitologen en andere natuurliefhebbers. Het gebied heeft nog zeer authentieke landschapskenmerken uit een ver verleden. Een curiosum in dit gebied zijn de recent ontdekte cirkelvormige depressies in Bree en Bocholt. Deze cirkelvormen met een diameter van ongeveer 150m en een verhoogde rand, zijn zeer kwetsbare relictten van een erosie- en sedimentatieproces uit een ver verleden. Het is uniek dat ze nog bewaard zijn. Dit vertelt veel over de totnogtoe relatief zeer geringe inbreng van de mens in dit gebied. (de aandachtige wandelaar) - uitg. Likona jaarboek 2007 D/2008/5857/43

Toch is het landschap dat we vandaag zien vooral door de mens gemaakt en in vele ontwikkelingsstadia tot zijn huidige vorm gekomen. Het bestaat uit eerder kleinschalige agrarische gedeelten met veel weiden, afgeboord door houtwallen en verder uit bossen (o.m. de Laurabossen) die vooral aan het einde van de 19de eeuw het landschap sterk getransformeerd hebben. Andere transformaties van die tijd zijn de wateringen en vooral drainages die het gebied droger en vruchtbaarder moesten maken.

Het projectvoorstel bestaat enerzijds uit de **ontsluiting** van het cultureel erfgoed van dit gebied, waarin zowel de landschappen als het roerend en onroerend erfgoed passen en anderzijds uit een bijdrage van de erfgoed sector aan de interpretatie van de toekomstige **landschapsontwikkeling** van het Grenspark.

voorstel 2: MOLENS EN LANDSCHAPPEN LANGS DE ABEEK

De Abeek die zich respectabel vanaf het Kempisch plateau door de verschillende landschappen van deze erfgoed ruimte slingert is een ideale ontsluitingslijn om het erfgoed en de landschappen in de omgeving van zijn oevers te ontdekken. Vooral de molens en de deels kunstmatige waterlandschappen die hierrond gevormd werden om voldoende debiet te halen zijn de moeite om te bezoeken. Natuurpunt Meeuwen-Gruitrode en Peer hebben al een mooie aanzet gedaan om de landschappen en de waterhuishouding met al haar transformaties in beeld te brengen. Dit project zou verder kunnen gezet worden naar de andere gemeenten en het cultureel erfgoed kan hieraan toegevoegd worden als een bijkomende dimensie. www.Abeek.be

voorstel 3: BEELDENPATRIMONIUM NOORD-LIMBURG

Noord-Limburg bezit een schat aan een goed bewaard gotisch en laatgotisch beeldenpatrimonium dat in zijn originele context wordt bewaard en hierdoor een veel grotere rijkdom aan ervaringen biedt dan een museale context. Om veiligheidsredenen is het grotendeels enkel zichtbaar, maar niet te bezichtigen, tijdens de kerkdiensten. Een themaroute kan dit waardevolle erfgoed zowel bij de eigen bevolking als bij bezoekers van de regio in de aandacht brengen.

Fig. 65. Cirkelvormige depressies Kempenbroek Bree (pb)

Fig. 66. Laat-gotisch retabel Sint-Trudokerk Opitter (pb)

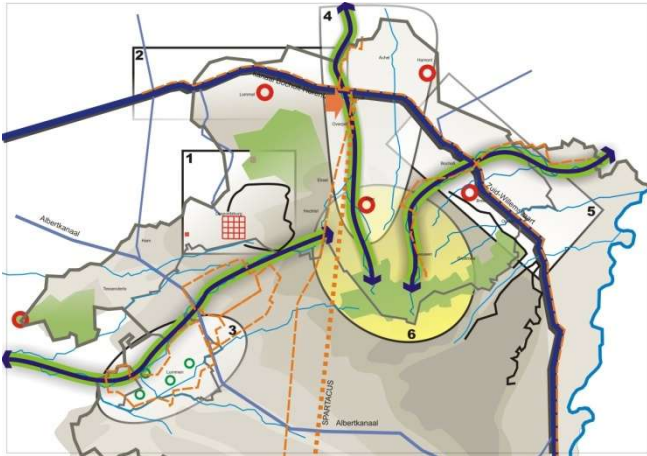
Erfgoed op een befietsbare afstand:

- Bocholt Sint-Laurentiuskerk (Christoffel 14de E, polychrome beelden 15de E., Mariaretabel, Antwerpen 1555, Sacramentstoren 16de E.);
- Beek, kerk St. Martinus / Gerdingen, kerk O.L.V.;
- Bree, Sint-Michielskerk – stenen beeldengroep: graflegging;
- Opitter, kapel O.L.V. der bedrukten en Sint-Trudokerk met 16de eeuwse Antwerps retabel;
- Neeroeteren Sint-Lambertuskerk, eigenlijk net buiten het doelgebied maar is in deze context te boeiend om links te laten liggen.

Wat verder weg liggen: Hoksent, O.L.V. kapel / Oostham, O.L.V. kerk / Wijchmaal -Peer, Sint- Trudokerk Peer.

Mogelijke partners:

- Kerkfabrieken
- Bisdom
- Lokale culturele verenigingen
- Gemeentebesturen

3.2.8 ERFGOEDRUIMTE 6. PLATEAU VAN PEER EN MEEUWEN

Gebied

Een ruimere landschappelijke analyse verwijzing naar : GLE 6 Hoge Kempen / GLE 4 Dommel en Warmbeek gemeenten Peer, Hechtel-Eksel, Meeuwen-Gruitrode

Deze erfgoedruimte is 'het dak van Limburg'. Op deze vlakke hoogte van het Kempisch plateau ontspringen de waterlopen naar de verschillende stroomgebieden. Het landschap heeft hierdoor een verscheiden bodemgesteldheid en structuur; droog op het plateau en overgaand naar nattere bodemcondities in de valleien. Hierdoor ontstaan andere landschappen naarmate men het plateau afdaald. Ook de schaal en de grootte van akkers, al dan niet met houtkanten, en bossen verschilt. De dorpen en gehuchten hebben zich op deze structuur geënt. Het zijn voornamelijk de lijndorpen parallel aan de beken. In dit overwegend vlakke landschap is de kerktoeren van Peer een belangrijk baken. De zuidkant van het gebied wordt begrensd door een reeks aaneengesloten interessante, meestal beschermde landschappen, die een verschillend tijdsbeeld illustreren en bovendien interessant zijn naar natuurbeheer.

Erfgoed (bij wijze van voorbeeld)

- tal van interessante boerderijen omheen Peer en Meeuwen
- watermolens op de Dommel en Abeek en hun omgevende landschappen
- diverse beschermde landschappen (Abeekvallei, Donderslag)
- interessante nog vrij authentieke agrarische clusters (bv. Berenheide)
- stadskern Peer
- dorpskernen van Kleine Brogel en Grote Brogel

Suggesties voor ontsluiting

voorstel 1: TUSSEN MASY EN DENISTY - op de hoogte van het Kempens plateau

Op de zuidrand van het studiegebied, deel van het Nationaal Park Hoge Kempen, ligt een aaneenschakeling van interessante landschappelijke eenheden van west naar oost:

- Siberië bij de deekern Wauberg te Peer; een ontginningslandschap (600 Ha) van de vroege 20ste eeuw, ontginningsproject van Denisty⁴⁵, die zich o.m. tot doel had gesteld dagelijks per vliegtuig druiven voor Londen te leveren;

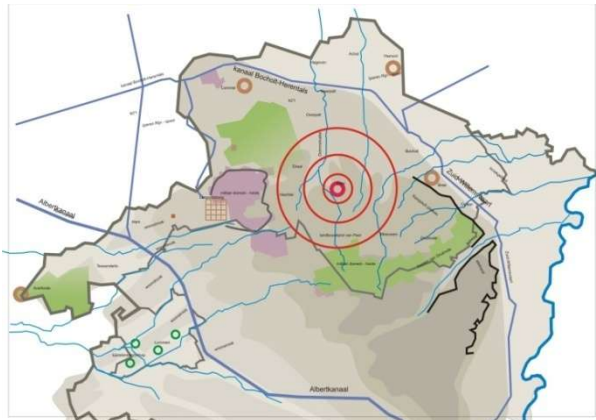
⁴⁵ Armand Denisty (1877-1953) arts in Brussel, kocht samen met zijn echtgenote in het begin van de twintigste eeuw 580 Ha grond ten zuiden van het gehucht Wauberg. Hij bracht het gebied in cultuur, legde lanen aan, bouwde een school, een modelboerderij en serres om druiven te kweken. Er werd een vliegveldje aangelegd om de druiven dagelijks naar Londen te vliegen. Er is slechts één vliegtuig opgestegen.

Fig. 67. Domein Masy – 'orchideënkwekerij' ruïne (pb)

Fig. 68. bakstenen langgevelhoeve Meeuwen (pb)

- Schietveld Hechtelse heide: is het tussenliggend militair domein, een groot aaneengesloten heidelandschap op het dak van het Kempens plateau;
- Park Masy: landgoed Masy 400 Ha – verwilderd parkgebied met zeer vroege betonconstructies (gemeente Meeuwen-Gruitrode en Houthalen-Helchteren), ligt ten zuiden van het schietveld, waarvan het grotendeels deel uitmaakt. Restant van parkaanleg en vroeg betonnen ruïnes van diverse gebouwen. In het begin van de 20ste eeuw aangelegd door de Luikse ingenieur Masy. Vooral het bomenbestand, restant van experimenten met het importeren van diverse soorten, is boeiend;
- Donderslag; het destijds groot aaneengesloten woeste gebied met heide en moerassen tussen Meeuwen, Helchteren en Zonhoven – goed zichtbaar op talrijke oude landkaarten (bv. Nicolaas Visscher 1685)
- Oudsberg: gebied met hoge duinen, stuifzanden en bossen – deel van de ankerplaats ‘Duinengordel van Opglabbeek –Gruitrode’;
- Solterheide: voornamelijk bosgebied.

Een **wandelcombinatie** door de drie aaneensluitende gebieden: Siberië, Schietveld en Masy, geeft een sterk beeld van het oorspronkelijke heidelandschap en de grootschalige ontginning als landbouwgebied of bosgebied. Vooral op de overgang tussen de deelgebieden is de confrontatie sterk.

voorstel 2: LANDBOUWLAND PEER - het ‘LAND VAN BREUGHEL’

Een **hoevetocht**, de ondersteuning van een bestaand initiatief, met daarin een agrarisch functionele benadering (hoe werkt een landbouwbedrijf?), een cultuurhistorische benadering (eventueel een virtuele link met het domein Bokrijk) en een landschappelijke benadering (inplanting, omgeving).⁴⁶

voorstel 3 : ‘PEER GESCHILD’ of de ‘schillen van Peer’

Opeenvolgende zones (gebieden) van verdichting van het landschap / van open heide landschap over Siberië, het coulissenlandschap van Overes en de Dommel tot het stedelijk gebied met de stadskern.

Een **ontsluitingroute als dwarsdoorsnede** door de verschillende schillen, met de ontdekking van de achter-eenvolgende landschappen. Dit aandachtspunt zou geënt kunnen worden op bestaande routes en initiatieven zoals het Landbouwwand Peer en de Breughel route. Aansluitend hierop: de Dommel route

⁴⁶ Kathleen VERLEENE, ‘Langgevelhoeves te Meeuwen-Gruitrode’ PHL scriptie

4 ACTIEPLAN VOOR ERFGOEDONTSLUITING

4.1 HET MASTERPLAN IN EEN NOTENDOP

Het masterplan is een concept, inventaris en ideeënboek voor erfgoedontsluiting in Noord-Limburg. Roerend en onroerend erfgoed, zowel materieel als immaterieel, komen aan bod.

Het masterplan onderzoekt eerst het aspect 'tijd' in het hoofdstuk '**Biografie van het landschap**'. Vervolgens wordt ingegaan op het aspect 'ruimte', met het landschap (GLE) als gemeenschappelijk presenteerblaadje. Tijd en ruimte vormen de context voor een dubbel concept van ontsluiting : enerzijds een voorstel van ontsluiting via vijf thema's die het Noord-Limburgse erfgoed inhoudelijk bundelen, anderzijds via het concept van de ruimtelijke ontsluiting, waarin vertrokken wordt van herkenbare ruimtelijke structuren in het landschap, waarmee het erfgoed ontdekt kan worden.

De analyse van de ruimtelijke structuur evenals de thematische benadering geven aan hoe bezoekers het erfgoed kunnen bereiken en ontdekken. In tal van voorbeelden worden verschillende manieren van ontsluiten en presenteren uit de doeken gedaan. De twee ontsluitingsconcepten:

Ontsluitingsconcept via 5 THEMA's :

- Oorlog en Vrede
- Wonen en Werken
- De grote projecten van de 19de eeuw
- Teuten
- Modern Times

Ontsluitingsconcept via RUIMTELIJKE STRUCTUREN (gebieden/ruimtes, lijnen/routes, knooppunten)

- erfgoedruimte 1. Militair domein
- erfgoedruimte 2. Verstedelijkt Lommel
- erfgoedruimte 3. Kastelenlandschap van Lummen
- erfgoedruimte 4. Dommel en Warmbeek
- erfgoedruimte 5. Kempen~Broek
- erfgoedruimte 6. Plateau van Peer en Meeuwen

- erfgoedroute Kanaal
- erfgoedroute Dommel
- erfgoedroute Abeek
- erfgoedroute Zwarte Beek

4.2 DOEL EN DOELGROEPEN

4.2.1 HET DOEL

Uit de inventaris en de geschiedenis blijkt dat het erfgoed van **Noord-Limburg** de moeite waard is en zelfs van die aard, dat de regio zich met erfgoedthema's en -verhalen kan **profilieren**. Erfgoed kan als een extra dimensie ingezet worden bij andere sectoren zoals natuurbeleving en -ontwikkeling, onderwijs, kunst, toerisme en recreatie in het algemeen. Erfgoedontsluiting past duidelijk in een ruimer netwerk van maatschappelijke en culturele activiteiten, ze heeft vertakkingen in alle richtingen.

De **ontdekking** van de eigenheid en de kwaliteit van het erfgoed in de unieke historische landschappen van Noord-Limburg en de **kennismaking** met de biografie van dit landschap (het erfgoed in de context van tijd en ruimte), die erachter schuil gaat, vormt het uiteindelijke doel van dit project rond erfgoedontsluiting. De masterplan wordt de leidraad voor het hele ontsluitingsverhaal.

Uiteenlopende initiatieven kunnen erfgoed in beeld brengen. Toch willen we steeds de band met het landschap en de landschapsontwikkeling benadrukken. Het gaat om de **verduidelijking en bewustmaking** van de essentiële waarden en betekenissen vervat in het erfgoed, die vanuit een hedendaagse interpretatie ook vandaag nog relevant zijn voor de samenleving.

Verdere studie van het onderwerp is wenselijk. De geschiedenis van Noord-Limburg in zijn volledigheid moet immers nog geschreven worden. Dit studiewerk door middel van interviews, documentatie, het aanleggen van diverse databanken en wetenschappelijke bijdragen, is een belangrijke taak voor lokale heemkringen, studie verenootschappen en verenigingen. Het masterplan wil in die zin lokale initiatieven stimuleren en onderbouwen.

En zoals Lucebert al waarschuwde: '**Alles van waarde is weerloos**', zo is het van het allergrootste belang dat ook de kwetsbaarheid van het erfgoed correct wordt ingeschat. Verdere ontwikkeling in overeenstemming met de hedendaagse noden is essentieel, maar om de waarden niet verloren te laten gaan moet dit met de grootste zorg gebeuren, met maximale **aandacht voor de kwaliteit** van ingrepen en projecten.

4.2.2 DOELGROEPEN

Het project is in de eerste plaats gericht op de **eigen inwoners** van de streek en pas in tweede orde op de bezoekers. Zonder echte waardering vanuit de direct betrokkenen, kan een dergelijk project namelijk niet echt tot ontplooiing komen en op een volwaardige manier functioneren. Het komt er dus in de eerste plaats op neer dat de eigen inwoners de waarde van hun erfgoed en het omvattende landschap beter leren zien en effectief naar waarde weten te schatten. Die kennismaking met de eigen regio moet starten van in het lager **onderwijs**. Op elk niveau en vanuit diverse invalshoeken kan ingespeeld worden op de eigenheid van de streek.

Tegelijk moeten mensen in de regio dus ook beseffen dat dit systeem erg kwetsbaar is en dat ondoordachte maatregelen en ingrepen, klein dan ook, op korte termijn heel veel kwaliteiten van het landschap teniet zouden

kunnen doen, zoals blijkt in heel wat andere regio's. Vandaar de nood aan de opbouw van een **breed maatschappelijk lokaal draagvlak** om van daaruit in de toekomst samen te werken aan een coherente hedendaagse streekontwikkeling, vertrekkend van de landschappelijke waarde die doorheen de geschiedenis is opgebouwd.

Dat draagvlak zal vanzelf ook meer bezoekers aantrekken en laten kennismaken met het mooie landschap en het rijke erfgoed. Vanuit verschillende sectoren zoals toerisme, recreatie of natuurontwikkeling, kan ingespeeld worden op het erfgoed, het zou de rode draad kunnen zijn doorheen het hele Noord-Limburg-verhaal.

De doelgroep van dit masterplan op zich (als rapport) zijn de lokale besturen, de cultuurbeleidsfunctionarissen, erfgoedraden, de heemkundige kringen, streekmusea, streekgidsen, natuurverenigingen en al degenen die gebaat zijn met een inventaris van lokaal erfgoed en een mogelijke benadering van de ontsluiting. Het zijn zij immers die bewoners en bezoekers kunnen aanspreken en warm maken voor het aanbod.

4.3 HEFBOOM-PROJECTEN

In het deel 'hefboom - projecten' worden de actiepunten aangegeven die meerdere ontsluitingsinitiatieven kunnen bundelen en die een ruimer samenwerkingsverband vereisen. Het zijn met andere woorden de voornaamste hefboomen die kunnen ingezet worden voor de erfgoedontsluiting in Noord-Limburg.

4.3.1 ERFGOEDCONVENANT NOORD-LIMBURG

Een cultureel-erfgoedconvenant is een contract dat een stad of een regio afsluit met de Vlaamse Gemeenschap om het lokale of regionale roerende erfgoed zichtbaarder te maken.

Cultureel-erfgoedconvenants zorgen voor een erfgoedbeleid op maat van de betrokken stad of regio.

Omgaan met erfgoed wordt zo iets dat echt lokaal groeit, en niet van bovenaf is opgedrongen.

Een erfgoedcel voert het contract uit.

Opzet (kader)

Bij voorkeur wordt er een convenant opgezet met een zo groot mogelijk aantal gemeenten. Best zou een aaneengesloten kerngebied van gemeenten het voortouw nemen. Als afstanden te groot worden, en de inhoudelijke overeenstemming tussen de gemeenten te klein, dan zouden andere convenants kunnen overeengekomen worden met groepen van de gemeenten in het westen en het oosten van het kerngebied. Lummen, Leopoldsburg, Ham en Tessenderlo zouden een groep kunnen vormen, Bree en Bocholt zouden kunnen aansluiten bij het Maasland.

Er wordt voorgesteld om in een eerste stap een 'projectvereniging erfgoed Noord-Limburg' op te starten. Alle geïnteresseerde gemeenten kunnen hierin stappen. De projectvereniging is een eerder vrijblijvende samenwerking die de kans geeft om in een voorafgaande fase de verschillende initiatieven en mogelijkheden af te tasten en op elkaar af te stemmen. De aanvraag van de convenant wordt door de projectvereniging voorbereid. De projectvereniging ondersteunt de lokale cultuurbeleidscoördinatoren.

Inhoud erfgoedontsluiting (wat)

Voor de inhoud wordt gezocht naar gemeenschappelijke thema's op streekniveau die per gemeente specifiek ingevuld zouden kunnen worden. Het thema 'Oorlog en vrede' (zie concepten) wordt door nogal wat insiders gezien als een interessant gemeenschappelijk onderwerp waaraan gans Noord-Limburg een bijdrage kan leveren. Het accent zou liggen op de Tweede Wereldoorlog en op de kleine verhalen van gewone mensen die de oorlog beleefd hebben of uit directe overlevering kunnen meepraten. Tal van getuigen leven nog, het gaat dus om een nog levende geschiedenis waarvan de bronnen er binnen afzienbare tijd niet meer zullen zijn.

Andere thema's die aangesneden kunnen worden zijn 'nederzettingen en ontginningen', 'Teuten en ambulante handel', 'de 20ste eeuw'. Al deze onderwerpen werden in het ontsluitingsconcept van het masterplan behandeld.

Tot de basistaken van de erfgoedcel horen in eerste instantie de integrale en geïntegreerde aanpak van het erfgoed, het uitwisselen van kennis en expertise, het vergroten van het maatschappelijk draagvlak en het ondersteunen van de lokale actoren. Daarnaast kunnen volgende activiteiten tot het takenpakket horen: het

opmaken van een erfgoedkaart voor elke Noord-Limburgse gemeente, het optekenen van transformaties door middel van kaarten, het in beeld brengen van het historisch onderzoek (publicaties, tentoonstellingen, ..), het uitvoeren van diepte interviews, het opstellen en aanbieden van studieprogramma's en het opmaken van een inventaris (onder andere voor databanken), het inrichten van een erfgoedloket, het afsluiten van raamcontracten voor gemeenschappelijke vormgeving en drukwerk, etcetera.

Partners (wie)

- de toetredende gemeenten
- het Vlaams Gewest (Vlaams Ministerie van Cultuur, Jeugd, Sport en Media – Kunsten en Erfgoed)
- de provincie Limburg (als begeleiding, aanbod van kennis en onderbouwing, geen subsidies)

Financiering (hoe)

Een deel van de financiering komt van het Vlaams gewest volgens het cultureel-erfgoeddecreet van 23/05/2008, afhankelijk van het aantal inwoners kan het bedrag tot € 300.000 gaan. Voorgesteld wordt dat de gemeentelijke bijdrage € 0,5 per inwoner bedraagt. Ook gemengde constructies met inbreng in natura zijn mogelijk.

4.3.2 INTERGEMEENTELIJKE ARCHEOLOGISCHE DIENST (IAD)

Opzet en kader

Een intergemeentelijke archeologische dienst vervult een belangrijke rol als professionele begeleider van het erfgoedbeheer in een regio. Ze speelt een cruciale rol in de koppeling van de archeologische advisering aan het gemeentelijk stedenbouwkundig beleid, zoals de decretaal voorzien werd. Bouwprojecten die gepaard gaan met de mogelijke verdwijning van archeologische sites zullen voorafgaand geïnventariseerd worden en indien nodig opgegraven. De archeologie is dus niet enkel een cultuur-gerelateerde materie, maar hangt sterk samen met de werking van de diensten stedenbouw en ruimtelijke ordening. Tot het takenpakket van de intergemeentelijke archeoloog hoort: het maken van een overzicht van het gekende archeologische erfgoed van de regio, het uitzetten van een archeologisch beleid in de structuurplannen en uitvoeringsplannen, het uitvoeren van prospecties, de controles op bouwwerven, het uitvoeren van noodonderzoek, het opvolgen van vergunde opgravingen die uitgaan van andere archeologen of instanties, het aanmoedigen van archeologisch onderzoek, een aanspreekpunt zijn voor archeologie in de regio en initiatieven nemen voor de verbreding van het maatschappelijke draagvlak en sensibilisering.

Voorbeeld van zulke IAD is **ZOLAD+** in Haspengouw. Het is de opvolger van de ZOLAD (Zuid-Oost-Limburgse Archeologische Dienst) en is de eerste Intergemeentelijke Onroerende Erfgoeddienst (IOED). Zij wordt in het kader van het decreet houdende de intergemeentelijke samenwerking uit 2001 vanuit de Vlaamse overheid gesubsidieerd. Aan deze subsidie is een resultaatsverbintenis gekoppeld. De dienst werd opgericht door de gemeenten Bilzen, Riemst, Lanaken en Voeren, en staat in voor de opvolging van zowel archeologische als bouwhistorische dossiers. De dienst coördineert dus niet alleen archeologische projecten maar ook alles wat

met bouwkundig erfgoed te maken heeft. ZOLAD+ is het aanspreekpunt voor architecten, bouwheren, project-ontwikkelaars, eigenaars van monumenten en geïnteresseerden omtrent onroerend erfgoed. (info : <http://zolad.be/>)

Inhoud erfgoedontsluiting

De oprichting van een intergemeentelijke archeologische dienst in Noord-Limburg is wenselijk omdat de streek gezien de landschappelijke ontwikkelingen een van de rijkste in Europa is op het vlak van archeologische monumenten uit de prehistorie (steentijd) en de proto-historie (bronstijd en ijzertijd). Uiteraard treffen we in Noord-Limburg ook heel wat archeologisch erfgoed uit latere periodes aan.

Partners

de deelnemende gemeenten; liefst dezelfde gemeenten die participeren in de convenant en mogelijk uitgebreid met andere gemeenten. Om een werkgebied ruim genoeg te maken lijken minimaal de gemeentes Lommel, Overpelt, Neerpelt, Hechtel-Eksel en Hamont-Achel aangewezen.

Financiering

De Vlaamse overheid (departement ruimtelijke ordening, woonbeleid en onroerend erfgoed) voorziet in een financiële tussenkomst in het werkingsbudget van de IAD ten bedrage van € 50.000. Het verdere budget van de dienst wordt bepaald door de intergemeentelijke samenwerkingsvorm. Er wordt uitgegaan van een standaardbudget van jaarlijks € 25.000.

4.3.3 INTERNATIONAAL GRENSPARK KEMPEN~BROEK

Opzet en kader

Op de grens van Belgisch en Nederlands Limburg en Noord-Brabant ligt Kempen~Broek, een GrensPark dat in zijn omvang uniek is voor Vlaanderen en Nederland. Het strekt zich uit over de gemeenten Cranendonck (NL), Nederweert (NL), Weert (NL), Bocholt, Bree, Kinrooi en Maaseik. De gemeenten willen hier samen met de provincies en natuurverenigingen een grensoverschrijdend park van maken, enigszins vergelijkbaar met het Park Hoge Kempen. Het park impliceert bovendien het grootste stilte gebied van Vlaanderen. Het totale grensoverschrijdende gebied heeft nu een oppervlakte van meer dan 25.000 ha.

Kempen~Broek ligt in de Vlakte van Bocholt aan de noord-oostrand van het Kempens Plateau. Verschillende beken vloeien hier van het plateau samen in de vlakte waardoor een nat en moerassig gebied ontstaat. Een aantal hoger gelegen, droge zandruggen steken hier boven uit. De meer toegankelijke rand zones werden ontgonnen. Hierdoor ontstond er een gevarieerd landschap dat nat afwisselt met droog, open met gesloten, natuur met cultuur.

Omdat in dit park natuur en cultuur zo verweven zijn en vooral omdat aan de randen van het grenspark interessante erfgoedconcentraties in steden en dorpen terug te vinden zijn, willen we in samenwerking met de initiatiefnemers de erfgoedcomponent aan de ontsluiting van dit landschap toevoegen.

Een gelijkaardig hefboomproject waarbij natuurbeheer, recreatie en erfgoedontsluiting samengaan zou tot stand kunnen komen in het domein '**Bosland**'.

'Bosland' is naar verluidt het grootste bosgebied van Vlaanderen met meer dan 6.000 hectare bos, verspreid over de gemeenten Hechtel-Eksel, Lommel en Overpelt. De bossen bieden een ruime waaier aan sport- en ontspanningsmogelijkheden. Tegen 2012 moet Bosland concreet van start gaan.

Inhoud erfgoedontsluiting

Bezoekers van het grenspark Kempen~Broek zijn de wandelaars, fietsers, ruiters, menners en mountainbikers. Ze kunnen via bewegwijzerde routes genieten van het landschap, de natuur en de cultuurelementen. Deze routes zijn meteen de belangrijkste ontsluitingslijnen. Zonder in detail te gaan, hiervoor dienen de inventaris en de twee eerste hoofdstukken van dit rapport, geven we de belangrijkste clusters van cultureel erfgoed in Kempen~Broek aan :

- instapplaats Pastorij van Opitter met in de nabijheid de kerk met retabel, de kapel, het dorpsplein en brouwerij
- de Itterbeek met haar molens
- de dorpskern van Tongerlo
- de stadskern van Bree en zijn omgeving
- de Abeek met haar molens (aansluiting op project van de A. Beek
- het ontwikkelingsverhaal van landschap Kempen~Broek
- de mysteries en verhalen die een grensgebied rijk is

Partners

Provincie Limburg (B), Provincie Limburg (NL), Natuur en Bos, Natuurpunt, Natuurmonumenten, Brabant Landschap, Stichting het Limburgs Landschap, de gemeenten Nederweert, Cranendonck, Weert, Kinrooi, Bree en Maaseik

Financiering

Interreg middelen aangevraagd in 1999 en 2002.

Eventueel kan de erfgoedontsluiting van het Kempen~Broek onderwerp zijn van het afsluiten van een convenant tussen de betrokken Vlaamse gemeenten en het Vlaams gewest. Op die manier kunnen middelen en inhouden uit verschillende sectoren ingebracht worden om tot een geïntegreerd totaalaanbod komen.

4.4 EEN BUNDELING VAN SUGGESTIES

De suggesties geven mogelijkheden van ontsluiting weer. Hiermee willen we voorstellen aanleveren die diverse initiatiefnemers kunnen inspireren. De suggesties kunnen deel uitmaken van projecten of op zichzelf staan. Alle suggesties werden uitgewerkt in deel 3.

4.4.1 OVERZICHT

CONCEPT THEMATISCHE ONTSLUITING

thema 1. 'Oorlog en vrede'

- voorstel 1. OORLOG EN VREDE, RELICTEN IN HET LANDSCHAP
- voorstel 2. OORLOGSVERHALEN
- voorstel 3. GRENZEN

thema 2. 'Wonen en werken'

- voorstel 1: VORMEN VAN ONTGINNING - VORMEN VAN WONEN
- voorstel 2 : HET ONZICHTBARE ZICHTBAAR MAKEN
- voorstel 3; TUINWIJKEN als studie- en beheersproject

thema 3. 'De grote projecten van de 19de eeuw'

- voorstel 1: DE KANAALROUTE
- voorstel 2: DE WATERINGROUTE - varen langs wateringten

thema 4. Teuten

- voorstel 1: TEUTEN wereldburgers en grenzeloos handelsverkeer
- voorstel 2. DE AUTHENTIEKE POSTROUTE OP HET FIETSROUTENETWERK

thema 5. 'Modern times'

- voorstel 1. DE LAATSTE GETUIGEN - orale geschiedschrijving 20ste eeuw
- voorstel 2. INVENTARIS MODERNE ARCHITECTUUR EN INVLOED EXPO 58
- voorstel 3. DE TIJDSLIJN

CONCEPT RUIMTELIJKE ONTSLUITING

erfgoedruimte 1. Militair domein

- voorstel 1. DE RASTERSTAD LEOPOLDSBURG, EEN STAD VOOR DE GROEI
- voorstel 2. LEOPOLDSBURG STAD EN OMGEVING

erfgoedruimte 2. Verstedelijkt Lommel

- voorstel 1. MET MASSART OP WANDELTOCHT
- voorstel 2. VAN ZWARE INDUSTRIE TOT MILIEUZORG op de as Overpelt-Neerpelt-Lommel

erfgoedruimte 3. Kastelenlandschap van Lummen

- voorstel 1: KASTELENLANDSCHAP IN DE DEMERVALLEI
- voorstel 2: DIESTIAAN IN DE LOKALE BOUWTRADITIES

erfgoedruimte 4. Dommel en Warmbeek

- voorstel 1: MOLENS LANGS DOMMEL EN WARMBEEK
- voorstel 2 : DE DOMMEL TUSSEN SIBERIE EN DEN BOSCH
- voorstel 3: THEMAROUTE NEOGOTIEK

erfgoedruimte 5. Kempen-Broek

- voorstel 1. GRENSPARK KEMPEN~BROEK ALS ERFGOEDRUIMTE
- voorstel 2: MOLENS EN LANDSCHAPPEN LANGS DE ABEEK
- voorstel 3: BEELDENPATRIMONIUM NOORD-LIMBURG

erfgoedruimte 6. Plateau van Peer en Meeuwen

- voorstel 1: TUSSEN MASY EN DENISTY - op de hoogte van het Kempens plateau
- voorstel 2: LANDBOUWLAND PEER - het 'LAND VAN BREUGHEL'
- voorstel 3 : 'PEER GESCHILD'

4.4.2 GROEPERING VAN SUGGESTIES

1. ONTSLUITING DMV BEZOEK AAN ERFGOED

Dit zijn voornamelijk de ruimtelijke ontsluitingen of de ontsluitingen die zich bedienen van ruimtelijke elementen en bestaande infrastructuur (kanaal, fietsroutenetwerk, wandelpaden).

voorbeelden van suggesties in deze categorie:

- DE KANAALROUTE
- DE WATERINGROUTE - varen langs watering
- DE AUTHENTIEKE POSTROUTE OP HET FIETSROUTENETWERK
- TUSSEN MASY EN DENISTY - op de hoogte van het Kempens plateau
- LANDBOUWLAND PEER - het 'LAND VAN BREUGHEL'
- 'PEER GESCHILD'

2. ONTSLUITING DOOR STUDIE EN DOCUMENTATIE VAN HET ERFGOED

Er is een grote nood aan verdieping en verdere studie van de Noord-Limburgse geschiedenis en het erfgoed in al hun aspecten. De geschiedenis in zijn samenhang moet nog geschreven worden. Nochtans zijn er heel wat bekwame experts die bepaalde aspecten van geschiedenis en erfgoed bestuderen en zeer goed beheersen. Het zou wenselijk zijn om hierin een overkoepelende dimensie te vinden. Dan kan er veel meer doelgericht bestudeerd worden en kunnen resultaten gebundeld worden.

Een van de studieonderwerpen is het interviewen van getuigen van bijvoorbeeld wereldoorlog II of van de leefgewoontes en het wonen in de 20ste eeuw.

voorbeelden van suggesties in deze categorie:

- OORLOGSVERHALEN van gewone mensen
- TUINWIJKEN als studie- en beheersproject
- DE LAATSTE GETUIGEN - orale geschiedschrijving 20ste eeuw
- INVENTARIS MODERNE ARCHITECTUUR EN INVLOED EXPO 58
- DE TIJDSLIJN ism Domein Bokrijk
- DIESTIAAN IN DE LOKALE BOUWTRADITIES

3. ONTSLUITING ALS GEÏNTEGREERD PROJECT

De ontsluiting van het erfgoed hoort hier thuis in een groter kader waarin ook andere sectoren zoals natuur, milieuzorg of ruimtelijke ordening een belangrijke zoniërende rol hebben. De erfgoedontsluiting kan als katalysator van een ruimer proces (bijvoorbeeld milieuzorg) ingezet worden of erfgoed kan een extra dimensie worden in het aanbod aan de bezoekers en gebruikers (bijvoorbeeld fietsroute netwerk of natuurproject).

voorbeelden van suggesties in deze categorie:

- VAN ZWARE INDUSTRIE TOT MILIEUZORG op de as Overpelt-Neerpelt-Lommel
- TUINWIJKEN als studie- en beheersproject
- GRENSPARK KEMPEN~BROEK ALS ERFGOEDRUIMTE
- KANAALROUTE ALS KUNSTROUTE in Z-OUT kunstproject Z33 -

4. VIRTUELE ONTSLUITING – HET ONZICHTBARE ZICHTBAAR MAKEN

Niet bij elk bezoek kan een gids aanwezig zijn of is een folder of plan even handig. Nieuwe technieken met PDA's (personal digital assistant) geven ongekende mogelijkheden. Men kan tijdens de fiets- of wandeltochtkaarten oproepen of de visualisering van een niet meer bestaand landschap, luchtfoto's van nu en vroeger, klankfragmenten, oude foto's, contact leggen met een museum en de voorwerpen zien die op de plaats van het bezoek gevonden werden.

Het kan een combinatie worden van virtuele realiteit, verbeelding van de mogelijke landschappen uit het verre verleden (beeld van bijvoorbeeld toendra, bos grafheuvels, Celtic Fields), met foto's van de gekende landschappen en topografische kaarten vanaf de Ferrariskaart tot vandaag. In de digitale voorstelling worden authentieke kaarten, overzichtskaarten en visualisering tot een interactief geheel verwerkt. Het erfgoed kan in

deze beelden oproepen en gedocumenteerd worden. Gamingtechnologie kan toegepast worden om zelf, als virtueel persoon, in die verleden landschappen aanwezig te zijn.

Google-earth met streetview zijn het mogelijke opstapje van vandaag om het verleden te ontdekken. **Wordt dit Google-history?** Een interactieve landscape-view waar iedereen permanent aan kan bijwerken (wiki-gewijs), aanvullen en verfijnen? Limburg zou hier toonaangevend kunnen worden, Noord-Limburg als opstart en testcase?

voorbeelden van suggesties in deze categorie:

- VORMEN VAN ONTGINNING - VORMEN VAN WONEN
- HET ONZICHTBARE ZICHTBAAR MAKEN – ARCHEOLOGIE Celtic Fields Meeuwen-Gruitrode
- EVOLUTIE VAN HET INDUSTRIËLE LANDSCHAP (Lommel en omgeving)

4.5 KADERS

Het masterplan geeft op een gestructureerde wijze weer hoe de erfgoedontsluiting vandaag op een concrete manier op gang kan gebracht worden. De voornaamste instrumenten die we ter ondersteuning van erfgoedprojecten in Noord-Limburg voorstellen zijn de hefboom-projecten.

Voor andere projecten met betrekking tot erfgoedontsluiting zijn er eveneens verschillende ondersteuningsmogelijkheden.

inhoudelijke en organisatorische ondersteuning PCCE en PGRM

Het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed (PCCE) is de initiatiefnemer van het Masterplan en zal ook in de toekomst een inhoudelijke ondersteunende en adviserende rol spelen. De rol van het PCCE bestaat o.a. in de begeleiding van gemeenten en andere partners, de begeleiding van het opmaken van convenants en overeenkomsten, advies inzake financiering van projecten, kunsthistorisch advies bij projecten en het advies bij oprichting en ontwikkeling van (boven-)lokale projecten met een regionale uitstraling.

Het Provinciaal Gallo Romeins museum (PGRM) kan binnen haar bevoegdheid eveneens een inhoudelijk adviserende rol spelen.

financieringskaders

Financieringsmogelijkheden zijn er op Europees, Vlaams en Provinciaal niveau. De mogelijkheden zijn vrij uitgebreid te noemen en zouden bij concrete projecten zeker in overweging moeten genomen worden. Recent beweegt er heel wat binnen de financieringskaders, doelstellingen en procedures veranderen en er komen nieuwe mogelijkheden bij (E-XTRA bijvoorbeeld). Daarom is het wenselijk om met voorstellen voor de dag te komen, eerder dan zelf alle subsidiemogelijkheden uit te pluizen. Het PCCE houdt wat dat betreft de vinger aan de pols en kan de meest up to date informatie verstrekken, die bovendien op maat van het voorgestelde project kan gemaakt worden.

databestanden en ontsluiting

De inventaris van erfgoedelementen, die mede aan de basis ligt van dit masterplan, is in zijn huidige vorm als bijlage toegevoegd en de verschillende inventarisatieplannen in dit rapport geven een beeld van de ruimtelijke situering van de erfgoedelementen (zowel per tijdslaag als per GLE). Voor GIS-gebruikers (GIS - Geografische Informatie Systemen zoals Arcgis en Autocad Map 3D) kunnen de 'shape' bestanden ter beschikking worden gesteld via het PCCE. Een eenvoudige gis-viewer waarmee deze bestanden kunnen gelezen worden, hoort eveneens tot de mogelijkheden.

Andere en aanvullende data kunnen onder meer gevonden worden in de reeks 'Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen' inventaris van het cultuurbezit in België (delen 19n1, 19n2, 19n3 en 6n) en op verschillende websites zoals het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed www.vioe.be , de Erfgoedsite www.erfgoedsite.be , de erfgoedbank Vlaanderen www.archiefbank.be , muziekarchief Vlaanderen www.muziekarchief.be , religieus erfgoed Vlaanderen www.religieuserfgoed.be en Erfgoedplus, de nieuwe zoekwebsite voor erfgoed uit Limburg, Vlaams Brabant en Leuven www.erfgoedplus.be .

5 BASIS TEKSTEN EN INVENTARIS

deel 1: Guido Creemers 'De bewoningsgeschiedenis van Noord-Limburg: van de eerste bewoners tot de Merovingers' Archeologie binnen het masterplan Noord-Limburg

deel 2: Ingrid Desmedt 'Noord-Limburg: een schrale bodem voedt creativiteit'

deel 3: inventaris erfgoed – lijst

deel 4: inventaris erfgoed – GIS kaarten op A1 en A3 formaat (afzonderlijk document)

DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN NOORD-LIMBURG: VAN DE EERSTE BEWONERS TOT DE MEROVINGERS

Archeologie binnen het masterplan Noord-Limburg.

Gemeenten: Bocholt, Bree, Ham, Hamont-Achel, Hechtel-Eksel, Leopoldsborg, Lommel, Lummen, Meeuwen-Gruitrode, Neerpelt, Overpelt, Peer, Tessenderlo

Guido Creemers

1. HET FYSISCH KADER

Het geografisch gebied waarbinnen het Masterplan Noord-Limburg valt maakt deel uit van de Kempen. Het omvat twee stroomgebieden, namelijk het Maas- en het Scheldebekken. De waterscheidingslijn doorsnijdt er de vengebieden ten zuiden van Meeuwen ('*Waterschei*') en loopt naar het noorden via de gemeenten Hechtel, Eksel en Lommel. De voornaamste rivieren die aansluiting vinden op het Maasbekken zijn de Dommel, de Abeek en de Itterbeek. Rivieren als de Zwarte Beek, de Grote Laak, de Grote Nete en de Molse Nete stromen westwaarts en vinden aansluiting op het Scheldebekken.

Geologisch gezien is de Kempen recent gevormd. Meestal wordt er een onderscheid gemaakt tussen de Lage Kempen (het meest noordelijke en noordwestelijk gelegen gedeelte van het studiegebied) die aansluiting vindt met de Antwerpse Kempen, en de Hoge Kempen. Eén van de meest opvallende elementen binnen deze laatste zone is het Kempisch Plateau, dat een hoogte van 97 m. t.a.w. bereikt. Oorspronkelijk bestond het gebied uit een puinkegel, een enorme grintmassa en zanden die door de Rijn en de Maas aangevoerd werden tijdens het Midden-Pleistoceen (800.000 – 200.000 jaar geleden). Door de rivieren werd materiaal o.a. uit de Ardennen, maar ook uit de centrale en zuidelijke Rijnzone aangebracht. Uit deze periode stammen het *Winterslag grint*, in feite een grindrijk zand, afkomstig van de Maas, en het *Lommel zand* dat van de Rijn afkomstig is en dat in de omgeving van Lommel een dikte van 8 meter bereikt. Het plateau zelf is ontstaan doordat later de Maas zich in de puinkegel insneed, waardoor de steilrand van het plateau en ook de huidige Maasvallei ontstonden.

De streek van de Kempen wordt gekarakteriseerd door eolische zanden. Het zijn dekzanden, die voornamelijk tijdens de laatste ijstijd (grootweg tussen 60.000 en 20.000 jaar geleden) door de wind aangebracht werden. In deze zanden ontwikkelde zich een typisch bodemprofiel, de zogenaamde *podzolbodem*. De Kempen is een streekbenaming voor het dekzandgebied dat zich naar het noorden en naar het oosten uitstrekt vanaf Nederland tot Polen. Deze dekzanden bereiken binnen het studiegebied nooit een grote dikte. Dit laatste is vooral het geval op het Kempisch Plateau zelf⁴⁷.

Fig. 1. reliëf en waterlopen van Limburg

⁴⁷ Allemeersch e.a. 1988, 33 - 39; Dreesen e.a. 2001, 68 – 72, 95 - 99; Gullentops & Wouters 1996, 22 – 27, 68, 80 - 83, 88 – 89; Marechal 1992; Paulissen 1970; Paulissen 1973; Paulissen 1984.

De zuidwestelijke zone van het studiegebied bevat in de regio Lummen -Tessenderlo-Kwaadmechelen de oudste formaties: onder een kwartair dek van meestal zanden treft men op vele plaatsen tertiaire kleien of zanden aan. Binnen ons gebied zijn dit meestal limonietzanden waarin ook ijzerzandsteen voorkomt.

De rivierdalen in de Limburgse Kempen bestaan uit recentere alluviale afzettingen, meestal tamelijk fijn van textuur (zandleem). Verder werd het gebied gekarakteriseerd door Tardiglaciale stuifduinen die zowel op de interfluvia als op de hogere plateaugebieden voorkomen. Ook stuifkuilvennen die net als deze stuifzandgebieden vooral in de waterscheidingszones voorkomen zijn typisch voor deze zone. Ze zouden in dezelfde periode, ongeveer tussen 14.000 en 9600 v. Chr. ontstaan zijn.

Ten gevolge van een gesloten landbouwbedrijfsvoering ontwikkelden zich rondom de middeleeuwse woonkernen *es- of plaggengronden*. Het zijn archeologisch gezien vaak rijke en fragiele zones. Rond sommige middeleeuwse woonkernen ontstonden ten gevolge van een ongecontroleerde bedrijfsvoering op vele plaatsen stuifzandgebieden - gordels van recente dekzanden zonder noemenswaardige bodemvorming. Ook deze zijn karakteristiek voor het Kempisch landschap.

Het landschap, dat tegenwoordig voornamelijk gekarakteriseerd wordt door schrale dekzanden, heeft het leven van haar bewoners door de eeuwen heen in grote mate bepaald. De bewoningsgeschiedenis van Limburg laat zich voor een groot stuk lezen als een verhaal van interactie tussen gemeenschappen op de rijke leemgronden, in de vruchtbare Maasvallei en op de schrale Kempische zandgronden. Ieder gebied had haar eigen karakteristieken en de bewoners maakten er dankbaar gebruik van.

Fig. 1 Reliëf en waterlopen van Limburg (Allemeersch e.a. 1988, 34)

2. DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VANAF DE EERSTE MENSEN TOT DE MEROVINGERS

Vooraf

Dit overzicht beoogt zeker niet een volledige inventaris te geven van alle vondsten en opgravingen van Noord-Limburg. Eerder beoogt het een inzicht te geven in de belangrijkste processen die voor een goed begrip van de bewoningsgeschiedenis van de Limburgse Kempen en haar vroegste bewoners van belang zijn. Bij het schrijven van deze tekst heb ik me beperkt tot de literatuur die op bovenregionaal vlak verschijnt. Het was binnen het bestek van deze opdracht onmogelijk om de literatuur die er lokaal, bijvoorbeeld in Geschied- en Heemkundige tijdschriften verschijnt, gedetailleerd door te nemen. Dit zou mijn huidige opdracht ruim overstijgen, maar het weze duidelijk dat hier nog veel winst kan geboekt worden. Er zijn in het verleden, voornamelijk vanaf het einde van de 19de eeuw heel wat vondsten gedaan. Vaak ging het om geïsoleerde objecten die weinig inzicht verschaffen. Vele van deze vondsten en oudere opgravingen zijn gerepertorieerd in verschillende overzichtswerken⁴⁸.

In onze toelichting leggen we eerder de nadruk op archeologische vindplaatsen die inzichtelijke gegevens opgeleverd hebben, en waar in de regel op een eerder grootschalige manier onderzoek gebeurd is. Deze gegevens plaatsen we in een ruimer kader, waarbij we veel aandacht besteden aan nieuwe tendensen en nieuwe inzichten in de archeologie en in de archeologische methodiek⁴⁹.

Voor het masterplan van Noord-Limburg is het tevens van belang dat de lezer zich realiseert dat een goed begrip van het landschap en van het landgebruik eigenlijk enkel kan verkregen worden indien men het gebied in zijn samenhang begrijpt. Het is niet mogelijk om bijvoorbeeld de landbouwgeschiedenis en de begravingsgewoonten uit de IJzertijd te begrijpen, indien men daarnaast geen enkel begrip heeft van het middeleeuwse boerenbedrijf en van de 19de en 20ste eeuwse ontginningsgeschiedenis. Ook al wordt het binnen deze studie, gedeeltelijk omwille van het format niet altijd expliciet vermeld, men kan nooit voldoende pleiten voor een holistische en interdisciplinaire aanpak. Vanuit die optiek is een diepgaande studie van de biografie van de regio, zoals dat voor ons omringende streken gebeurd is⁵⁰, zeker zinvol. Zo kunnen ook historische en historisch-ecologische studies, zelfs al beslaan ze een eerder recente periode, van belang zijn voor een goed begrip van de vroegere bewoningsgeschiedenis van een regio⁵¹.

Daarbij dienen we ook aandacht te hebben voor een *'histoire des mentalités'* en *'longue durée'*-beschouwingen; ook deze dragen bij tot een begrip van de bewoningsgeschiedenis⁵².

Fig. 2. archaische Perioden

48 Enkele voorbeelden; Bauwens-Lesenne 1968; Claassen 1991; Creemers 1985a; De Laet 1979; Desittere 1968; Geerts 1981; Meex 1972; Engels 1982.

49 Een geactualiseerd en ruim onderbouwd overzicht van de Vlaamse archeologie kan men vinden in www.onderzoeksbalans.be. Ook bij het archeologisch overzicht van het masterplan werd in ruime mate gebruik gemaakt van deze bron. Daar waar specifieke gegevens ontleend werden, wordt dit vermeld. Voor de algemene inleidingen op de verschillende perioden werd naast de courante literatuur verder ook gebruik gemaakt van de teksten die in 2009 geschreven werden ten behoeve van het museumverhaal van het Gallo-Romeins Museum Tongeren (onuitgegeven document), van de bezoekersgids 2002; Creemers e.a. 2002 en ook van de algemene en verder geactualiseerde teksten uit Creemers e.a. 1987 en Creemers e.a. 1988.

50 Kolen e.a. 2004.

51 Zie bv. Burny 1999.

52 Bradley 2000; Kolen & Lemaire 1999; Roymans & Theuvs 1999.

In ons overzicht geven we enkele voorbeelden van een dergelijk onderzoek.

Fig. 2: periodische indeling archeologische perioden (Van Ginkel & Theunissen 2009, 18)

De vroegste bewoners

De oudste sporen van de mens gaan in het Limburgse terug tot rond 300.000 jaar geleden. Het gaat hier om voorgangers van de Neanderthaler. Resten van kampen van Neanderthalers zijn in de Maasvallei, in de gemeenten Veldwezelt⁵³ en Kesselt⁵⁴ (beiden gemeente Lanaken) en in Lauw (Tongeren) gevonden⁵⁵. Het is duidelijk dat de mens in die periode voornamelijk in eerder gematigde perioden gedurende de ijstijden, of tijdens tussenijstijden aanwezig was. De meeste vindplaatsen dateren van na 120.000 jaren geleden.

In Noord Limburg zijn tot op heden slechts geïsoleerde vondsten uit deze periode gevonden, zoals een *chopping-tool* en een vuistbijl in Meldert (Lummen)⁵⁶, een vuistbijl in Meeuwen⁵⁷ en Midden-Paleolitische artefacten in Linde-Peer⁵⁸ en Ellikom (Meeuwen-Gruitrode)⁵⁹. Het ziet er naar uit dat de Neanderthalers die in regel in meer zuidelijk gelegen kampementen zoals in de Maasvallei verbleven, kortstondige jachtexpedities ondernamen en soms zomerkampen inrichtten in de Kempen⁶⁰. Resten van kampementen zelf zijn tot op heden echter nog niet ontdekt. Vaak zijn hun verblijfplaatsen gelegen bij de rivierdalen⁶¹. Er werd gejaagd op o.a. mammoet, wolharige neushoorn, paard en rendier.

Tegen het einde van de laatste ijstijd, tussen 40.000 en 16.000 jaren geleden wordt het erg koud. De droge winden brengen een dik pakket stuifzanden aan vanuit het noorden en het oosten. In het Haspengouwse wordt een dik lösspakket afgezet. De poolwoestijn is nu allicht te koud voor menselijke bewoning.

Fig. 3: Vuistbijl gevonden te Meeuwen (Foto G. Schalenbourg, Gallo-Romeins Museum)

Omstreeks 14.000 voor Christus begint het klimaat te verbeteren. Dat gebeurt niet in één keer. Er zijn tot 9600 v. Chr. immers verschillende koudere en warmere perioden geweest.

Omstreeks 13.000 v. Chr. arriveren moderne mensen in het noordelijke gedeelte van het huidige België. Het zijn rendierjagers die vanuit de Rijnvallei regelmatig naar het noorden trekken. Ze zijn op zoek naar goede jachtbuit – rendieren, paarden – maar vooral ook naar goede vuursteen om werktuigen van te maken. Er zijn sporen van kampen gevonden, o.a. in Kanne (Riemst) en in Orp-Le-Grand. Hoewel het klimaat nu wat milder is dan voorheen, is de Kempische vlakte nog geen geschikt biotoop om op jacht te gaan. Er is overigens geen

Fig. 3. vuistbijl gevonden te Meeuwen

53 Bringmans e.a. 2003.

54 Lauwers 1984; Van Baelen e.a. 2008.

55 Gijssels & Doperé 1983.

56 Vynckier 1981, 23 -24.

57 Creemers 1985b.

58 Claassen 1968.

59 Geerts & Heymans 1986.

60 Van Peer 1986; Van Peer 2003, 110.

61 Dit kon men ook constateren voor Noord-Brabant. Rensink 2005; Van Ginkel & Theunissen 2009, 18 -22

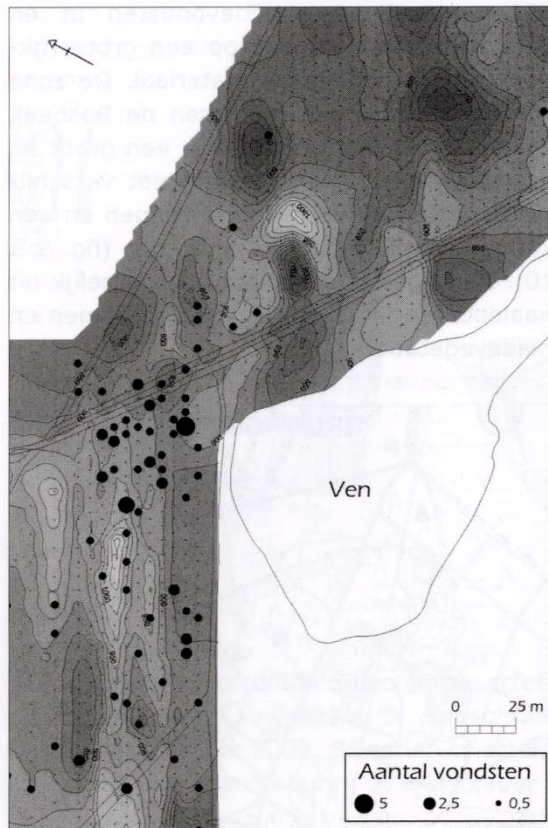

Fig. 4. Mesolitische sites en vondsten
Opglabbeek - Ruiterskuilen

goede vuursteen te vinden. Die dagzoomt in het mergelgebied in de Maasvallei⁶².

Rond 12.300 v. Chr. wordt het terug koud, maar het klimaat wordt weer milder omstreeks 11.700 v. Chr. In die periode trekken Federmesser-lieden, zo genoemd naar hun typische wapenspitsen die de vorm hebben van schrijffennetje, rond op de Kempische vlakten. Het zijn voor zover we nu weten de eerste permanente bewoners van de Kempische zandgronden. Het landschap bestaat uit een vrij open bos van den, berk en hazelaar. Er wordt gejaagd op rendieren, herten en hazen, maar ook op waterwild, zoals sneeuwhoen, kraanvogels en allerlei soorten eenden en ganzen. Deze mensen jagen voor het eerst met pijl en boog. In de Maasvlakte nabij Rekem (Lanaken) werd een grote kampplaats uit die tijd ontdekt⁶³. In het zuidelijke gedeelte van ons studiegebied zijn er tot op heden nauwelijks vondsten uit die tijd bekend. Dat kan toeval zijn. In het noordelijke gedeelte zijn er verschillende kampplaatsen ontdekt, o.a. in Lommel⁶⁴ en in Achel⁶⁵.

De vondsten in Lommel hebben een belangrijke rol gespeeld in de discussie over de aanwezigheid van Federmessergroepen in België. In Lommel vonden er vanaf het begin van de twintigste eeuw grootschalige verstuingen plaats op de heide. Die werden veroorzaakt door de uitstoot van de metaalfabrieken in de omgeving. Ze hadden een nefaste impact op de flora. In dit stuiflandschap kon men enorme concentraties van vuurstenen artefacten aantreffen. Dat was ook Prof. J. Hamal-Nandrin (Luik) opgevallen. Hij startte in 1934 een onderzoek in Lommel, omdat daar door verscheidene amateurs (onder andere Theo Caris) vondstmeldingen waren gedaan. De opgravingen gebeurden zonder enige aandacht voor de stratigrafische context. Het bleef een zoeken naar de stukken *an sich*. In die tijd pleegde men te denken dat het hier om een Jong-Paleolithische cultuur, het Aurignaciaan, ging. Na de tweede wereldoorlog hield de Brusselaar J. Verheyleweghen een krachtig pleidooi om de vondsten in het Perigordiaan, eveneens een Jong-Paleolithische cultuur onder te brengen. Intussen weten we dat het hier naast recenter Mesolithisch materiaal, om materiaal van Federmessergroepen ging⁶⁶. Vooral in de omgeving van Lommel kan men onder de huidige humus-ijzerpodsol wel eens een dun, grijs laagje met plaatselijk veel houtskool aantreffen. Het is de zogenaamde Allerød-bodem, genoemd naar de wat milde klimaatsfase waarin deze jagers leefden. Tijdens deze periode waren er blijkbaar heel wat bosbranden. Vandaar de houtskool in dit laagje. De vuurstenen artefacten van de jagerskampen worden vaak in dit laagje aangetroffen.

Rond 10.800 v. Chr. wordt het voor een laatste maal merklijk kouder.

Omstreeks 9600 v. Chr. zet de definitieve klimaatsverbetering in. Deze klimaatsperiode wordt het Holoceen genoemd. Ook vandaag leven we nog steeds in de klimaatsfase van het Holoceen. Er ontstaat een landschap met beken en vennen. Het landschap geraakt geleidelijk aan bebost, eerst met zogenaamde '*pionier-boomsoorten*' als berk, den en hazelaar, maar geleidelijk aan met een dichter wordend gemengd loofwoud (eik, olm, linde...) met veel open plekken. Het leven van de mens verandert. Jagen, vissen en vruchten verzamelen zijn nog steeds de voornaamste bezigheden. Deze taken zijn nu een stuk gemakkelijker dankzij het rijke aan-

62 Arts e.a. 1990.

63 De Bie & Caspar 2000.

64 Verheyleweghen 1956; Geerts 1984; Geerts e.a. 2008 met verdere bibliografie.

65 Vermeersch 1979.

66 www.onderzoeksbalans.be

bod aan boswild, vis, vruchten, zaden, noten, paddenstoelen en kruiden. De mens blijft een rondtrekkende jager en verzamelaar, maar moet zich minder ver verplaatsen om wild op het spoor te komen. Geschat wordt dat de actieradius van groepen rondtrekkende jagers zo'n 60 kilometer is. Mesolithische jagers en verzamelaars richten nu overal in de Kempen tijdelijke kampplaatsen in. Typisch voor deze periode is het kleine formaat van het vuurstenen werktuig. Op tientallen plaatsen in Noord-Limburg werden vuursteenconcentraties ontdekt. Op sommige plaatsen (o.a. in Meeuwen⁶⁷, Hechtel⁶⁸, Lommel⁶⁹, Neerpelt⁷⁰) werden opgravingen ondernomen. Het lijkt er op dat we het beeld dat we vroeger hadden over de Mesolithische bewoning tegenwoordig moeten bijstellen. Traditioneel werd er gedacht dat deze jagers en verzamelaars slechts op een aantal geïsoleerde plekken, vaak bij water (vennen en rivieren) hun kampplaatsen opsloegen. Nieuw onderzoek⁷¹, gestoffeerd door uitgebreide boorcampagnes, leert ons dat bepaalde duinengordels, o.a. in de omgeving van Lommel en in Opglabbeek bezet werden met talloze kampementjes. Dergelijke duinengordels zijn zeer kwetsbare elementen in het landschap en dienen in feite bewaard te blijven.

Fig. 4. Mesolithische sites en vondsten ontdekt tijdens boorcampagnes te Opglabbeek-Ruiterskuilen (Van Gils & De Bie 2006a)

Er wordt wel eens beweerd dat jagers-verzamelaars tijdens het mesolithicum ingrepen op het landschap door grote stukken land af te branden⁷². Dit zouden ze gedaan hebben omdat de biotopen die dan ontstaan, met veel open plekken en gras, erg geschikt waren voor de jacht. Specialisten zijn het niet eens over deze stelling. Sommige gebieden zoals de vallei van de Grote Nete te Hechtel hebben zeker een grasrijke ondergroei gekend, doch deze schijnt veroorzaakt te zijn door biotische factoren⁷³.

Jagers-verzamelaars leven in kleine groepen, vaak maximaal tot een twintigtal familieleden. Dit soort groepen worden in de etnografische literatuur *bands* genoemd. Het is de eenvoudigst mogelijke samenlevingsvorm. Er valt niet echt veel te organiseren. In gezamenlijke jachttochten is het de meest ervaren jager die de leiding neemt. In conflicten met andere groepen kan het een man met veel strategisch inzicht zijn, die de leiding neemt. Bij het veranderen van woonplaats kunnen het oudere vrouwen of mannen zijn, die veel terreinkennis hebben, die de leiding nemen. We spreken hier van egalitaire gemeenschappen. Leiderschap hangt af van de situatie. Het is per definitie tijdelijk of incidenteel. Heden ten dage kennen we nog gemeenschappen die een min of meer vergelijkbare levenswijze hebben, bijvoorbeeld de Kung-Bosjesmannen van Botswana of de Pygmeeën in Congo.

67 Creemers & Vermeersch 1986 & 1987.

68 Casseyas ea. 1993.

69 O.a. Geerts 1981; Geerts 1984a; Geerts 1984b; Geerts & Vermeersch 1984.

70 Geerts 1988.

71 Van Gils & De Bie 2006a & b; Van Neste e.a. 2009.

72 Löhr e.a. 2009.

73 Gelorini e.a. 2007.

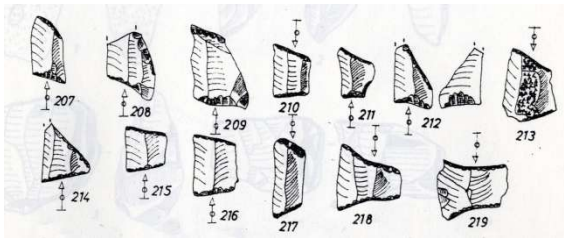

Fig. 5a. Mesolitische spitsen

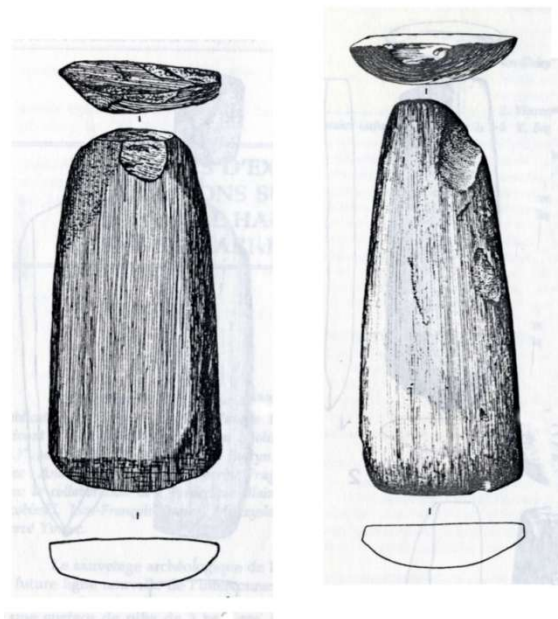

Fig. 5b. Bandceramische dissels

Eerste Landbouwers: komen en gaan

Rond 5300 v. Chr. arriveren de eerste landbouwers op de rijke löss- of leemgronden in het zuiden van Belgisch Limburg en in Nederlands Limburg. Zo zijn er nederzettingen opgegraven in Vlijtingen, Rosmeer, Stein, Geleen en in Sittard. De landbouwers kappen bomen om plaats te maken voor akkers en boerderijen. Op de vruchtbare leemgronden telen ze graan. Ze houden ook runderen, geiten en varkens. Jacht is voor hen enkel nog een aanvullende voedselbron. We noemen hen bandkeramiekers. Waarschijnlijk is deze cultuur ontstaan uit gemeenschappen die rond 5500 voor Christus in oostelijk Europa een succesvol boerenbestaan hadden opgebouwd en heeft ze zich van daaruit verspreid⁷⁴.

Wanneer mensen zich gaan vestigen, worden de voorwaarden gecreëerd voor socio-politieke onderscheiden. Het zich op een vaste plaats vestigen, en de daarmee verbonden landbouw en veeteelt, impliceert namelijk de mogelijkheid tot het opbouwen van surplussen en demografische groei. Er komt tijd vrij om zich met andere dingen bezig te houden dan met louter levensonderhoud. De meeste grote Bandceramische nederzettingen waren samengesteld uit maximum 5 tot 6 gelijktijdige woningen. Op die manier kon een dorp maximum 150 tot 260 individuen bevatten. De bewoners kenden allicht nog geen uitgesproken leiderschap⁷⁵. We kennen heden ten dage gemeenschappen die op een enigszins vergelijkbare manier leven. Een bekend voorbeeld hiervan zijn de Kaiapo in Brazilië⁷⁶.

Rond 4900 v. Chr. verdwijnen deze landbouwers en wordt het land terug overgelaten aan de jagers-verzamelaars.

De eerste landbouwers hebben weinig contact met de jagers-verzamelaars in het noorden van Limburg.. Die trekken zoals vanouds, door het landschap en leven verder als jagers-verzamelaars. Het lijkt er op dat er in de periode 5300 – 4900 v. Chr. verschillende ven- en valleizones op het Kempisch Plateau zijn die aantrekkelijk zijn voor menselijke bewoning. Zo zijn er in de omgeving van Meeuwen-in-den-Damp⁷⁷ en Opglabbeek-Ruiterskuilen⁷⁸ (net buiten het studiegebied gelegen) verschillende kampplaatsen gevonden die allicht uit deze periode dateren. Het ziet er naar uit dat er hier druk jacht gemaakt werd in een uitgestrekt lindewoud waarin ook hazelaar, berk, eik els en den voorkwam. Ook in Lommel, bijvoorbeeld in de omgeving van Vosvijvers⁷⁹, moeten er omstreeks die periode jagers-verzamelaars verbleven hebben. Of deze Laat-Mesolithische jagers contacten hadden met de eerste Bandceramische boeren of hun nazaten, en of er tussen deze gemeenschappen beïnvloeding was in technologisch of cultureel opzicht is een punt van discussie onder archeologen⁸⁰. Af en toe worden er wel eens stenen Bandceramische dissels (die worden als bijl gebruikt) op het Kempisch Plateau aangetroffen⁸¹. Wanneer men zich realiseert dat de landbouwersnederzettingen van Sittard op slechts een 20-tal km afstand van de complexen van Ruiterskuilen en Meeuwen-In den Damp gelegen zijn, behoren contacten zeker tot de mogelijkheden.

⁷⁴ De Grooth & Verwers 1984.

⁷⁵ Coudart 1993.

⁷⁶ Verswijver 1992.

⁷⁷ Creemers & Vermeersch 1986 & 1987.

⁷⁸ Robinson e.a. 2008; Vermeersch e.a. 1974.

⁷⁹ Geerts 1984b.

⁸⁰ Robinson 2008; Vermeersch 2006.

⁸¹ Creemers & Carolus 1992. O.a. Bree en Gruitrode.

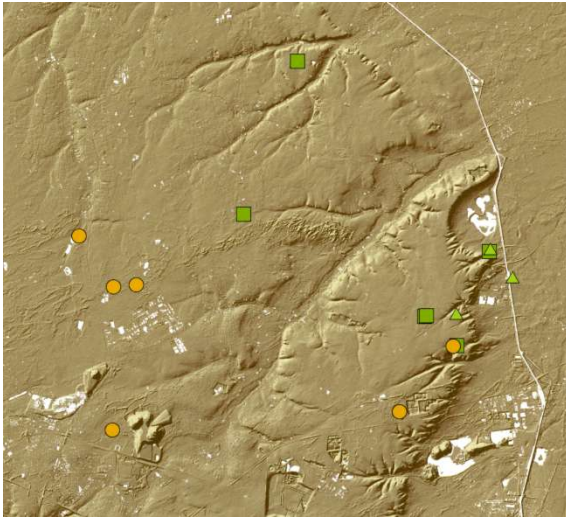

Fig. 5c. Laat-Mesolitische sites (geel) en Bandceramische vondsten (groen)

Fig. 5.

* a. Mesolithische spitsen (trapezia) van Lommel-Vosvijvers (Geerts 1981 plaat 16)

* b. Bandceramische dissels van Bree-Nijssenberg (L) en Gruitrode-Guitroderbos (R) (Creemers & Carolus 1992)

* c- Laat-Mesolithische sites (geel) en Bandceramische vondsten (groen) op het Kempisch Plateau en het aangrenzend gebied (Gallo-Romeins Museum)

Landbouw: voor eens en voor altijd

Rond 4000 v. Chr. komen groepen boeren aan in de Kempen. Als veetelers hebben ze weiden nodig om hun kuddes te laten grazen. Ze komen in contact met de laatste jagers-verzamelaars. Deze laatste nemen de levenswijze van de landbouwers al snel over. Ze beginnen te experimenteren met veeteelt en akkerbouw. Het is een keerpunt in hun bestaan. Op die manier treedt de levenswijze als landbouwer definitief in voege. Op vele plaatsen worden gepolijste bijlen uit silex of uit hard gesteente gevonden. Ze worden gebruikt om de bossen te ontginnen. Zo maken de landbouwers ruimte voor akkers en hebben ze hout voor hun huizen. De bijlen duiden erop dat de landbouw definitief haar intrede gedaan heeft.

Sporen van echte nederzettingen zijn echter nog bijzonder schaars. Enkel in Meeuwen-Gruitrode werden uit deze periode de onweerlegbare bewijzen gevonden van een nederzetting uit deze tijd⁸². Men vond er naast vuurstenen werktuigen ook aardewerk, onder andere een zogenaamde 'buidelbeker' terug. Een vergelijkbare vondst kennen we ook van Lommel-Kattenbos⁸³. Het zuiden van België, inclusief de lössgordel in Zuid-Limburg, zal op dat ogenblik terug bezet zijn door boeren die 'Michelsberglieden', genoemd worden. De Kempense sites lijken eerder veel gemeen te hebben met Nederlandse vindplaatsen uit de zogenaamde groep van

'Hazendonk'⁸⁴. Kort daarna worden sporen van bewoning wel talrijker.

De oudste grafresten

Tijdens het Laat-Neolithicum krijgen we te maken met bekermensen. Over het algemeen wordt er over 3 opeenvolgende culturen gesproken: de Enkelgraf- (vroeger 'Standvoetbekercultuur' genoemd), de Klokbeke- en de Wikkeldraadbekerculturen (3000 – 1800 v. Chr.). Met deze laatste cultuur (2000 – 1800 v. Chr.) zitten we overigens al aan het begin van de Bronstijd. Maar ook tijdens de Klokbekecultuur komen al sporadisch bijgaven in koper of zelfs in goud in graven voor. We kunnen dus spreken van een geleidelijke overgang naar de metaaltijden.

Typisch voor deze cultuur zijn aardewerken bekera met specifieke gestandaardiseerde vormen. Eerst gaat het om hoge bekera met een uitgeknepen standvoet (Standvoetbekera). Daarna gaat het om bekera die eerder de vorm hebben van een omgekeerde kerkklok (Klokbeke). Ten slotte hebben de bekera een versiering die vaak met een met draad omwikkeld stokje (Wikkeldraadbekera) aangebracht is. Het zijn boeren, maar zeker de

⁸² Creemers & Vermeersch 1989.

⁸³ De Laet & Mariën 1950.

⁸⁴ Louwe Kooijmans 1976; Amkreutz & Verhart 2006.

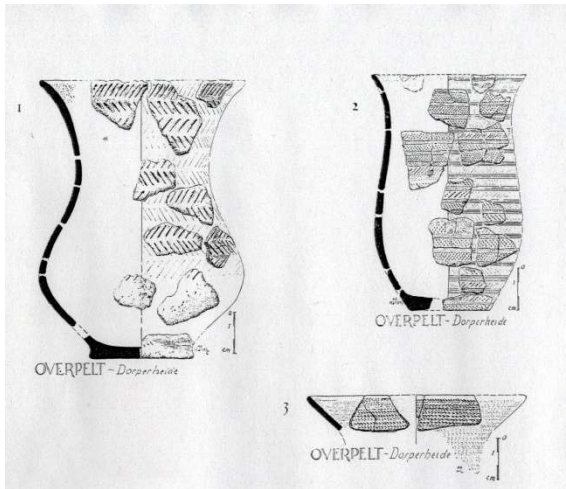

Fig. 6. Laat-Neolitische bekervondsten

Klokbermensen staan ook bekend als handelaars. Ze zijn ondernemend en leggen grote afstanden af. Over de wegen verplaatsen ze zich met een paard: een last- of rijdier dat in deze periode voor het eerst gebruikt wordt. Ze drijven ook handel in vuursteen, goud en zilver. Voortaan maakt de landbouwer gebruik van een ploeg. Ook de kar is een nieuwigheid. Soms krijgen personen met een zekere status een eigen graf, zoals bijvoorbeeld de familiehoofden die aan ruilhandel doen. Boven deze graven worden grafheuvels opgeworpen. Als bijgave krijgen de doden soms statussymbolen, zoals een beker uit ceramiek, een doorboorde stenen strijdhamer of een groot vuurstenen lemmer mee in het graf. Soms, zoals in een graf in Meeuwen, zijn deze lemmers zelfs van Noord-Frankrijk (Romigny bij Reims) tot bij ons gekomen⁸⁵. Ook pijlpunten kunnen deel uitmaken van een grafset. De overledenen worden begraven met opgetrokken knieën, liggend op hun zij. Ook in Lommel en Overpelt zijn op verschillende plaatsen vondsten, voornamelijk fragmenten van Standvoetbekers, Klokbekers en Potbekers uit deze periode ontdekt⁸⁶. Het ziet er naar uit dat het noordelijke grensgebied met Nederland vrij rijk is aan vondsten. Allicht sluiten de vondsten aan bij de relatief dicht bewoonde regio ten zuiden van Eindhoven⁸⁷. Al bij al zijn er niet zo veel vondsten uit deze tijd: waarschijnlijk werd niet iedereen in een grafheuvel begraven.

*** Fig. 7: Laat-Neolithische Bekervondsten van Overpelt Dorperheide (Mariën 1952, 138)**

De goederen die in de graven gelegd worden moeten we zien als prestigegoederen. De meeste specialisten gaan ervan uit dat er nu voor het eerst leiders naar voren treden voor wie vaak de term 'Big Man' (de term komt uit de Melanesische *Pidgin*-talen) gebruikt wordt. Door het uitwisselen van prestigieuze goederen worden banden met andere leiders gesmeed⁸⁸.

Veeboeren op de heide

Vanaf circa 1800 v. Chr. wordt vee erg belangrijk. Dat blijkt vooral uit een nieuw type woning: het woonstalhuis. Hier verblijven mens en vee onder één dak. Dit type woning versijnt vrijwel tegelijkertijd op verschillende plaatsen in Noordwest-Europa.

Dergelijke woningen getuigen in eerste instantie van een stabiel economisch systeem (het is mogelijk om veel runderen te houden), dat tot in het begin van de 20ste eeuw in onze streken blijkt doorleven. Denken we maar aan de Kempische boerderijen in Bokrijk, of de typische Kempische langgevelhoeven.

In tweede instantie getuigen deze huizen van een diepgaande verbondenheid van de mens met het vee. In de ene helft van een woonstalhuis woont een twintigtal mensen familieleden – *extended families*. In de andere helft staan een dertigtal stuks vee gestald. De reden om vee te stallen was zeker niet alleen economisch of praktisch van aard. Het was ook een middel om aanzien en macht op te bouwen. Toch valt er weinig sociaal onderscheid binnen de gemeenschap te bemerken. Hoewel er op enkele plaatsen wel wat aardewerk uit de Vroege en Midden Bronstijd gevonden is, zijn er tot op heden binnen Limburg nog geen resten van boerderijen uit deze tijd opgegraven. Omdat ze in het aansluitende gebied in Nederland wél ontdekt zijn, kunnen we ver-

⁸⁵ Creemers 1985, 87 – 88, 148, 153, Fig. 10:1, 13:3 & 37: 1 & 2; Creemers e.a. 1987, 24-25 & 28-29; Creemers 1988; Huyge & Van Impe 1984, 77 - 78.

⁸⁶ Bauwens-Lesenne 1968, 193, 195, 201, 286 & 288; De Laet 1979, 329; Mariën 1952, 138 – 139; Smeulders 1980.

⁸⁷ Van Ginkel & Theunissen 2009, 77 – 83.

⁸⁸ Mauss 1925.

moeden dat ze ook in Noord-Limburg aanwezig waren.

Fig. 7. 19de – 20ste eeuwse woonstalhuis

Fig. 7: 19de-20ste eeuwse woonstalhuis in Bokrijk. Min of meer vergelijkbare types van woonstalhuisen werden er reeds tijdens de Bronstijd in Noord-Limburg gebouwd (Allemeersch e.a. 1988, 24)

Omdat de gronden snel uitgeput geraken, blijven nederzettingen niet steeds op dezelfde plaats. Ze verplaatsen zich binnen een beperkt areaal. De grafheuvels zijn vaak geassocieerd met de lokale gemeenschap aldaar.

Voor het eerst gebruiken mensen metalen gereedschap. Metaal is efficiënter dan vuursteen. Een belangrijke vondst is de Sögel-Wohldekling van Wijshagen-Plockroy (Meeuwen-Gruitrode)⁸⁹. Ze dateert uit de periode 1500 – 1100 v. Chr.. De dolk is gemaakt van brons, een legering van koper en tin. Omdat die ertsen in deze regio niet aanwezig zijn, worden de bronzen voorwerpen ingevoerd, in dit geval uit het noorden van Duitsland. De vorm van dit exemplaar doet denken aan die van een bronzen zwaard, het topproduct uit die tijd. Het werd waarschijnlijk als statussymbool meegegeven in een graf.

Verreweg de belangrijkste ontdekkingen werden aan het begin van de 20ste eeuw gedaan. De grafheuvels van Wijchmaal-Heksenberg en de Tuudsheuvel van Gruitrode zijn monumentale dodenmonumenten⁹⁰. Ze waren geïnspireerd door voorbeelden van de Wessex-cultuur in zuidwest-England. De Tuudsheuvel was aan de voet omgeven door een lage wal en door een greppel en had 28 m. doormeter. In de Wessex-cultuur komen identieke grafheuvels, zogenaamde *disc barrows* voor.

Deze grafheuvels getuigen van een sociale stratificatie: zonder hiërarchische organisatie van de regionale of lokale gemeenschap was de bouw van zulk grafmonument, gezien de investering in energie, niet evident. Bovendien liggen de grotere grafheuvels op markante plaatsen in het landschap. Ze lijken ankerplaatsen te zijn voor de diverse gemeenschappen of families in een regio. Blijkbaar oefenden deze monumenten als rustplaatsen van de voorouders aantrekkingskracht uit en waren zij – al dan niet intentioneel – ordenende richtpunten in de interactie tussen mens en landschap.

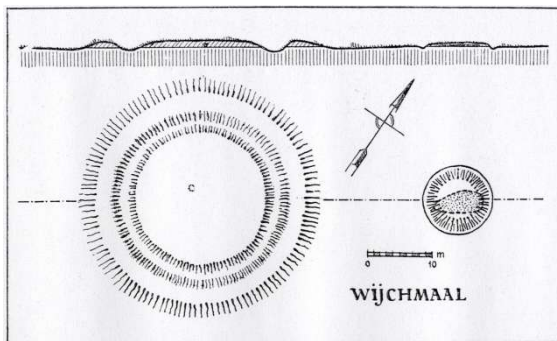

Fig. 8. Bronstijdgrafheuvel Wijchmaal-Peer

Fig. 8: De Bronstijdgrafheuvel van de Heksenberg te Wijchmaal-Peer (Mariën 1952, 210)

Het landschap, dat in deze periode – het subboreaal – bestaat uit een gemengd loofwoud van eik, hazelaar, els, linde, iep en den, met plaatselijk graslanden en heidegebieden, wordt nu op grote schaal ontbost⁹¹. Uitgeputte gronden veranderen in heidegebied. Op het einde van het subboreaal, dat is tegen het einde van de bronstijd, zouden tenminste de gebieden waar grafheuvels gesitueerd waren, al ten prooi gevallen zijn aan een verregaande uitbreiding van het heideareaal⁹².

⁸⁹ Van Impe & Creemers 2001.

⁹⁰ Mariën 1947 ; Mariën 1952, 210 – 211 ; Roosens 1960.

⁹¹ Arts & Van de Wijdeven 2002.

⁹² Gelorini e.a. 2008.

De Late Bronstijd

Ergens vanaf 1100 v.C. worden de geïsoleerde grafheuvels vervangen door grote gezamenlijke begraafplaatsen, urnenvelden. Deze gewoonte komt overgewaaid uit Centraal-Europa. Terwijl onze streken in de Midden-Bronstijd eerder onder invloed van Atlantisch-Europa stonden, komen ze nu meer en meer onder invloed van Centraal-Europa. Daar waar voorheen de doden vaak nog begraven werden, cremeren de mensen nu hun doden. Ze begraven de asurnen op grote begraafplaatsen met vaak tientallen grafheuvels die gedurende verschillende eeuwen gebruikt worden. Honderden urnen zijn de getuigen van deze cultuurperiode.

In het grafveld krijgt nu iedereen zijn plaats. De grafvelden blijven vaak eeuwenlang op dezelfde plaats liggen. De graven liggen dicht bij elkaar. Rond sommige grafheuvels is er een greppel of palencirkel die de werelden van de doden en de levenden scheidt. In het centrum van het urnenveld liggen grote grafheuvels met palenkransen en lange, ovale grafheuvels: langbedgraven. Hier liggen de urnen van de familiehoofden of belangrijke personen.

Omdat de nederzettingen zich telkenmale na één of twee generaties verplaatsen in het landschap – we noemen dit nederzettingssysteem *zwervende erven* – worden de grafvelden het centrale element binnen de samenleving.

Fig. 9. J. Du Fief 'grafheuvel van Overpelt Hunnebergen' omstreeks 1870

De bekendste voorbeelden van grafvelden uit deze tijd situeren zich in het noorden van het studiegebied⁹³: Achel-Haarterheide⁹⁴, Achel-Pastorsbos⁹⁵ en Neerpelt-Achelse Dijk⁹⁶. Maar ook grote en bekende grafvelden die voornamelijk in de hierna volgende periode bezet worden, blijken hun oorsprong in de Late Bronstijd te hebben. In Neerpelt-De Roosen⁹⁷ komen bijvoorbeeld duidelijk 'oude' structuren als grote grafheuvels met palenkransen en grote langbedden voor. In Hamont-Haarterheide waren de grafheuvels duidelijk opgeworpen met heideplaggen: een bewijs dat het landschap al in grote mate ontbost was.

De IJzertijd

Het dekzandlandschap van de Antwerpse en Limburgse Kempen staat sinds lang bekend als 'schatkamer' van vondsten uit de brons- en ijzertijd. Vanaf het einde van de 19de eeuw tot het midden van de 20ste eeuw gebeurden de opgravingen meestal in het heidegebied, waar zich in het landschap vaak nog eeuwenoude grafheuvels aftekenden⁹⁸. Eén van de bekendste onderzoekers uit die tijd was zeker Charles Dens, die aan het eind van de 19de eeuw talloze grafvelden onderzocht⁹⁹. De aandacht bij dit soort opgravingen ging zelden naar de opbouw en structuur van de grafvelden. Het grafmonument op zich en dan vooral het graf zelf stond op de voorgrond. Gelukkig is het onderzoek sinds de jaren '60 van de vorige eeuw meer contextgericht¹⁰⁰.

93 Creemers e.a. 1988.

94 Roosens & Beex 1965.

95 Beex & Roosens 1967.

96 Roosens, Beex & Van Impe 1975.

97 Van Impe, Beex & Roosens 1973.

98 Een overzicht van de opgravingen van deze bronstijlgrafheuvels en/of IJzertijdurnenvelden is te vinden in het werk van M. Bauwens-Lesenne

99 Dens 1897.

100 www.onderzoeksbalans.be

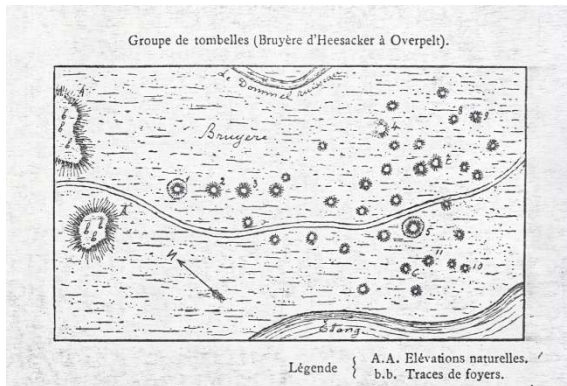

Fig. 10. grafheuvels Heesakker Overpelt

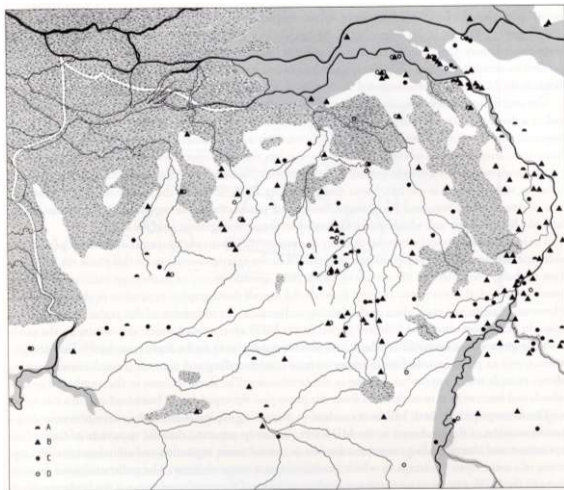

Fig. 22. Distribution of urnfields in the Meuse-Demer-Scheldt area that have provided further dating evidence.
A. Late Bronze Age; B. Early Iron Age; C. Late Bronze Age and Early Iron Age; D. first half of the Middle Iron Age

Fig. 11. grafvelden uit de Metaaltijden Maas-Demer-Scheldegebied

Fig. 9: een grafheuvel van Overpelt Hunnebergen geschilderd door J. Du Fief omstreeks 1870 (Van Impe 1992, 259)

Fig. 10: Grafheuvels op de Heesakker te Overpelt (Dens 1897, pl. V)

De periode tussen 800 v. Chr. en 500 v. Chr. blijkt een grote bloeiperiode voor onze streken te zijn. Uit geen enkele andere periode zijn er zoveel grafvelden bekend als uit deze periode. Een grootschalig onderzoek van de Universiteit van Amsterdam, in de jaren '80 uitgevoerd, heeft ons geleerd dat de concentratie aan grafvelden bijzonder groot moet geweest zijn¹⁰¹. De grafvelden bevinden zich in regel op een wat hoger gelegen zone, nooit ver van de boven- of middenloop van een rivier¹⁰². De best gedocumenteerde grafvelden uit deze periode kennen we van Neerpelt (De Roosen)¹⁰³, Overpelt (Hunnebergen)¹⁰⁴, Lommel (Kattenbos)¹⁰⁵, Tessenderlo (Engsbergen)¹⁰⁶ en Kaulille (Dorperheide)¹⁰⁷.

In deze periode gaat men over op een nieuw landbouwsysteem, de zg. *Celtic Fields*: een soort meerslagstelsel, dat veel grotere opbrengsten dan voorheen verzekert. Binnen deze complexen 'zwerven' de nederzettingen. Blijkens onderzoek dat momenteel nog druk aan de gang is (zie elders in dit artikel) waren sommige regio's, zoals het gebied tussen Meeuwen-Gruitrode en St. Huibrechts-Lille, en het gebied verder naar het westen ten zuiden en ten zuid-westen van Overpelt bezet met grootschalige akkercomplexen. Bij een gedetailleerder onderzoek op deze plaatsen blijkt meestal dat er binnen de zones van deze akkercomplexen schervenconcentraties te vinden zijn. Het zijn de – zij het vaak vage – aanduidingen van kleine nederzettingen, vaak slechts één of twee boerderijen: *zwervende erven*.

Fig. 11: Grafvelden uit de Metaaltijden uit het Maas-Demer-Scheldegebied (A= Late Bronstijd, B= Vroege IJzertijd, C= Late Bronstijd en Vroege IJzertijd D= Eerste helft Midden IJzertijd) (Roymans 1991, 67).

Fig. 12: grafvondst van Tessenderlo-Engsbergen (Guido Schalenbourg, Gallo-Romeins Museum)

Vanaf nu komen er ook ijzeren objecten in omloop.

De toenemende bevolking is een ideale voedingsbodem voor het ontstaan competities tussen verschillende groepen en ook voor het opbouwen van surplussen. Stilaan lijken elitefiguren terug op de voorgrond te treden. Het lijkt erop dat ook het beschikbaar van de invloedssferen (Centraal-Europese invloeden worden belangrijk ten nadele van netwerken die via Atlantisch-Europa verlopen), maar ook de sociale evolutie binnen de gemeenschappen zelf, een zekere stress met zich meebrengt.

101 Roymans 1991. Vrij goede inventarissen vindt men in Bauwens-Lesenne 1968; Desittere 1968; Engels 1982; Meex 1972.

102 Van Ginkel & Theunissen 2009, 110.

103 Van Impe, Beex & Roosens 1973.

104 Van Impe 1992.

105 De Laet & Mariën 1950.

106 Creemers 1994; Creemers 1997.

107 Engels & Van Impe 1985.

Fig. 12. grafvondst Tessenderlo-Engsbergen

Fig. 13. bronsdepot Lutlommel Konijnenpijp

Vooral in de Maasvallei worden uit de overgangperiode tussen de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd (de periode van ca. 825 – 700 v. Chr.) regelmatig verzamelingen, ‘depots’ met bronzen kokerbijlen en soms ook sieraden gevonden. Ook op de Kempische zandgronden werd wel eens een dergelijk depot ontdekt: het mooiste voorbeeld uit onze streek is wel dit van Lutlommel-Konijnenpijp¹⁰⁸. Het depot bevatte naast juwelen ook bronzen kokerbijlen uit Noord-Frankrijk, zogenaamde *Plainseau-bijlen*. Een interpretatie geven van dergelijke bronsdepots blijft voorlopig een moeilijke zaak. Waarschijnlijk hebben ze ook niet allen de zelfde functie gehad. Er zijn de laatste decennia heel wat theorieën over verschenen.

Fig. 13: Het bronsdepot van Lutlommel Konijnenpijp (Van Impe 1999, 8)

Meestal worden deze bronsdepots – naast de loutere ‘scrap’ depots, herkenbaar aan het vele afval van rondreizende handelaars, die we hier buiten beschouwing laten - gezien als rituele offergaven. Dikwijls worden ze op waterrijke plaatsen achtergelaten, bij uitstek de plaats waar de goden verblijven. Het gaat telkens om bijlen-depots, soms met een aantal juwelen erbij. We vinden bijlen nooit in graven, en ook nooit in de nederzettingen zelf.

In de bijlen-depots zitten ook nooit zwaarden. Bijlen zijn, zeker van oorsprong, geïmporteerde goederen, en bij uitstek prestige-goederen. Omdat het voor de gemeenschap ‘vreemde’, misschien wel ‘onzuivere’ objecten zijn, brengen ze ook een zekere onrust teweeg. Een gedeelte van de bijlen wordt daarom misschien ritueel geofferd, als het ware om de rust te herstellen. Het kan ook zijn dat de depots bijvoorbeeld dienen om een gunst te verkrijgen van de goden. Volgens sommige specialisten zijn dergelijke depots een uiting van het vrijwillig uit circulatie nemen (bijvoorbeeld in de vorm van offergaven) van rijkdommen door opkomende elites: dergelijke fenomenen, die wij uit niet westerse samenlevingen kennen als *potlachs*, zijn in de etnografische literatuur een vrij goed bestudeerd fenomeen, bijvoorbeeld bij de Kwakiutl indianen in Alaska¹⁰⁹. Naast de bronsdepots vinden we her en der geïsoleerde bronzen bijlen terug. Ze worden haast uitsluitend buiten grafcontexten, maar ook buiten het areaal van de nederzettingen gevonden, vaak in natte omgevingen: sommige onderzoekers vermoeden dat dergelijke bijlen, nadat ze tijdens hun ‘eerste leven’ gebruikt werden om hout te kappen en om boerderijen te bouwen, ten slotte eindigden als een soort offergave, misschien wel als een soort dankoffer.

Er is wel eens gezegd dat we kort na 600 krijgen te maken krijgen met een crisis in de gemeenschappen op de zandgronden. Het landbouwsysteem van de *Celtic Fields* zou de gronden uitgeput hebben. De *Celtic Fields* worden verlaten, omdat ze niet meer renderen. Ze veranderen in heidegronden voor schapenteelt. De bevolking neemt af en verplaatst zich naar de valleigronden, naar de wat rijkere zandleembodems. In elk geval kennen we minder grafvelden vanaf deze periode. Het is echter zo dat de graven vanaf deze periode veel minder diep ingegraven worden. Randstructuren rond grafheuvels verdwijnen, en ook de traditie om grafheuvels aan te leggen schijnt nu minder en minder voor te komen. Dergelijke vormen van begraving zijn veel moeilijker te herkennen voor archeologen, en de grafvelden worden gemakkelijk vernietigd als er geploegd wordt. Dat zijn waarschijnlijk belangrijke redenen voor de lacune in onze kennis. Omstreeks deze tijd, rond 500 – 450 v. Chr. ontstaat overigens ook de La-Tène cultuur, de cultuur van de Kelten.

¹⁰⁸ Van Impe 1999.

¹⁰⁹ Rosman & Rubel 1989, 126 – 128.

Toch zijn er binnen ons gebied verschillende vindplaatsen die net uit deze periode dateren, en die aanduiden dat onze streken een zeker economisch belang moeten gehad hebben.

Uit Grote Brogel (Peer) kennen we een grafveldje dat voor een groot gedeelte door schatgravers geplunderd was¹¹⁰. Oorspronkelijk moeten er meer dan 70 graven geweest zijn. Een dertigtal hiervan waren aan het oog van de plundersaars ontsnapt. De urnen lijken nog fel op de urnen uit de voorgaande periode: vaak emmervormige, gedeeltelijk ruwwandige urnen met vingernagelindrukken op de randen en soms op de hals (zg. *Harpstedturnen*) en ook gladwandige urnen met een uitstaande rand (*Schrägrandurnen*). Ze lijken nog fel op vondsten van bijvoorbeeld Neerpelt-De Roosen, maar ze zijn soms wat meer gedrongen van vorm.

Ook een gedeelte van het grafveld van Lommel-Kattenbos dateert uit de La-Tène periode¹¹¹. Het valt op dat in deze periode de randstructuren rond de grafheuvels verdwijnen. Er komt meer variatie in de urnvormen. Schaalvormige, open types worden courant.

Fig. 14. Keltische elitegraven

Het grafveld van Wijshagen-Rieten (Meeuwen-Gruitrode) 112, ontdekt in de jaren '80 van de vorige eeuw, bevatte 3 rijke adelsgraven. Eén graf bevatte een bronzen *cista* met paardentuig. Twee grafheuvels bevatten telkens een bronzen *situla*, waarschijnlijk afkomstig uit Noord-Italië. Deze 3 rijke graven liggen aan de rand van een grafveld met eenvoudige en iets recentere La-Tène graven, waarvan er een 42-tal werden opgegraven. Meestal gaat het om eenvoudige vlakgraven zonder urn (de crematieresten werden in vele gevallen allicht in een doekje gewikkeld). We vermoeden dat de elite die hier verbleef de controle had op handelsassen, en zich op die manier kon verrijken. Wat er verhandeld werd is niet bekend; huiden, bont, runderen, slaven of honing? Ongetwijfeld had deze elite de controle over de uitgestrekte akkercomplexen en de bijbehorende nederzettingen die vooral meer naar het zuiden toe ontdekt werden. Maar ook naar het noorden toe werden de laatste jaren heel wat akkercomplexen ontdekt: allicht hielden ze ook hierover de controle. Niet enkel het verwerven van metalen objecten was voor de lokale leiders belangrijk. Minstens even belangrijk was de verwerving van rituele kennis van ver verwijderde streken en ver verwijderde religies. De *situlae* en andere objecten betekenden niets zonder de informatie over hun ritueel gebruik en hun sociaal belang¹¹³.

Fig. 14. de Keltische elitegraven van Wijshagen (Meeuwen-Gruitrode) (Guido Schalenbourg, Gallo-Romeins Museum)

Prehistorische akkercomplexen: een voorbeeld

De laatste jaren wordt er terug heel wat onderzoek gedaan op prehistorische akkercomplexen. Dergelijke akkers werden voor het eerst door Luc Van Impe via luchtfoto's in het midden van de jaren '70 van de vorige eeuw ontdekt in de gemeenten Bocholt-Kaulille, Peer, en in Meeuwen-Gruitrode. Een onderzoek van Veronique Vanderkerchove kon daar in het midden van de jaren '80 nog een aantal complexen aan toevoegen. Sinds kort gebeurt er hernieuwd onderzoek op deze akkercomplexen. De drijfveer hiervoor was het enkele jaren geleden ter beschikking komen van het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen. Deze onderzoeksmethode

¹¹⁰ Roosens, Beex & Bonnenfant 1963.

¹¹¹ De Laet & Mariën 1950.

¹¹² Van Impe 1989 ; Van Impe 1998 ; Van Impe & Creemers 1991

¹¹³ Kristiansen 1990.

opent geheel nieuwe perspectieven. Via laseropnamen kan immers door het gebladerte van bossen heen gekeken worden. Op die manier werden ganse series nieuwe akkers ontdekt die daarenboven in de topografie van het terrein bewaard bleven. Het gaat hier ongetwijfeld om de oudst bewaarde akkers in Vlaanderen. Het onderzoek richt zich momenteel vooral op een drietal complexen, namelijk deze van Overpelt Lindel / Holven, Neerpelt Kolis / Roosen en deze van Meeuwen-Gruitrode Ophovenerheide / Muisvennerheide. Recentelijk is een nieuwe generatie opnamen ter beschikking gekomen, die gebruik maakt van meer gedetailleerde opnamen.

Bij wijze van voorbeeld bespreken we hier kort één van de drie bekende complexen, waarbij we echter in het achterhoofd moeten houden dat het onderzoek nog steeds in volle gang is¹¹⁴.

De Muisvenner- en Ophovenerheide zijn een bos- en akkergebied gelegen in Meeuwen-Gruitrode, op het centrale gedeelte van het Kempisch plateau. Het gebied bevindt zich op de waterscheidingslijn tussen het Schelde- en Maasbekken. Gedurende de ijstijden maakte het gebied deel uit van de Maas-Rijndelta, maar vooral tijdens het laat-Pleistoceen werd de regio bedekt met stuifzanden. Verschillende waterlopen, o.a. de Abeek, de Wijshagerbeek en de Itterbeek hebben hun bronnen in de directe omgeving. Rond 1870 was het nog steeds onontgonnen gebied¹¹⁵, vandaar de –heide toponiemen. De ontginningsgeschiedenis is er vrij recent. Ze begon net zoals dit het geval was voor een groot gedeelte van de Limburgse Kempen aan het einde van de 19de en aan het begin van de 20ste eeuw¹¹⁶, of zelfs eerder in de jaren 1920 – 1930 voor de minder vruchtbare gebieden¹¹⁷. Een aantal percelen werden nooit beakkerd en werden ten behoeve van de opkomende mijnbouw aan het begin van de 20ste eeuw, dadelijk beplant met inlandse den. De gekende *Celtic Fields*¹¹⁸, liggen in de akkerlanden aan de oostkant van het staatsbos Muisvenner- en Ophovenerheide. Luc Van Impe merkte ze voor het eerst op in 1977. Later werden ze verder aangevuld door onderzoek van verschillende reeksen van luchtfoto's, en werd het gebied intens geprospecteerd. Dit leverde verschillende concentraties van schervenmateriaal uit de metaaltijden – meer dan waarschijnlijk de locaties van zogenaamde 'zwerfende erven' – op, en ook verschillende tot dan toe niet gekarteerde grafvelden uit de metaaltijden. Het areaal van de akkercomplexen bleek zich aanzienlijk verder uit te strekken dan oorspronkelijk gedacht¹¹⁹. Ze werden ook gekarteerd door Vandekerchove¹²⁰. Luchtfoto's uit de jaren '80 van de 20ste eeuw geven nog interessante aanvullingen¹²¹. De soilmarks zijn goed herkenbaar vanwege hun honingraatstructuur. Ze zijn licht van kleur en slaan terug op de wallen van de *Celtic Fields*. Op de luchtfoto's van de laatste decennia zijn ze minder en minder traceerbaar, waardoor we denken dat de vage sporen van de oude perceeltjes door landbouwactiviteiten meer en meer vervagen. Het complex heeft een oppervlakte van minstens 3.5 X 1.5 kilometer (ca. 5 km² of 500 ha.). Het bevatte gezamenlijk minstens 2000 akkers van ca. 40 X 40 m., waarvan er slechts een aantal gelijktijdig in gebruik waren. Zoals dat ook in Nederland is vastgesteld, zullen de nederzettingen bestaan hebben uit 'zwerfende erven'. Heel wat vondsten die naar aanleiding van verschillende intensieve inventarisatie- en opgra-

114 Onderstaande tekst is een uittreksel en een gedeeltelijke herwerking van twee nieuwe publicaties over de problematiek: Creemers, De Bie, Mey-lemans & Paesen in voorbereiding; Creemers & Van Impe 2010

115 Dufrane 1985, bijlage kaart Limburg rond 1870.

116 Allemeersch e.a. 1988, 69 – 72; Dufrane 1985, 21; Van Impe 1992, 256.

117 Burny 1999, 84 – 86.

118 Van Impe 1977.

119 Creemers e.a. 1987, 35 – 42.

120 Vandekerchove 1987.

121 Paesen 2008 – 2009, pg....& Luchtfoto Eurosense 26/1/2, uitgave 1987 (opname 1986)

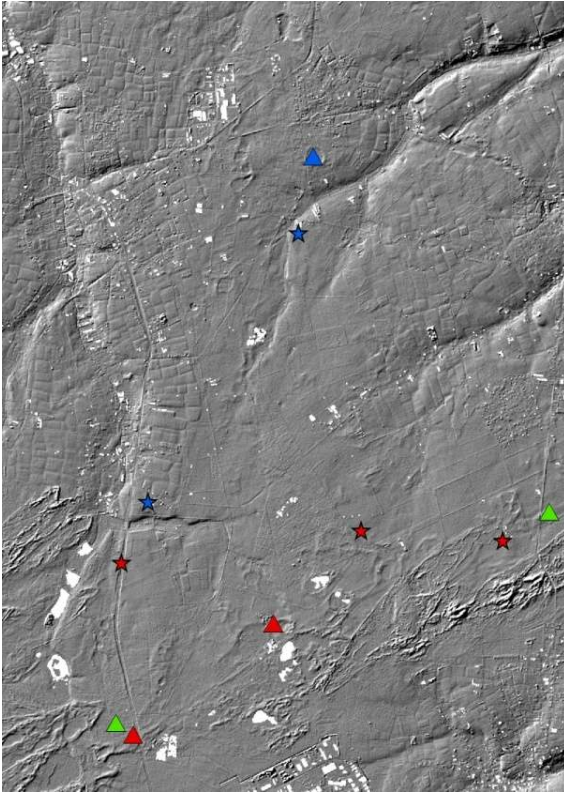

Fig. 15a. Bronstijdschap Meeuwen-Gruitrode

vingscampagnes werden gekarteerd doen vermoeden dat het plateau gedeelte van de Muisvenner- en Ophovenerheide vanaf het Laat-Neolithicum en vooral vanaf de Bronstijd (o.a. de gekende 'Tuudsheuvel', een grafheuvel uit de Midden-Bronstijd) geleidelijk aan bezet werd, waarbij er allicht een eerste vorm van ruimtelijke indeling binnen dit landschap ontstond¹²². Het landschap op de zandgronden was tijdens het Laat-Neolithicum nog vrij gesloten. Grafheuvels werden aangelegd op open plekken in het bos. Tijdens de Midden-Bronstijd ziet dit landschap er al heel anders uit: grotendeels ontbost, waarbij de grafheuvels in de heide of in een ingericht landschap lagen¹²³. Dit lijkt gedeeltelijk overeen te komen met de bevindingen die in de regio zelf gedaan zijn door Prof. Munaut. Uit zijn studies blijkt dat tijdens het subboreaal, dat is ruwweg de periode van de bronstijd, het lindebos geleidelijk aan desintegreert ten voordele van de heide. Haagbeuk en hazelaar houden stand of nemen zelfs uitbreiding in het heidelandschap. Tijdens de overgang subboreaal – subatlanticum (vanaf de ijzertijd) neemt beuk althans in de omgeving van Gruitrode (enkele kilometers ten zuidoosten van de Rieten) een felle uitbreiding. Het beukenwoud zou er standgehouden hebben tot na de komst van de Romeinen. Dit beukenwoud blijkt volgens het onderzoek van Munaut echter een unicum voor de Kempen. In meer vochtige gebieden, zoals bij de bronnen van de Abeek, enkele kilometers ten zuidwesten van De Rieten, wordt tijdens het subatlanticum het landschap gekarakteriseerd door els, berk, en hazelnoot. Ook beuk en haagbeuk zijn er vertegenwoordigd. Heide en graangewassen nemen vanaf dan een uitbreiding¹²⁴.

Tijdens de IJzertijd heeft het Celtic Fieldcomplex een hoge vlucht gekend. Verschillende vondsten uit het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw, maar ook uit de jaren '80 van de 20ste eeuw tonen aan dat er tijdens de metaaltijden verschillende grafvelden waren net ten westen en ten noordwesten van de gekende akkercomplexen. Over de duur van de bezetting is evenwel niets geweten. De gekende elitegraven van Wijs-hagen-Rieten¹²⁵ uit de vroege La-Tène periode liggen op slechts één kilometer ten noorden van het akkercomplex. Het is een bekend gegeven dat een opkomende elite zich vaak liet begraven op een geïsoleerde plek, buiten de reguliere grafvelden, vaak op een kruising van wegen of op een goed zichtbare plaats in het landschap. Dit is een fenomeen dat bijvoorbeeld ook voor de elite van de Vroege IJzertijd in de Moezelstreek is vastgesteld¹²⁶. We mogen verwachten dat het deze elite uit de vroege La-Tène periode was die de controle had over de akkercomplexen van Meeuwen-Gruitrode, mogelijk ook over de bredere regio. Ook tijdens het einde van de metaaltijden en tijdens de Romeinse periode bleef de regio bewoond. De bekende inzichten omtrent het belang van het akkercomplex van Meeuwen-Gruitrode, werden onlangs geëvalueerd.¹²⁷ Op slechts enkele kilometers ten westen en ten noordoosten van het Celtic Field complex van Muisvenner-en Ophovenerheide bevinden zich een tweetal kleinere akkercomplexen, namelijk deze van Meeuwen-Gielisheide en Bree-Gerkenberg¹²⁸.

¹²² Over de ruimtelijke indeling van het landschap tijdens de Bronstijd, zie Arnoldussen & Fokkens 2008; Fontijn & Arnoldussen 2006.

¹²³ Fontijn & Arnoldussen 2006.

¹²⁴ Munaut 1967 en Pollenprofiel opgenomen door A.V. Munaut in het kader van de opgravingen van een Mesolithisch site te Meeuwen-In Den Damp, niet gepubliceerd, dossier 24 mei 1988.

¹²⁵ Van Impe 1989; Van Impe & Creemers 1991.

¹²⁶ Kossack 1972; Nortmann 2003 a & b; Steuer 2006. Het is goed mogelijk dat het bekende 'graf van Eigenbilzen', waarvan we tegenwoordig vermoeden dat het allicht om meerdere graven gaat (Creemers & Van Impe 2009b), ook op een geïsoleerde plek ten opzichte van de bewoning in de metaaltijden lag.

¹²⁷ Een volledig overzicht van de bekende gepubliceerde en niet gepubliceerde gegevens wordt gegeven in Creemers & Van Impe 2009a.

¹²⁸ Gielisheide: Creemers e.a. 1987, 41. Gerkenberg: niet gepubliceerd. Beide complexen zijn o.a. goed herkenbaar op luchtfoto's Eurosense 26/1/1 & 18/5/4, uitgave 1987 (opname 1986).

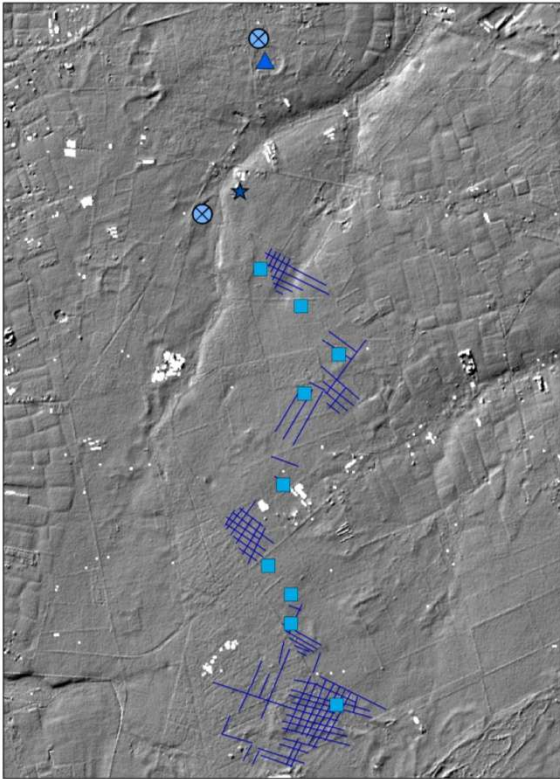

Fig. 15b. Celtic Fields Meeuwen-Gruitrode

Op het Digitaal hoogtemodel komen ook andere fenomenen aan het licht, o.a. recente zandverstuivingen ten zuiden van de *Celtic Fields*. We vermoeden dat deze recente zandverstuivingen onrechtstreeks hebben bijgedragen tot de bewaring van de akkerwalle in de topografie van het terrein: de gedeeltelijk overstoven gronden waren immers aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw, wanneer men de heide ging ontginnen, niet interessant voor akkerbouw, waardoor er allicht voor gekozen werd om er naaldbossen op te planten. Anderzijds hebben Middeleeuwse plaggengronden die voornamelijk aan de oostkant van de Celtic Fieldcomplexen als 'bolle akkers' zichtbaar zijn, er mogelijk voor gezorgd dat een gedeelte van het akkercomplex uit de metaaltijden momenteel niet meer waarneembaar is.

Een ander aspect is de groepsgrootte van de bewoners. De reden waarom sommige specialisten liever over 'Prunkgräber' dan over elitegraven spreken¹²⁹, is dat de begraven personen niet speciaal 'rijk' hoeven te zijn. Ze staan, tenminste in de Hünserück-Eifel-Cultuur in Duitsland aan het hoofd van relatief kleine gemeenschappen, families met in totaal zo'n 6 – 12 mannen die een gebied bewonen van in totaal zo'n 18 km². Dit komt in ons geval vrij goed overeen met de oppervlakte van het Celtic Field complex ten zuiden van Wijshagen-Rieten. Op een bepaald moment (in ons geval tijdens de 5de eeuw) krijgen ze toegang tot zuidse goederen. Door het verwerven van deze goederen identificeren ze zich met andere elites en hun ideeën, ze willen er als het ware deel van uitmaken en zich hun ideeën eigen maken. Op het ogenblik dat dit gelukt is – en dat kan een relatief korte periode in de tijd zijn – verdwijnt deze nood om zich te manifesteren, en worden er geen elitegraven meer aangelegd; het verdwijnen van elitegraven hoeft dus niet noodzakelijk te duiden op een crisis binnen de lokale gemeenschap.

Fig. 15. a. De ontwikkeling van een Laat-Neolithisch en Bronstijdlandschap te Meeuwen-Gruitrode (Muisvenner- en Ophovenerheide) (rode ster= grafvondst Laat-Neolithicum, blauwe ster = Bronstijdgrafheuvel Tuudsberg, rode driehoek = Laat-Neolitische nederzetting, blauwe driehoek = Keltische elitegraven Wijshagen): b. Celtic Fields te Meeuwen-Gruitrode (Muisvenner- en Ophovenerheide) (blauw vierkant = nederzetting IJzertijd, blauwe cirkel = grafveld metaaltijden, blauwe ster= bronstijdgrafheuvel Tuudsberg, blauwe driehoek = Keltische elitegraven en grafveld Wijshagen, de blauwe lijnen duiden de sporen van de akkers aan) (Creemers & Van Impe 2009)

Duistere periode

Vanaf de 4de eeuw voor Christus kennen we nauwelijks vondsten binnen het studiegebied. Het grafveldje dat zich in de buurt van de elitegraven van Wijshagen ontwikkelt dateert uit deze periode. Voor het overige is ons beeld over de bewoningsgeschiedenis erg troebel. Toch weten we dat er op verschillende plaatsen zeker nederzettingen moeten geweest zijn. De opgravingen naar aanleiding van de ontdekkingen van het laat-2de eeuwse gouddepot van Beringen hebben aangetoond dat er op die plek verschillende inheemse, tweeschepige woningen stonden tijdens de 3de eeuw v. Chr.¹³⁰ Vooral in het Antwerpse zijn de laatste jaren, tijdens de werken aan de HST-lijn, verschillende nederzettingen uit deze periode ontdekt. Ook van de Nederlandse zandgronden kennen we dergelijke nederzettingen. Rond deze periode zou volgens bepaalde onderzoekers het klimaat koud en vochtig geworden zijn, met een afname van de bevolking tot gevolg. Andere onderzoekers

¹²⁹ Kossack 1972; Nortmann 2003 a & b.

¹³⁰ Van Impe e.a. 1998.

echter vinden niet dat we kunnen spreken van een demografische terugval, maar het blijft een feit dat we na de 5de tot de 2de -1ste eeuw duidelijk minder gegevens hebben.

Op naar de Eburonen

Iets na het midden van de 2de eeuw v.C. denken we de eerste sporen van de gemeenschap van de Eburonen te herkennen. Een belangrijke vondst in dit verband is het gouden votiefdepot van Beringen, net buiten ons studiegebied. Het dateert uit het einde van de tweede eeuw v.Chr.. Het grootste gedeelte van de munten in dit depot is afkomstig uit Zuid-Duitsland (regenboogschoteltjes). Een drietal munten zijn van de Atrebaten (Noord-Frankrijk). Daarnaast waren er nog twee gouden halssieraden en een gouden armband. De sieraden hebben een grote gelijkenis met deze uit een depot van Niederzier (Düren). In dit laatste depot werden ook munten ontdekt: volgens specialisten gaat het hier om de vroegste munten van de Eburonen¹³¹. Identieke munten werden ook in de omgeving van Lummen ontdekt: we kunnen daarom vermoeden dat de regio Beringen-Lummen een gebied was waar vroege Eburonenleiders resideerden.

Voor het overige zijn er binnen het studiegebied tussen de 3de en de eerste eeuw voor Christus nauwelijks vondsten. Dat is in elk geval een opmerkelijk gegeven.

De inheemse gemeenschappen ontwikkelen zich in deze periode tot uitgesproken martiale, krijgshaftige gemeenschappen. Dit is niet uitsluitend een regionaal fenomeen; de Kelten over het algemeen staan bekend als een krijgshaftig volk. Sommige Keltische krijgers die het voortouw voerden, streden naakt en droegen gouden halssieraden omwille van symbolische en rituele redenen.

Wanneer we de verspreiding van de eerste-eeuwse gouden Eburonenmunten nagaan, dan zien we dat deze zich vooral concentreren, enerzijds in het gebied rond Tongeren, en anderzijds in de regio rond 's Hertogenbosch¹³². Mogelijk weerspiegelen deze concentraties de twee machtscentra van Catuvolcus en Ambiorix, de koningen van de Eburonen. Binnen ons studiegebied zijn ons geen vondsten van gouden Eburonenmunten bekend. Wanneer Ambiorix na zijn opstand tegen Julius Caesar in 53 – 51 v. Chr. uit zijn stamgebied verdreven wordt en de Eburonen, aldus Caesar, uitgemoord worden, zouden andere stammen geleidelijk aan gebruik gemaakt hebben van de situatie om het gebied binnen te stromen.

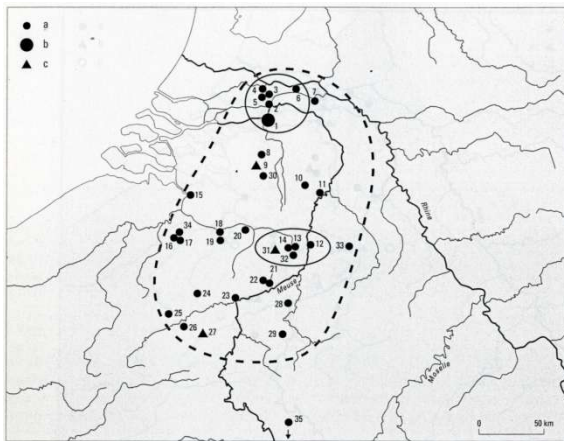

Fig. 16. verspreiding Eburonenmunten

Fig. 16. kaartje met verspreiding van gouden Eburonenmunten. Uit Noord-Limburg (de zone net ten zuiden van vondst nummer 10= Weert) werden nog geen Eburonenmunten gemeld (Roymans 2004, 35)

Dat is tenminste de oude stelling. Tegenwoordig denken we eerder dat de macht van de Eburonen wel gebroken was, maar dat vele lokale gemeenschappen verder bleven leven zoals ze dat altijd al gedaan hadden, terwijl er tegelijkertijd toch ook andere stammen het gebied binnenstroomden. De periode tussen Caesar (51 v. Chr.) en de stichting van Tongeren en de *Civitas Tungrorum* (ca. 12 – 6 v. Chr.) is zeer moeilijk in beeld te krijgen. Er zijn nauwelijks vondsten.

Hoe moet men zich deze Eburonen en hun nazaten voorstellen aan de vooravond van de Romeinse verove-

¹³¹ Scheers 1995.

¹³² Creemers & Scheers 2007; Roymans 2004.

ring¹³³? We moeten hier niet denken aan een homogeen, centraal georganiseerd stamverband, doch eerder aan een losse federatie van enkele deelstammen die in tijd van crisis een centrale oorlogsleider erkenden¹³⁴. Caesar vermeldt dat de Eburonen door de Belgische stammen als Germanen werden beschouwd. Samen met enkele kleine buurstammen werden zij collectief aangeduid als *Germani cisrhenani*, ofwel Germanen die aan de Gallische zijde van de Rijn woonden.¹³⁵

Hoewel de aanwijzingen nog schaars zijn en nog nauwelijks door opgravingen worden ondersteund, is wel duidelijk dat de nederzettingen bestaan uit kleine gehuchten en losse hoeven. Daarnaast bestonden er in het gebied van de Eburonen ook nederzettingen, bijvoorbeeld Empel in de buurt van Den Bosch, of Berg, in de buurt van Tongeren. Ze hadden centrumfuncties en er waren allicht ook belangrijke tempels. Waarschijnlijk was Hercules Magusanus één van de belangrijkste godheden in de Kempen. De samenleving is in deze periode onderhevig aan sociale veranderingen¹³⁶. De opkomst van gewapende groepen ruiters – *comitates* genoemd door Tacitus – is een van de belangrijkste sociale innovaties in deze periode¹³⁷. Dergelijke krijgergroepen lagen aan de basis van de macht en autoriteit van individuele leiders. De krijgers hadden een persoonlijke, bijna sacrale band met hun leider, die op zijn beurt zijn volgelingen bescherming en regelmatige beloning bood. Caesar bericht dat de Eburoonse leider Ambiorix tijdens zijn vlucht voor de achtervolgende Romeinse troepen steeds vergezeld werd door een gevolg van ruiters.¹³⁸ Uit opgravingen uit het Maas-Rijngebied blijkt dat in vrijwel iedere late ijzertijd nederzetting paarden werden gehouden.

Belangrijk is daarnaast de relatie met het verschijnen van regionale heiligdommen in het Eburoonse gebied. De depositie van wapentuig op dit soort cultusplaatsen suggereert een verband met het domein van oorlogvoering en het organiseren van raids.

Uit vondsten van buiten ons studiegebied, en uit enkele schaarse vondsten binnen ons gebied, zoals de inheems-Romeins cultusplaats van Wijshagen-Rieten¹³⁹ en een tweede cultusplaats in de buurt, komt een beeld naar voren van inheemse leiders die een *Gefolgschaft*, een kaste van trouwe krijgers aan zich binden. Ze trekken ten strijde en stellen zich erg coöperatief op tegenover de Romeinse militairen die soms in de Rijnzone verblijven, maar ook af en toe een expeditie naar het binnenland ondernemen. Sommige inheemse groepen gaan als hulptroepen in dienst van het Romeinse leger. We kunnen in hen waarschijnlijk de vroegste leden van de *Tungri* of de *Texuandri* zien¹⁴⁰. Van de *Texuandri* wordt gezegd dat ze vooral de Kempen bewoonden. Op een cultusplaats als deze van Wijshagen zijn dan ook verschillende Romeinse Republikeinse en inheemse munten gevonden: misschien was dit wel de soldij van de inheemse soldaten. Op een ander, gelijkaardig site in de buurt komen naast ongeveer dezelfde munten als in Wijshagen, ook enkele inheemse munten, bijvoorbeeld zg. 'triquetrum-munten' uit het gebied van de *Bataven* voor. Misschien zijn dit wel de plaatsen waar de hulp-

133 Volgende passage is een gedeeltelijke overname van Roymans & Scheers, in voorbereiding, *Atuatuca 3: de muntschatten uit het gebied van de Eburonen en de Nervii* (werktitel), 2010.

134 Caesar, *De bello Gallico*, 5.27, over de klacht van de Eburoonse koning Ambiorix dat de bevolking even veel macht over hem, als hijzelf over hen had.

135 Caesar, *De Bello Gallico*, 2.4.

136 Roymans 2004, hoofdstuk 2.

137 Creighton 2000, 14 ff.

138 Caesar, *De Bello Gallico*, 6.30; 6.43.

139 Van Impe & Creemers 1991; Maes & Van Impe 1986.

140 Vanderhoeven & Vanderhoeven 2004.

troepen voor het Romeinse leger gelicht werden? De *Tungri* zouden zo'n 2500 huulsoldaten aan de Romeinse troepen geleverd hebben. Waren vele van deze soldaten misschien wel zonen van Kempense veetelers?

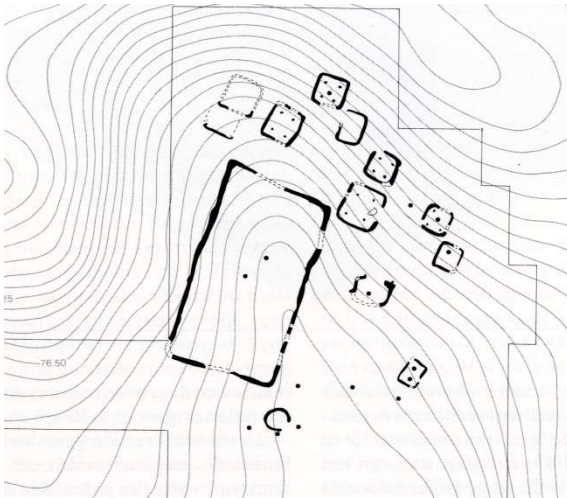

Fig. 17. grafveldje Plockroy-Donderslagbeek

Een grafveldje als dit van Wijshagen-Plokkrooi¹⁴¹ geeft een mooi beeld van de evolutie die de inheemse gemeenschappen op het Kempisch Plateau doormaken. De stichter van de gemeenschap laat er zich binnen een rechthoekige, monumentale structuur met een omgreppeling begraven samen met een urne van inheems type. Kort daarna, tijdens de eerste decennia na Christus, ontwikkelt zich rond deze monumentale structuur een grafveldje met kleine vierkante, omgreppelde monumentjes. Soms staat er een 'dodenhuisje' boven het graf. De vondsten die hierbij aangetroffen worden zijn louter Romeins: blijkbaar heeft de lokale bevolking op zeer korte tijd het proces van romanisering doorgemaakt, en staat ze in contact met de hoofdstad Tongeren en met de kleinere agglomeraties of vici, zoals Feresne-Dilsen. Maar hiermee zitten we eigenlijk al in de Romeinse tijd.

Fig. 18. grafveldje uit de Late-IJzertijd en de Vroeg-Romeinse periode te Plockroy-Donderslagbeek (Meeuwen-Gruitrode) (Creemers & Van Impe 1991, 46)

Iedereen Romein ? Of...

Atatuca Tungrorum, het hedendaagse Tongeren is de eerste stad in onze regio. Niet toevallig ligt ze in een vruchtbare landbouwzone en strategisch op de weg tussen Boulogne (Frankrijk) en Keulen (Duitsland). Romeinse soldaten zetten rond 10 voor Christus het stratenpatroon uit en maken het terrein klaar voor bebouwing. Geleidelijk aan trekt de inheemse elite er huizen op. De Romeinen beïnvloeden zowat alle aspecten van de bestaande manier van leven: bouwtechnieken en eetgewoonten, lichaamsverzorging en mode, wetgeving en godsdienst. De elite staat het meest open voor de Romeinse cultuur. Ze neemt die voor een groot stuk over en brengt er ook andere lagen van de bevolking mee in contact. Tongeren wordt de hoofdstad van een bestuursdistrict, de *Civitas Tungrorum*, dat zich uitstrekt over een gebied dat het huidige gebied van de Belgische Ardennen, de huidige provincies Vlaams-Brabant, Antwerpen en Limburg omvat. Daar waar de regio rond Tongeren gericht is op landbouw, en de resten van rijke 'Romeinse' villa's er overal in het landschap te traceren zijn, is dit voor de Kempen niet het geval.

Tot voor enkele decennia dacht men dat de Romeinen nooit in de Kempen gepasseerd waren. Een belangrijk regionaal archeoloog, Adriaan Claassen, zag dit echter anders. Inspecteur Claassen bracht vanaf het einde van de jaren '50 van de vorige eeuw met veel inzet talloze archeologische vindplaatsen onder de aandacht van de archeologen. De reeks artikelen die hij schreef lijkt wel oneindig. Hij ging er van uit dat de Romeinen daadwerkelijk in de Limburgse Kempen gewoond hadden. In 1961 publiceerde hij, samen met zijn Nederlandse collega Gerit Beex een artikel met de ronkende titel '*Toch Romeinen in de Kempen*'¹⁴². Gedurende zijn latere loopbaan kon hij daar, samen met andere vorsers, nog talloze sites met Romeinse vondsten aan toevoegen¹⁴³. Vindplaatsen werden gemeld van Achel, Hamont, Kaulille, Neerpelt, Peer, Overpelt, Hechtel-Eksel, Meeuwen-Gruitrode en van talloze andere plekken. Het moest maar voor eens en altijd duidelijk zijn dat de Romeinen wél

¹⁴¹ Creemers & Van Impe 1992.

¹⁴² Claassen & Beex 1961.

¹⁴³ Bauwens-Lesenne 1968; Claassen 1991; Vanderhoeven 1973.

daadwerkelijk in de Kempen verbleven hadden, en dat ze hier de ‘beschaving’ gebracht hadden. Meestal ging het om grafvondsten uit kleine grafveldjes, een enkele keer om een muntschat of de sporen van een nederzetting. Maar Romeinse villa's zoals die in Haspengouw her en der ontdekt werden, bleven onvindbaar. Dat was vreemd.

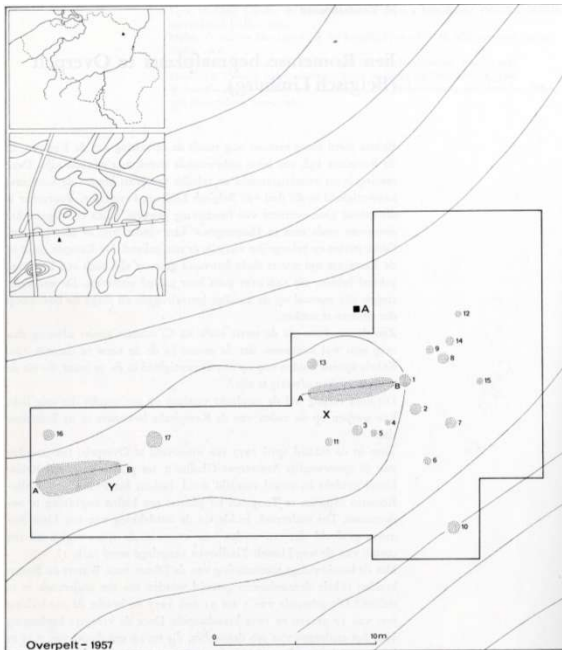

Fig. 18. grafveldje Overpelt-Kruiskiezel

Tegenwoordig hebben we een ander beeld van de manier waarop de Romeinse invloed zich in de regio heeft doen gelden. Men gaat er tegenwoordig van uit dat Romanisering niet zozeer het opleggen van de Romeinse cultuur aan de inheemse bevolking inhoudt. Het gaat eerder om het op een eigen manier integreren van Romeinse elementen binnen de inheemse samenleving. Op die manier ontstaat een provinciaal-Romeinse samenleving. Het is dan ook niet nodig dat men Romeinse villa's in het Kempense landschap moet aantreffen. De inheemse bevolking bleef min of meer verder leven zoals voorheen, maar integreerde wel vlot Romeinse elementen en stelde zich open voor de Romeinse cultuur, zonder dat de traditionele levenswijze diepgaand veranderde. Ze speelde handig in op de noden van de Romeinse militairen aan de kampen nabij de Rijn, en deze van de bevolking van het Romeinse Tongeren en van de vici. We denken tegenwoordig dat de nederzettingen uit de Romeinse tijd zich in de Kempen vooral (maar niet uitsluitend) richtten op veeteelt. Overal is de akkerbouw kleinschalig. De boeren leven nog steeds in woonstalhuizen. Het is voor hen ondenkbaar om mensen en vee in aparte gebouwen onder te brengen. Daarom zijn ze geen voorstander van de Romeinse villacomplexen die in het zuiden van de regio worden opgetrokken. Heel soms voegt een welgestelde veeboer een Romeins element toe aan zijn boerderij, zoals een zuilengaanterij¹⁴⁴. Een enkele keer, zoals in Hoogeloon (N. Br.) krijgt een dergelijk villa-achtig complex monumentale allures, zoals dat vaak op de lössgronden het geval is. In Hoogeloon gaat het om een rijke veeboer. Rond het complex zijn verschillende woonstalhuizen van het inheemse type ontdekt. Een recente herinterpretatie van de inmiddels al wat oudere opgravingen leerde dat deze *ranch-achtige* inplanting ook een grote veekraal met 6 veeboxen bevatte. Veeteelt op grote schaal dus¹⁴⁵.

Er worden vooral runderen gefokt omdat de soldaten die aan de Rijn gelegerd zijn het vlees graag eten. Net zoals de graanteelt op de leemgronden in het zuiden, is de veeteelt op de zandgronden in het noorden van de regio dus niet langer gericht op zelfvoorziening. Het is een grootschalige en winstgevende activiteit die de elites controleren.

Zo kunnen we veronderstellen dat de bewoners van een belangrijke nederzetting als deze van Neerpelt-Kolis¹⁴⁶ of deze van Beringen (net buiten het studiegebied gelegen) vooral leefden van de veeteelt. De Kempense boerderijen zijn tweeschepige woonstalhuizen met zware en diep ingegraven nokpalen. De grootste nederzettingen hebben zo'n 5 tot 6 woningen. Het overgrote deel van de nederzettingen zal niet meer dan twee of drie woonstalhuizen omvat hebben¹⁴⁷.

Cultusplaatsen zoals Wijshagen-Rieten¹⁴⁸ die voorheen al in gebruik waren, bleven ook nu nog in functie. Er worden honderden bronsen objecten – munten, mantelspelden en armbanden – geofferd. We vermoeden dat de god Hercules, de hoeder van het vee, de belangrijkste godheid was die in de Kempen werd vereerd.

¹⁴⁴ Roymans 1996.

¹⁴⁵ Jeneson 2006.

¹⁴⁶ Claassen 1998.

¹⁴⁷ Hiddink & Roymans 2004.

¹⁴⁸ Van Impe & Creemers 1991; Maes & Van Impe 1986

Fig. 19. Romeinse voorraadpot Overpelt

Fig. 20. vondsten Kolisbos Sint-Huibrechts-Lille (Neerpelt)

Een van oudsher al verdachte vondst is het bronzen Jupiterbeeld van Bree. Het behoort tot de mooiste vondsten uit Romeins België. Sinds de ontdekking in 1912 hebben specialisten getwijfeld aan de herkomst. Het stuk ging immers over in verschillende handen, tot het uiteindelijk aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis verkocht werd. Volgens de verkoper zou het gevonden zijn in Tongerlo¹⁴⁹. Merkwaardig, want de naam Tongerlo zou wel eens terug kunnen gaan op de stam van de Tungri...

Fig. 18. het grafveldje te Overpelt-Kruiskiezel (Vanderhoeven 1973, 384)

Fig. 19. Romeinse dolium (voorraadpot) gevonden te Overpelt (Gallo-Romeins Museum)

Vanaf 170 n. Chr., maar vooral vanaf de derde eeuw vallen er regelmatig groepen Germanen binnen in het gebied ten noorden van de Romeinse weg Keulen – Tongeren – Bavais. De bevolking loopt terug. In een verlaten Romeinse nederzetting in Donk-Herk-de-Stad vestigt zich een groep Germaanse inwijkelingen die afkomstig is uit Noord-Duitsland. Dergelijke inwijkelingen zullen zeker vele verlaten nederzettingen in de Limburgse Kempen bezet hebben. Het is echter erg moeilijk om de resten van de Germanen te herkennen. Op een enkele plaats, zoals in Hamont, kunnen we hun aanwezigheid aanwijzen. Uit jaarringenonderzoek op waterputten in de Nederlandse Kempen blijkt dat de Romeinse bewoning er grotendeels stopt rond 230 n. Chr. Een enkele keer, zoals in Helchteren, treft men wel eens een muntschat uit een latere periode aan¹⁵⁰. Zo loopt voor de Limburgse Kempen de Romeinse tijd eigenlijk al erg vroeg ten einde. In de Maasvallei, maar zeker in Tongeren en Maastricht, is omstreeks deze periode de Romeinse periode nog niet ten einde. Tongeren en Maastricht kennen in de loop van de derde en de vierde eeuw zelfs nog een opmerkelijke bloei. Ingeweken Germaanse groepen worden ingeschakeld in de bewerking van het land, maar ook in het Romeinse leger. Sommige leiders schoppen het tot officier. Ze moeten de inwoners van Gallië verdedigen tegen andere invallende Germanen.

Maar op oudejaarsnacht van het jaar 406 na Christus steken Germanen massaal de Rijn grens over in de buurt van Mainz (Duitsland). Ze trekken al plunderend en vernielend Gallië binnen. Het Romeinse verdedigingssysteem faalt en de autoriteiten trekken het leger terug. Ze kunnen niets anders doen dan de verdediging van het noordelijk gedeelte van het Rijk overdragen aan Germaanse hulptroepen. Die staan niet langer onder het commando van Romeinen, maar van Germaanse krijgsheren. Ze opereren nu ook in het gebied ten zuiden van de Romeinse weg tussen Keulen en de Noordzee. De krijgsheren hebben als enige militaire macht in deze regio en stellen zich onafhankelijk van Rome op. De Romeinse overheersing is hiermee in onze streken in de praktijk ten einde. In Tongeren zijn er nog wat vage aanduidingen van bewoning, maar de stad is grotendeels in verval. Germaanse krijgsheren hebben er de macht.

In 476 komt het West-Romeinse Rijk definitief ten val.

In 482 wordt Clovis tot koning gekroond, en komt de regio onder zijn gezag. Hiermee begint *de facto* de Merovingische periode. We staan aan het begin van de Middeleeuwen.

¹⁴⁹ Paredis 2004, met dank aan Rik van de Konijnenburg.

¹⁵⁰ Thirion 1967.

Fig. 21 vondsten uit Kolisbos te Sint-Huibrechts-Lille (Neerpelt): Romeinse dupondius van keizer Nero, geslagen te Lyon in 66 – 68 n. Chr. (Claassen 1998, 63)

Fig. 22. dit Jupiterbeeld zou in Tongerlo (Bree) gevonden zijn aan het begin van de 20ste eeuw. De herkomst is evenwel twijfelachtig. Het beeld bevindt zich in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (Claassen 1998, 58)

Fig. 22. Jupiterbeeld gevonden in Tongerlo (Bree) ?

3. ARCHEOLOGISCH ERFGOED VANDAAG

Zoals uit bovenstaand relaas blijkt, is ons archeologisch erfgoed bijzonder kwetsbaar. Dit bijna per definitie onzichtbaar erfgoed is enkel via professionele en via vaak erg gespecialiseerde onderzoeksmethodes goed te vatten. Meer en meer worden we er ons van bewust dat archeologisch erfgoed zich eender waar kan situeren in het landschap. Waar er vroeger enkel oog was voor grafheuvels of duidelijke vuursteenconcentraties, leeft de laatste decennia het bewustzijn dat net moeilijk te vatten vondstcategorieën als paalsporen die duiden op een nederzetting, of zelfs *off-site* fenomenen die zich ver weg van de nederzettingen voordoen (greppels, sporen van prehistorische akkercomplexen, resten van deposities in de valleigronden, sporen van ontginningen) ons zoveel meer leren over de levenswijze van onze voorouders. Daar waar vroeger gedacht werd dat jagers-verzamelaars slechts sporadisch in onze streken verbleven, weten we sinds kort dat duinengordels – zoals men heeft kunnen vaststellen in Lommel en in Opglabbeek - vaak bijna letterlijk bezet waren met jachtkampen. Momenteel loopt er een onderzoek waarbij nagegaan wordt welke de mogelijkheden voor bewaring voor België's oudste nog bewaarde akkercomplexen zijn. Een gelijkaardige problematiek zien we verder voor de Romeinse periode: als we werkelijk willen weten hoe het veebedrijf er in de Kempen aan toe ging, dan moeten we net oog hebben voor vaak vage en moeilijk te vatten resten uit het verleden. Middeleeuwse plaggendecken of esgronden kunnen onder de dikke ploeglaag vaak nog een schat aan archeologische informatie bevatten. Het zijn net deze gronden die bijzonder kwetsbaar zijn, omdat woonuitbreidingen meestal vlak bij de historische woonkernen ingepland worden. Historische heidegebieden zijn de laatste getuigen van een eeuwenoud gesloten agrarisch systeem, waarbij zowel de akkers, de hooigronden, maar ook de heide noodzakelijk was om te overleven. Vanuit die optiek waren heidegronden zeker geen 'woeste gronden' voor de bewoners van de regio. Tegelijkertijd zijn deze heidegebieden, samen met de laatste nog niet verploegde bospercelen de laatste gebieden die archeologisch gezien nog nauwelijks verstoord zijn. En zo kunnen we nog even doorgaan.

Het is een opgave, een taak voor lokale besturen om zorg te dragen voor kwetsbare categorieën van ons patrimonium, die bijna per definitie moeilijk te vatten zijn. In tegenstelling tot onze historische gebouwen, liggen dit patrimonium onder de grond verborgen, onzichtbaar voor het oog. Indien we ons ten volle bewust willen zijn van het heden, gericht op de toekomst, dan is het belangrijk om te weten waar onze wortels ingebed liggen. Wij willen dan ook pleiten voor een weloverdachte vorm van preventieve archeologie, waarbij archeologen nooit vroeg genoeg in de planvorming van uitbreidingszones, ontginningen en dergelijke meer kunnen betrokken worden.

Uit de beschrijving hierboven zou ten slotte kunnen blijken dat bepaalde regio's een rijkere bewoningsgeschiedenis gekend hebben dan andere regio's. Onze kennis reflecteert echter voor een groot stuk de onderzoeksgeschiedenis van een regio. Zo waren archeologen in het verleden en in het heden bijzonder actief in de streek van Lommel-Overpelt-Neerpelt-Hamont-Achel, en ook in de streek van Meeuwen-Gruitrode en Tessenderlo. Preventief onderzoek leert ons echter dat ook de andere gebieden quasi even rijk zijn aan archeologische resten. Binnen het masterplan kan het bijvoorbeeld van belang zijn bijzondere aandacht te besteden aan regio's waarvan de bewoningsgeschiedenis grotendeels onontgonnen terrein is. We denken hier dan vooral aan de gehele westelijke zone van het gebied dat bestreken wordt door het masterplan, en bijvoorbeeld ook de oostelijke randzone.

4. WAT IS ER NOG TE ZIEN ?

Fig. 23. gereconstrueerde grafheuvels Haarterheide Hamont

Zonder verder afbreuk te willen doen aan hetgeen hierboven gezegd is, zijn er toch mogelijkheden om het verleden te ervaren. Indien dat ervaren gepaard gaat met bewaren, kan dat enkel maar dubbele winst betekenen. Indien archeologisch erfgoed al inschakelbaar is in toerisme, dan zal die inschakeling - uitgezonderd de categorie van musea - eerder in de richting van cultuurtoerisme, en in de richting van een eerder kleinschalige vorm van toerisme gaan. Ook het inschakelen van archeologisch en erfahrbaar erfgoed in de vorm van excursies in schoolverband kan alleen maar het bewustzijn en de betrokkenheid van de bewoners en van onze toekomstige beleidsmakers vergroten. In de praktijk gaat het momenteel quasi uitsluitend over grafheuvels uit de metaaltijden. Enkele voorbeelden: Hamont-Haarterheide, Achel-Pastorsbos, Peer-Mollem, Neerpelt- De Roosen, Overpelt-Hunnebergen, Meeuwen-Rieten...; dergelijke plaatsen bieden vele mogelijkheden om archeologisch erfgoed erfahrbaar te maken. Momenteel lopen er overigens ontsluitingsprojecten in verband met de grafheuvels van Wijshagen (Meeuwen-Gruitrode) en Peer-Mollem.

Maar ook het landschap, zoals bijvoorbeeld de laat-glaciale stuifduinen (Lommel, Leopoldsburg, Meeuwen...), de uitgestrekte heidecomplexen, de vengebieden en de akkercomplexen uit de metaaltijden bieden mogelijkheden tot ontsluiting, en tot het duiden van de plaats van de mens binnen dit gegeven.

Fig. 23: gereconstrueerde grafheuvels te Hamont Haarterheide (Guido Schalenbourg, Gallo-Romeins Museum)

5. GECITEERDE WERKEN

ALLEMEERSCH L., GEUSENS J., STEVENS J. & RASKIN L. 1988: *Heide in Limburg*, Tielt.

AMKREUTZ L. & VERHART L. 2006: De Hazendonkgroep en het midden-neolithicum van Limburg, *Archeologie in Limburg* 104: 10 – 17.

ARNOLDUSSEN S. & FOKKENS H. 2008: *Bronze Age settlements in the Low Countries*, Oxford.

ARTS N., CREEMERS G., DE BIE M., RENSINK E. & VERMEERSCH P.M. 1980: *Rendierjagers. Prehistorische tentenkampen nabij*

de Maas, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 43, Tongeren.

ARTS N. & VAN DE WIJDEVEN 2002: De Bronstijd in de Nederlandse Kempen. Een regionale synthese. In: H. Fokkens & R. Jansen: *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer- Scheldegebied*, Leiden: 235 – 258.

BAUWENS-LESENNE M. 1968: *Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige vondsten in Limburg, behoudens Tongeren-Koninksem*, Oudheidkundige repertoria Reeks A: Bibliografische repertoria 8, Brussel.

BEEX G. & ROOSENS H. 1967: *Een urnenveld te Achel-Pastoorsbos*, Archaeologia Belgica 96, Brussel.

BRADLEY R. 2000, *An archaeology of natural places*, London

BRINGMANS, M., VERMEERSCH, P., GULLENTOPS, F., GROENENDIJK, A., MEIJS, E., DE WARRIMONT, J. & CORDY, J. 2003: Preliminary excavation report on the middle paleolithic valley settlements at Veldwezelt - Hezerwater (prov. of Limburg), *Archeologie in Vlaanderen* 7, 9-30.

BURNY J. 1999: *Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kenpen (1910 – 1950)*, Maastricht.

CASSEYAS C., CREEMERS G. & VERMEERSCH P. M., 1993. Oud-Mesolithicum the Hechtel-Schaapsschoorbrug. *Notae Praehistoricae*, 12 : 73-75

CLAASSEN A. 1968, Prehistorie te Peer, *Limburg*, 47: 271 – 276.

CLAASEN A. 1991: Romeins in de Kempen, Van Vrueger Joâren 20, 30-35, 39

CLAASEN A. 1998: Een belangrijke Gallo-Romeinse nederzetting aan het Kolisbos, Overpelt

CLAASSEN A. & BEEX G. 1961: Toch Romeinen in de Kempen, *Limburg*, 40: 235 – 238.

COUDART A. 1993: De l'usage de l'architecture domestique et de l'anthropologie sociale dans l'approche des sociétés néolithiques: l'exemple du Néolithique danubien, *Actes du 13de colloque interrégional sur le Néolithique. Documents d'Archéologie Française* 41: 114 – 135.

CREEMERS G. 1985a, *Steentijdmateriaal van het zuidoostelijk Kempens Plateau (Limburg)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven

CREEMERS G. 1985b, Meeuwen (Limb.): vuistbijl, *Archeologie*, 2: 96 – 97.

CREEMERS G. 1988, Gruitrode (Meeuwen-Gruitrode, Limb.): strijdhamer, *Archeologie*, 2, 188.

CREEMERS G. 1994: Noodonderzoek van een urnenveld te Tessenderlo-Engsbergen (Limb.), *Lunula Archaeologia Protohistorica* 2: 27.

CREEMERS G. 1997: Het urnenveld van Tessenderlo- Engsbergen (Lb.), *Lunula Archaeologia Protohistorica* 5: 13-14

CREEMERS G. & CAROLUS J. 1992, Enkele Bandceramische vondsten uit Noordoost-Limburg, *Notae Praehistoricae*, 11, 121 –

127.

CREEMERS G., DIJKMAN W., TILKIN N. & VAN GINKEL E. 2002, *Bezoekersgids Gallo-Romeins Museum Tongeren*, Tongeren

CREEMERS G. e.a.1987, *Potten kijken. Een blik op het archeologisch onderzoek in Meeuwen-Gruitrode*, tentoonstellingscatalogus.

CREEMERS G. e.a.1987: *Een blik terug. Het grafveld 'De Roosen' te Neerpelt en de archeologie van Noord-Limburg*, Tentoonstellingscatalogus, Neerpelt.

CREEMERS, G. & SCHEERS, 2007: Wichtige Fundstücke als Zeugnisse der Eburonen in Nordostbelgien, in *Krieg und Frieden. Kelten, Römer, Germanen*, Bonn: 169-174.

CREEMERS G. & VERMEERSCH P.M. 1986: Het jong-Mesolithisch site van Meeuwen-In den Damp 1, *Notae Praehistoricae* 6: 107 – 112.

CREEMERS G. & VERMEERSCH P.M. 1987. De laat-mesolithische vindplaats van Meeuwen- In den Damp 1 (gem. Meeuwen-Gruitrode), *Archaeologia Belgica*, n.r. III: 71 –72.

CREEMERS G. & VERMEERSCH P.M. 1989. Meeuwen-Donderslagheide: a middle Neolithic site on the Limburg Kempen Plateau (Belgium), *Helinium*, 29, 2: 206 – 222.

CREEMERS G. & VAN IMPE L., 1992, De inheems-Romeinse begraafplaats te Wijshagen Plokkrooi (gem. Meeuwen-Gruitrode, Limburg), *Archeologie in Vlaanderen*, 2: 41-53

CREEMERS G. & VAN IMPE L. 2009a: Strategic Position and Economic Background of Early La Tène Elite in North-East Belgium. The Wijshagen Example. In: *Keltologiekongress*, Bonner Jahrbücher, Beiheft 59 , *in press*.

CREEMERS G. & VAN IMPE L., 2009b, Eigenbilzen (Belgique, Limbourg). Une famille aristocratique de l'âge du Fer contrôlant la région. In : Jacqueline Cession-Loupe : *Les Celtes aux Racines de l'Europe. Actes de Colloque tenu au Parlement de la Communauté française de Belgique et au Musée royal de Mariemont les 20 et 21 octobre 2006*. Monographies du Musée Mariemont 18, Morlanwelz : 115 – 122.

CREIGHTON, J., 2000: *Coins and power in Late Iron Age Britain*, Cambridge (New Studies in Archaeology).

DE BIE M. & CASPAR J.P. 2000: *Rekem. A Federmesser Camp on the Meuse River bank*, Archeologie in Vlaanderen Monografie 3, Asse-Zellik / Leuven.

DE GROOTH M.E.TH. & VERWERS G.J. 1984: *Op goede gronden, de eerste boeren in Noordwest-Europa*, Leiden.

DE LAET S.J. 1979, *Prehistorische Kulturen in het zuiden der Lage Landen*, Wetteren.

DE LAET S.J. & MARIËN M.E. 1950: *La nécropole de Lommel-Kattenbosch*, *Archaeologia Belgica* 2, Brussel.

DENS CH.1897 : Etude sur les tombelles de la Campine, *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 11, 234 – 249.

DESITTERE M. 1968: *De Urnenveldenkultuur in het gebied tussen Neder-Rijn en Noordzee. Deel A + B*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses XI.

DREESEN R., DUSAR M. & DOPERE F. 2001, Atlas natuursteen in Limburgse monumenten, s.l.

DUFRANE F. 1985: *Bos en heide in Limburg*, Brussel.

ENGELS A.M. 1982: *De brons- en ijzertijdvondsten in Limburg ten westen van de Itterbeek. Een status quaestionis*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven.

ENGELS A.M. & VAN IMPE L. 1983: Het urnengrafveld op de Dorperheide te Kaulille, *Archaeologia Belgica* n.r. 1, 2: 33 – 35.

FONTIJN D. & ARNOLDUSSEN S. 2006: Towards familiar landscapes? On the nature and origin of Middle Bronze Age Landscapes in the Netherlands, *Proceedings of the Prehistoric Society* 72, 289–317.

GEERTS F. 1981: *Enkele Epipaleolitische en Mesolithische sites te Lommel en omgeving*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven.

GEERTS, F. 1984a: The Caris collection of Lommel, *Notae Praehistoricae* 4, 17-22

GEERTS F., 1984b. Lommel-Vosvijvers 3, a late mesolithic settlement. *Notae Praehistoricae*, 4: 61-64.

GEERTS F. 1988: Jagers en verzamelaars op doortocht. Neerpelt Hageven 1. In: G. Creemers e.a.. *Een blik terug. Het grafveld 'De Roosen' te Neerpelt en de archeologie van Noord-Limburg*, Tentoonstellingscatalogus, Neerpelt.

GEERTS F. & HEYMANS H. 1986, Ellikom (Limb.), *Archeologie*, 1: 17.

GEERTS F., VAN GILS M. & DE BIE M., 2008. Federmessersites te Lommel - Maatheide (prov. Limburg, B). De opgravingscampagne van 2008. *Notae Praehistoricae*, 28: 43-45.

GEERTS F. & VERMEERSCH P. M. 1984. The mesolithic site of Lommel-Gelderhorsten. *Notae Praehistoricae*, 4: 23-44.

GELORINI V., MEERSSCHAERT L., BOUDIN M., VAN STRYDONCK M., THOEN E. & CROMBÉ P., 2007. Vroeg- en middenholocene vegetatie-ontwikkeling en preboreale klimatologische oscillatie in de vallei van de Grote Nete (Hechtel-Eksel, Limburg). *Notae Praehistoricae*, 27: 5-17.

GELORINI V., MEERSSCHAERT L., BATS M. CALJON L., BOUDIN M., VANSTRYDONCK M., THOEN E. & CROMBÉ E. 2008: Laatneolithische landschappelijke ontwikkeling van de vallei van de Molse Nete (Lommel, Limburg, B.), *Notae Praehistoricae* 28: 113 – 124.

GIJSELINGS, G. & DOPERÉ, F. 1983: Een midden-paleolithisch site te Lauw, *Notae Praehistoricae* 3, 4-24.

HIDDINK H. & ROYMAN N. 2004: DE inheems-Romeinse periode. In: C. Verbeek, S. Delaruelle & J. Bungeneers: *Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*, Antwerpen: 177 – 188.

HUYGE D. & VAN IMPE L. 1984, De voorgeschiedenis van heet Opglabbeekse gewest: een beknopt overzicht in een ruim perspectief, In: J. Molemans & J. Mertens. *Opglabbeek, een rijk verleden*, Opglabbeek: 57 – 92.

KOLEN J. e.a. 2004: *De biografie van Peelland*, Zuid-Nederlandse Archeologische rapporten 13.

KOLEN J. & LEMAIRE T. (red.) 1999: *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap on de 20ste/21ste eeuw*, Utrecht.

KOSSACK G. 1972: Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert. In: G. Kossack / G. Ulbert (Hrsg.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie* 1, München (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Ergänzungsband 1/1), 3 – 33.

KRISTIANSEN K. 1998: *Europe before History*. Cambridge University Press.

LAUWERS R. 1984, Excavation of a Middle-Palaeolithic site at Kesselt, *Notae Praehistoricae*, 4: 3 – 7.

LÖHR H., JÖRIS O., STREET M. & SIROCKO F. 2009: Sammler und Jäger in den ersten warmzeitlichen Walder. In: F. Sirocko (Red.) *Wetter, Klima, Menschenentwicklung*, Darmstadt: 103 – 107.

LOUWE KOOIJMANS L.P. 1976: Local developments in a borderland. A survey of the Neolithic at the Lower Rhine, *Oudheidkundige mededelingen van eht Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 57: 227 – 297.

MAES K. & VAN IMPE L. 1991: Begraafplaats uit de ijzertijd en Romeinse vondsten op de 'Rieten' te Wijshagen (gem. Meeuwen-Gruitrode), *Archaeologia Belgica n.r.* 2, 1: 47 – 56.

MARECHAL R. 1992, *Tweede atlas van België. Kwartairgeologie van de oppervlaktelagen, Blad II*, 3, Brussel.

MARIEN M.E. 1947 : Bell Barrow et Disc Barrow, *L'Antiquité Classique*, 16, 358 – 359.

MARIËN M.E. 1952: *Oud-België. Van de eerste landbouwers tot de komst van Caesar*, Antwerpen.

MAUSS M. 1925: *Essai sur le don*.

MUNAUT A.V. 1967: *Recherches paléo-écologiques en Basse et Moyenne Belgique*, Acta Geographica Lovaniensia 6.

MEEX F. 1972: *De urnenveldenkultuur in het gebied tussen Beneden-Maas en Schelde in de IJzertijd. Een studie over de geografische verspreiding van de grafvelden en enkele aardewerksoorten*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven.

NORTMANN H. 2003: , Dead warriors and their communities in the Hünserück-Eifel-Culture. In: J. Bourgeois, I. Bourgeois & B. Cherretté. *Bronze Age and Iron Age Communities in North-Western Europe*, Koninklijke Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Brussels, 135 – 150.

NORTMANN H. 2007; Überlegungen zu Gruppengröße und Sozialhierarchie in der Hünserück-Eifel-Kultur. In: P. Trebsche, I. Balzer, C. Eggl, J.K. Koch, H. Nortmann & J. Wiethold. *Die unteren zehntausend – auf der Suche nach den Unterschichten der Eisenzeit*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 47, Langenweissbach, 11 – 17.

PAESEN J. 2009: *Gebruik van het digitaal hoogtemodel in de archeologie: onderzoek naar 'celtic fields' in de Limburgse Kempen*, onuitgegeven master thesis, Brussel.

- PAREDIS J. 2004: De Jupiter van Bree, *Het èzendröpke*, 23, 46: 31 – 35.
- PAULISSEN E. 1970, Excursiegids. De geomorfologie van de Limburgse Kempen, *De aardrijkskunde*, 21, 86, 3: 3 – 48.
- PAULISSEN E. 1973, *De morfologie en de Kwartairstratigrafie van de Maasvallei in Belgisch Limburg*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Wetenschappen, 35, 127, Brussel.
- PAULISSEN E. 1984, Het fysisch kader van Opglabbeek, In: J. Molemans & J. Mertens; *Opglabbeek, een rijk verleden*, Opglabbeek, 26 – 56.
- RENSINK E. 2005: Het Midden-Paleolithicum in Zuid-Nederland. In: J. Deebe e.a.. *De Steentijd van Nederland*, Archeologie 11 / 12, 119 – 141.
- ROBINSON E. N. 2008: Scratching the surface. Surface scatters, armatures, and forager-farmer contact in a 'frontier zone'. *Notae Praehistoricae*, 28: 55-62
- ROBINSON E. N., CREEMERS G. & VERMEERSCH P. M. 2008: Opglabbeek - Ruiterskuil 2. Late Mesolithic settlement complexity on the Kempen plateau. *Notae Praehistoricae*, 28 : 63-71
- ROOSENS H. 1960, Wijchmaal en Wijshagen (Limburg), *L'Antiquité Classique*, 416.
- ROOSENS H & BEEEX G. 1965: *Bronstijdgrafheuvels op de Haarterheide te Hamont*, Archaeologia Belgica 165, Brussel.
- ROOSENS H., BEEEX G. & BONNENFANT P. 1963: *Een urnenveld te Grote-Brogel*, Archaeologia Belgica 67, Brussel.
- ROOSENS H., BEEEX G. & VAN IMPE L. 1975, *Bijzettingen uit de urnenveldentijd te Neerpelt Grote Heide en Achelse Dijk*, Archaeologia Belgica 178, Brussel
- ROSMAN A. & RUBEL P. 1989: *The tapestry of culture. An introduction to Cultural Anthropology*, New York.
- ROYMANS N. 1991: Late Urnfield Societies in the Northwest European plain and the expanding networks of Central European Hallstatt Groups, in N. ROYMANS & F. THEUWS, *Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe*, Studies in pre- en protohistorie 7, Amsterdam, 8 – 89.
- ROYMANS N. 1996: The sword or the plough. Regional dynamu-ics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area. In: N. Roymans. *From the sword to the plough. Three studie on the earliest romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam Archaeological studies 1: 9 – 126.
- ROYMANS N., 2004: *Ethnic identity and imperial power. The Batavians in the Early Roman Empire*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies, 10).
- ROYMANS N. & THEUWS F. 1999, Long-term perspectives on man and landscape in the Meuse-Demer-Scheldt region, In: F. THEUWS & N. ROYMANS, *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam Archaeological Studies 4, 1 – 33.
- SCHEERS, S., 1995 : Les statères bifaces du type Lummen-Niederzier. Un monnaiage Éburon antérieur à la conquête Romaine, in M. Lodewijckx (ed.), *Archaeological and historical aspects of West-European societies. Album amicorum André van Doorselaer*, Leuven (Acta Archaeologica Lovaniensia, 8), 87-94.

SMEULDERS F.V. 1980, Lommel, archeologisch bekeken, *Te Lommele op die Campine*, 6, 1: 12 – 19.

STEUER H. 2006: , Fürstengräber, Adelsgräber, Elitegräber: Methodisches zur Anthropologie der Prunkgräber, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie aus dem Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Kiel Band 139. *Herrschaft – Tod – Bestattung. Zu den vor- und Frühgeschichtlichen Prunkgräber als archäologisch-historische Quelle* (herausgegeben von C. von Carnap-Bornheim, D. Krausse & A. Wesse), 11 -26.

THIRION M. 1967 : *Les trésors monétaires gaulois et romains trouvés en Belgique*, Cercle d'Etudes numismatiques. Travaux 3, Bruxelles.

VAN BAELEN A., MEIJS E., VAN PEER PH., DE WARRIMONT J.P. & DE BIE M. 2008: The Early Middel-Palaeolithic Site of Kesselt-Op de Schans (Belgian Limburg). Excavation Campaign 2008, *Notae Praehistoricae* 28: 5 – 9.

VANDEKERCKHOVE V. 1987: 'Celtic Fields' in de Belgische Kempen. Een onderzoek van kaartbladen 8, 9, 17 en 18, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven.

VANDERHOEVEN M. 1973: Een Romeinse begraafplaats te Overpelt (Belgisch Limburg). In: W.A. van Es e.a.. *Archeologie en Historie. Opgedragen aan H. Brunsting bij zijn zeventigste verjaardag*, Bussum, 383 – 392.

VANDERHOEVEN A. & VANDERHOEVEN M. 2004: Confrontation in archaeology. Aspects of Roman military presence in Tongeren, in F. Vermeulen/K. Sas/W. Dhaeze (eds), *Archaeology in confrontation. Aspects of Roman military presence in the Northwest*, Ghent (Archaeological Reports Ghent University 2): 143-154.

VAN GILS M. & DE BIE M. 2006a. Uitgestrekte mesolithische site-complexen in de Kempen. Ravels-Witgoor en Opglabbeek Ruiterskuilen-Turfven (boorcampagne 2002), *Relicta*, 1: 11 - 28.

VAN GILS, M. & DE BIE, M. 2006b: Steentijd in de kempen. Prospectie, kartering en waardering van het laatpaleolithisch en mesolithisch erfgoed. In: Cousserier, K., Meylemans, E., & In 't Ven, I.(eds.), *Centrale Archeologische Inventaris (CAI) II. Thematisch inventarisatie- en evaluatieonderzoek*, 7-16.

VAN GINKEL E. & THEUNISSEN L. 2009: *Onder heide en akkers. De archeologie van Noord-Brabant tot 1200*, Utrecht.

VAN IMPE L. 1977: Sporen van oude akkersystemen in de Limburgse Kempen, *Bijdrage tot de studie van het Brabants Heem* 16, *Brabantse Oudheden opgedragen aan Gerrit Beex bij zijn 65ste verjaardag*, Eindhoven, 101 – 110.

VAN IMPE L. 1989 : Découvertes récentes de tombes 'aristocratiques' de la tradition Hallstatt/La Tène dans le nord-est de la Belgique. Rapport préliminaire. In: *La civilisation de Hallstatt, bilan d'une rencontre, Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*, 36, 275 – 289.

VAN IMPE L. 1998, Nécropoles et tombelles aristocratiques dans le Limbourg belge: Wijshagen et Eigenbilzen. In : Leman-Delérie G. (dir.), *Les Celtes. Rites funéraires en Gaule du Nord entre le VI et le I siècle avant J.-C.*, Namur, (Etudes et Documents Fouilles, 4) p. 41 – 57.

VAN IMPE L. 1992: Onderzoekingen op voorhistorische begraafplaatsen. In: *Spürensicherung. Archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein. Kunst und Altertum am Rhein. Landschaftsverband Rheinland. Führer des Rheinischen Landesmuseums Bonn und der Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege* 163, 535 – 549.

- VAN IMPE L. 1999: *De schat van het konijn: het bronsdepot van Lutlommel-Konijnepijp (gem. Lommel, prov. Limburg)*, Archeologie in Vlaanderen 5.
- VAN IMPE L., BEEX G. & ROOSENS H. 1973: *Het urnenveld op 'De Roosen' te Neerpelt. Eindrapport*, Archaeologia Belgica 145, Brussel.
- VAN IMPE L. & CREEMERS G. 1991, Aristocratische graven uit de 5de/4de eeuwen v. Chr. en Romeinse cultusplaats op de 'Rieten' te Wijshagen (Gem. Meeuwen-Gruitrode), *Archeologie in Vlaanderen*, I, p. 55-73.
- VAN IMPE L. & CREEMERS G. 2001: De dolk van een dolende ridder – Een Sögel-Wohlde kling uit Belgisch Limburg, In: *Patina, Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th Birthday* (red. W.H. Metz, B.L. Van Beek & H. Steegstra), Groningen: 345 – 352.
- VAN IMPE L., CREEMERS G., VAN LAERE R., SCHEERS S., WOUTERS H. & ZIEGAUS B. 1998, De Keltische goudschat van Beringen (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen*, VI; 9 – 132..
- VAN NESTE T., YPERMAN W., VANMONTFORT B., VAN GILS M. & GEERTS F. 2009: Nieuw onderzoek op het sitecomplex langs de Molse Nete te Lommel, *Notae Praehistoricae* 29: 87 – 91.
- VAN PEER PH. 1986: Le Paléolithique Moyen dans le Nord-Est de la Belgique, *Helinium* 26, 2: 157 – 176.
- VAN PEER PH. 2003: Neanderthalers in de Lage Landen. In: B. Auffermann & J. Orschied. *Neanderthalers in Europa*, Leuven: 107 – 112.
- VERHEYLEWEGHEN, J. 1956: Le Paléolithique final de culture périgordienne du gisement préhistorique de Lommel (prov. de Limbourg, Belgique), *Bulletin de la Société Royale belge d'anthropologie et de préhistoire* 67, 179-258.
- VERMEERSCH P.M. 1979: Epipaleolithicum te Achel, De Waag, *Limburg* 58,3: 117 – 129.
- VERMEERSCH, P.M. 2006. Reliability of the stratigraphy and spatial structures of Late Pleistocene and Holocene site in sandy areas: Mesolithic-Neolithic contacts in central Benelux? In C.J. Kind (ed.) *After the Ice Age. Settlements, subsistence, and social development in the Mesolithic of Central Europe*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag: 297-303.
- VERMEERSCH P.M., MUNAUT A.V. & PAULISSEN E. 1974: Fouilles d'un site du Tardenoisien final à Opglabbeek-Ruiterskuil (Limbourg belge), *Quartär*, 25 : 85 – 104.
- VERSWIJVERN G. 1992: *Kaiapo Amazonië. De kunst van de lichaamsornamentiek*, Gent.
- VYNCKIER P. 1981: *De prehistorie in de streek van Diest*, Dietsche Cronycke 4.

‘NOORD LIMBURG: EEN SCHRALE BODEM VOEDT CREATIVITEIT’

Ingrid Desmedt

lic. Kunstgeschiedenis (Ab Ovo)

Het hedendaagse landschap van Noord-Limburg laat weinig vermoeden over het verleden. De mens heeft steeds veel creativiteit aan de dag moeten leggen om op de arme bodem te overleven. De eerste wijzigingen zijn te wijten aan de klimatologische veranderingen aan het einde van de ijstijd. Nadien hebben de bewoners met wisselend succes getracht de bodem te ontginnen. Vooral vanaf de 19de en in de 20ste eeuw werden de grote middelen ingezet waardoor een vrijwel nieuw landschap ontstond.

De continue krachtmeting tussen mens en natuur en het spectaculaire effect van menselijke ingrepen op die natuur zijn wellicht de belangrijkste krachtlijnen in de biografie van dit landschap.

DE GEOGRAFISCHE ONDERLEGGER ⁽¹⁵¹⁾

HET KEMPENS HOOGPLATEAU

Het Kempens hoogplateau dat zich bovenaan de steilrand bevindt, strekt zich uit op een hoogte van ongeveer 97 meter. De zandgronden met grindbijnmenging op het plateau zijn tijdens de zomer aan de oppervlakte overwegend droog tot zeer droog. De holocene dekzanden, pleistocene maasgronden en tertiaire zanden zijn sterk waterdoorlatend. De grondwatertafel bevindt zich enkele meters onder de oppervlakte van de oostelijke plateaurand. (Ter illustratie: vooral in de vallei van de Zijpbeek, in de Oostelijke steilrand van het Kempens plateau, is een complex van gronden op weinig materiaal aanwezig. Het veen ondergaat de invloed van een permanent zeer hoge waterstand, die tijdens de zomer slechts tot 40 cm. onder het maaiveld daalt.) De zand- en grindafzettingen worden plaatselijk in groeven ontgonnen.

DE VLAKTE VAN BOCHOLT

De vlakte van Bocholt, Ten noorden van het Kempens plateau bevindt zich op een hoogte die schommelt tussen de 50 en 52.5 meter. Het is eveneens een vlak gebied, waarin de beekvalleien meestal weinig ingesneden zijn.

De vlakte wordt gekenmerkt door natte tot matig natte zandgronden en door de aanwezigheid van een grondwatertafel op gemiddeld minder dan één meter. In de valleien wordt de grondwatertafel meestal

151 Bronnen:

BATS, H. *Relictzone Mechelse Heide –Heiwijk*, in : *Nieuwe impulsen voor de landschapszorg De Landschapsatlas, baken voor een verruimd beleid, M&L Cahier 5*, Brussel 2001, p. 105-109

Gesprekken met J. BURNY, (Historische ecologie in de Limburgse Kempen)

aangetroffen nabij of aan de oppervlakte. Op meerdere plaatsen onderaan de steilrand treedt het water verspreid aan de oppervlakte ten gevolge van ondoorlaatbare kleilagen. Dergelijke zogenaamde 'kwelgebieden' bevoorraden moerassen waaruit beken ontstaan met relatief voedselrijk water, afkomstig van een voedselarm geologisch substraat. Hangende watertafels op ondoorlaatbare kleilagen maken veenvorming mogelijk.

DE STEILRAND

De door de Maas tijdens het Pleistoceen (ongeveer 1.4 miljoen jaar geleden) gevormde en door erosie onregelmatig ingesneden steilrand overbrugt een hoogteverschil van gemiddeld 40 meter over een breedte van slechts 250 meter. Dergelijke overgangsgebieden zijn in ecologisch en geografisch opzicht uitermate belangrijk. Zij worden gekenmerkt door een eigen dynamiek. De steilrand is een logboek van de afzettingen en van het ontstaan van het Kempens hoogplateau tijdens het Quartair.

DE DEMERVALLEI

Het ontstaan van het Kempens plateau had grote gevolgen voor de hydrografie van het gebied ten zuiden ervan. De Demer, die voor de Middenijstijd voorbij Bilzen in noordoostelijke richting naar de toenmalige Noordzee stroomde, werd immers gebarricadeerd. Noodgedwongen zocht hij een nieuwe loop in westelijke richting: de huidige Demervallei. Door reliëfinversie is het Kempens plateau geëvolueerd naar een waterscheidingplateau tussen Maas- en Scheldebekken. De Demer ontvangt nu een aantal beken die ontspringen op het Kempens plateau. Typisch is hun noordoost-zuidwest stroomrichting.⁽¹⁵²⁾

Het brongebied van de Demer bevindt zich ten noordoosten van Tongeren. De rivier blijft ten Z. van het Kempens plateau, botst tegen enkele Diestiaanheuvelds en wurgt zich erdoor vlak voor het Webbekomsbroek waar ze samenvloeit met de vallei van de Zwarte beek. Stroomafwaarts van Hasselt omvat de Demervallei uitgestrekte graslandcomplexen, valleibossen en vijvers. Tussen Lummen en Halen stroomt de Demer door de depressie Halen-Schulen. Het betreft een uitgebreid gebied van ca. 1700 ha. Gelegen op een hoogte van 21 à 22m. Dit historisch broeklandschap bleef tot op heden vrijwel onbewoond. Aan de noordrand van dit laagland stroomt de Demer tussen kaden. Hij ontvangt er achtereenvolgens de Mangelbeek, de Gete en de Velpe. Ter hoogte van het gehucht Zelk stroomt de Demer het Hageland binnen en verdwijnt de depressie uit het landschap. Het westelijke deel van het landschap profileert zich als een soort flessenhals die een essentiële rol in de globale ontstaansgeschiedenis van dit landschap speelde.

De depressie Schulen-Halen neemt een unieke plaats in onder de Vlaamse landschappen; ze ontvouwt zich als een polderlandschap in hartje Limburg. Het is een waterrijk en vrijwel vlak gebied waarin kaden voor de grootste reliëfverschillen zorgen. Met de aanleg van de E314 zijn heel wat ingrijpende infrastructuurwerken uitgevoerd zoals de aanleg van het *Schulensmeer*, een cruciaal wachtbekken in de waterbeheersing van de Demer. Hierdoor kromp het traditionele beemdenlandschap van het *Schulensbroek* met 200 ha⁽¹⁵³⁾.

152 DIRIKEN P., *Toeristisch-recreatieve atlas van Vlaanderen, valleien en waterlopen, Geogids Demervallei*, Kortesseem, 2004, p. 41

153 DIRIKEN, P., o.c., p. 63.

DUINVORMING

Het vlakke reliëf van de vlakte van Bocholt en het Kempens plateau vertoont plaatselijk stuifduinen. Ze werden gevormd tijdens twee geologische perioden. Een eerste periode van duinvorming komt voor op het einde van het Pleistoceen en het begin van het Holoceen. Zanden uit de beekvalleien en dekzanden uit de laagplateaus werden verstoven tot duinen.

Een tweede periode vangt aan rond 200 na Chr. En loopt momenteel nog door. Deze duinvorming is een lokale verwaaiing van de laatglaciale duinen ten gevolge van het verdwijnen van de vegetatie door overbegrazing van de heidevelden.

Niet gefixeerde duinen of stuifduinen zijn opgebouwd uit los, geelgrijs, humusarm zand. Men vindt ze vooral in open heidevlakten. Stuivende duinen zijn erg onderhevig aan klimatologische en vooral aan menselijke factoren.

Gefixeerde duinen komen vooral voor in naalddhoutaanplantingen.

Landduinen zijn zeer waardevolle fysisch-geografische objecten voor de studie van de landschapsvorming onder invloed van wind en vegetatie. Er heersen zeer uiteenlopende microklimatologische omstandigheden. Bovendien maken zij de studie mogelijk van de opeenvolging van pioniervegetatie, via korstmossen en heide naar struweel en tenslotte naar bos.

EEN EVOLUEREND LANDSCHAP

In de prehistorie wordt het landschap aanvankelijk sterk bepaald door het wisselende klimaat. De eerste landbouwers waren rondtrekkende boeren die plaatselijk het bos rooiden ten behoeve van de akkerbouw. Bodemuitputting leidde tot de ontwikkeling van een heidevegetatie. Beweiding resulteerde eerst in bos- en bodemdegradatie en na enige tijd in boomarme struikheidegebieden.

Gedurende de middeleeuwen deden menselijke factoren als een toenemende bevolkingsdruk en het landbouwsysteem het heidegebied toenemen. De heide werd ingeschakeld in het landbouwbedrijf. Schapen en runderen zorgden voor de instandhouding van de heidegebieden door begrazing. De mest die in de stallen werd verzameld, werd gebruikt om de akkers te bemesten. Vanaf het ogenblik dat de dorpen in de kempen over een groot hooilandareaal beschikken (16de eeuw), kunnen de runderen een groot deel van het jaar of het jaar rond op stal blijven. De volledige mestproductie kan dus opgevangen worden (potstal) en dienen tot verbeterde bemesting van het akkerland en/of uitbreiding van het akkerareaal.

De ontginningen van lokaal ijzererts (moerasijzer of limoniet) had in de Kempen plaats tijdens de prehistorie en werd hernomen aan het einde van de 19de eeuw.

De ontginning van woeste gronden, de aanleg van waterwegen, het gebruik van kunstmest en het invoeren van nieuwe landbouwtechnieken zullen ervoor zorgen dat het landschap in de 19de eeuw grotendeels en geleidelijk omgezet wordt in naaldbossen en agrarisch landschap.

Grootschalige wijzigingen volgen in de 20ste eeuw met de vestiging van nieuwe fabrieken.

HISTORISCHE KRACHTLIJNEN

VAN HET VERRE VERLEDEN TOT DE ROMEINEN

Het Noord-Limburgse landschap ondergaat in de prehistorie verschillende gedaanteverwisselingen onder invloed van de nog wisselende klimaatomstandigheden en de langzame groei van een sedentaire bewoning.

De eerste bewoners waren rondtrekkende jagers-verzamelaars. Rond 4000 v. Chr. komen groepen boeren aan in de Kempen. Van dan af wordt het uitzicht van het landschap in sterke mate door de landbouw bepaald.¹⁵⁴

Nadat Caesar rond 51 voor Chr. de gebieden ten westen van de Rijn had veroverd, drukte de Romeinse heerschappij lange tijd haar stempel op de streek. De Romeinse cultuur wordt op een eigen manier geïntegreerd binnen de inheemse samenleving¹⁵⁵. Bijzonder duurzaam bleken enkele grotere versterkte nederzettingen als Tongeren en Maastricht en verder het tracé van diverse heirbanen. In de laat-Romeinse tijd werd Tongeren de zetel van een bisdom, maar Sint Servatius verplaatste die in 384 naar het toen belangrijker en beter versterkte Maastricht.

DE MIDDELEEUWEN

Nadat de Romeinen zich geleidelijk terugtrokken, drongen Germaanse volkeren, vooral Franken, het gebied binnen. De Merovingische koningen, waaronder Childerick (ca.456-482), werden vanaf 751 opgevolgd door de Karolingische heersers met Pepijn de Korte als eerste. Met Karel de Grote die Aken tot zijn residentie maakte, bereikten zij hun hoogtepunt.

Het rijk van Karel de Grote ging onverdeeld over op zijn zoon Lodewijk de Vrome. Met het Verdrag van Verdun kwam het tot een eerste opdeling. Het Middenrijk, tussen Schelde en Rijn, kwam tot stand onder Lotharius I⁽¹⁵⁶⁾. Met de verdragen van Meerssen (870) en Ribemont (880) werd het Middenrijk verdeeld over het West- en Oostfrankische Rijk, ongeveer langs Maas en Ourthe, Our en Moezel. Door het oude Karolingische kernland tekende zich sindsdien het grensgebied af tussen het latere Frankrijk en Duitsland. Het Bisdom Luik met de steden Maastricht en Tongeren maakte na het verdrag van Meerssen deel uit van het Westfrankische Rijk. Na de dood van Zwentibold in 900 sloot de Lorreinse adel zich aan bij het Westfrankische Rijk. Pas in 925 kon koning Hendrik I het hertogdom Lotharingen opnieuw en duurzaam verbinden met het Oostfrankische Rijk.

Door de verzwakking van de centrale koninklijke macht ontstonden rond het jaar 1000 tal van territoria. Na verloop van tijd leverde de voortdurende wijziging een bonte en veranderlijke territoriale lappendeken op.

In het voorliggende project komen vooral het Graafschap Loon, het Prinsbisdom Luik en het hertogdom Brabant ter sprake.

¹⁵⁴ CREEMERS G. 'De bewoningsgeschiedenis van Noord-Limburg: van de eerste bewoners tot de Merovingers' zie eerste bijdrage in deel 5 van dit bundel

¹⁵⁵ CREEMERS G. O.C.

¹⁵⁶ Opgevolgd door Lotharius II, naar hem werd het vanaf de 10de eeuw ook Lotharingen genoemd.

HET GRAAFSCHAP LOON

Omstreeks het jaar 1000 ontstond het graafschap Loon uit de Frankische graafschappen *Haspengouw*, *Maasgouw* en *Taxandrië*. Arnold I was de eerste bekende graaf van Loon. Toen Arnold II kinderloos stierf, droeg hij zijn graafschap in 1014 over aan de Luikse kerk, waar zijn broer Balderik bisschop was. Deze gaf het vervolgens aan zijn jongere broer Arnold III met als, voor de toekomst belangrijke, clausule dat het graafschap terug aan de Luikse kerk zou komen, als een graaf kinderloos zou sterven. Omstreeks 1200 heeft het graafschap zijn grootste omvang bereikt. Omdat de uitbreiding gebeurde ten koste van het prinsbisdom Luik en het hertogdom Brabant stond het graafschap voortdurend onder druk.

Met het kinderloos overlijden van Lodewijk IV was de mannelijke lijn uitgestorven en begon de Loonse successiestrijd. In 1366 werd het, met enkele eigen rechten, verenigd met het *prinsbisdom Luik*. Vanaf toen noemde de Luikse prins-bisschop zich tegelijk graaf van Loon.

HET PRINSBISDOM LUIK

De Maastrichtse bisschop Lambertus werd rond 705 te Luik vermoord. Zijn opvolger Hubertus verplaatste de bisschopszetel rond 718 naar Luik nabij het graf van zijn voorganger.

Bisschop Notger van Luik verwierf rond 980 tevens wereldlijke macht over een deel van zijn bisdom. Vanaf dat ogenblik werd een deel van het bisdom prinsbisdom en genoot het immunitet, onder bescherming van de keizer. Het territorium van het prinsbisdom werd even later nog uitgebreid, ondermeer met het graafschap Huy en het markgraafschap Franchimont. Rond 1050 kwam er nog het graafschap Haspinga bij, rond 1200 het graafschap Moha en in 1222 de heerlijkheid en de stad Sint-Truiden met uitzondering van de Sint-Trudoabdij. In 1366 annexeerde Jan van Arkel het Graafschap Loon, na de dood van Lodewijk IV.

Luik maakte dus geen deel uit van de Zeventien Provinciën en bleef min of meer onafhankelijk tot de Franse annexatie in 1795, hoewel het deel uitmaakte van het Heilig Roomse Rijk. De prins-bisschop was er als rijksvorst lid van de Rijksdag.

HET HERTOOGDOM BRABANT

Vanuit Leuven zochten de graven vanaf het begin van de 13de eeuw naar gebiedsuitbreiding in oostelijke richting. In 1202 kwam Brabant in het bezit van de rijksgoederen in Maastricht. Sindsdien vormde de stad een tweeherig territorium met als twee heren de prins-bisschop van Luik en de graaf, later de hertog van Brabant⁽¹⁵⁷⁾. Lommel behoorde tot het Hertogdom Brabant⁽¹⁵⁸⁾. De heerlijkheid Lummen was aanvankelijk een integraal Loons leen. Waarschijnlijk door een of andere verpanding raakte een deel – in 1606 definitief bepaald als een vierde – van de heerlijkheid in handen van de Brabantse hertogen. De Brabantse gebieden lagen kriskras verspreid over het Loonse territorium.⁽¹⁵⁹⁾

157 SCHREIBER, TH., Schets van de territoriale ontwikkelingen in de Euregio Maas- Rijn in Burchten en versterkingen in de Euregio Maas- Rijn – Een toeristische ontdekkingsreis, Eupen 2002, p.67-80.

158 HASQUIN, H., VAN YUTVEN, R., DUVOSQUEL, J.M. Gemeenten van België geschiedkundig en administratief woordenboek, I. Vlaanderen, Gemeentekrediet van België, p. 605.

159 HASQUIN, H., VAN YUTVEN, R., DUVOSQUEL, J.M, o.c., p. 617.

DE OPMARS VAN HET HERTOGDOM BOURGONDIE

In 1396 droeg Johanna, erfgename van Brabant, haar hertogdom, samen met Limbourg en de Limburgse Landen van Overmaas ⁽¹⁶⁰⁾ over aan Bourgondië. Hierna breidde het hertogdom Bourgondië met geweld zijn macht verder uit over het prinsbisdom Luik en het graafschap Loon in 1467 en over het hertogdom Gelre in 1473. Nadat Karel de Stoute in 1477 te Nancy was overleden, herwonnen Luik en aanvankelijk ook Gelre hun vroegere onafhankelijkheid. Het prinsbisdom Luik maakte dus en tiental jaren deel uit van het hertogdom Bourgondië.

DE HABSBURGSE, SPAANSE EN OOSTENRIJKSE NEDERLANDEN

De Oostenrijkse aartshertog Maximiliaan, die in 1486 te Aken tot koning Maximiliaan I was gekroond, huwde in 1477 met Maria van Bourgondië, dochter en erfgename van Karel de Stoute. Zo bracht zij de 'Bourgondische erfenis' over naar de Habsburgers, de Habsburgse Nederlanden.

Keizer Karel V droeg bij zijn troonsafstand in 1556 het bezit over aan zijn zoon Filips II van Spanje en maakte ze tot de Spaanse Nederlanden. Onder Filips II begon in 1568 een opstand in de Nederlanden, die zou woeden tot 1648 en later bekend bleef onder de naam 'tachtigjarige oorlog'. De tot de Calvinistische leer overgegangene gewesten verenigden zich in 1579 tot de 'Zeven provinciën', de Nederlandse Staten Generaal. In 1581 verklaarden zij zich onafhankelijk van Spanje. De krijgsverwikkelingen die hierop volgden kregen als 'dertigjarige oorlog' een Europese reikwijdte. Het einde van de dertigjarige oorlog leidde ondermeer tot de opdeling van de Limburgse Landen van Overmaas in een Spaans deel en een 'Staats' of Nederlands gedeelte van de Verenigde Provinciën.

In 1711 overleed keizer Jozef I, aartshertog van Oostenrijk. Hij werd opgevolgd door zijn broer Karel VI. Om te voorkomen dat hij tevens koning van Spanje zou worden en een te groot en te machtig rijk zou krijgen, startten de Engelsen onderhandelingen. Dit mondde uit in 1717 uit in de 'Vrede van Utrecht'. Waarbij ondermeer het volgende werd besloten: Filips V (van Anjou) werd koning van Spanje en Karel VI van Oostenrijk kreeg, ter compensatie van Spanje, de Zuidelijke Nederlanden, Milaan, Napels en Sardinië.

DE FRANSE OVERHEERSING

Na de Franse revolutie trachtte Frankrijk de Oostenrijkse Nederlanden in te palmen. Na een tweede poging, slaagden de Fransen in hun opzet in 1795. De overwonnen gebieden werden, naar Frans model onderverdeeld in departementen, arrondissementen, kantons en gemeenten. Na de annexatie door Frankrijk in 1795 hield het prinsbisdom Luik op te bestaan. Het huidige Belgisch Limburg en een groot deel van Nederlands Limburg maakten nu deel uit van het departement van de Nedermaas. Na de mislukte veldtocht in Rusland in 1813 kwam er vrij snel een einde aan de Franse overheersing. De Fransen verlieten de Zuidelijke Nederlanden in 1814. Het officiële einde kwam er met de slag van Waterloo op 18 juni 1815.

160 Gezamenlijke benaming voor de gebieden die tijdens het Anien Régime tot het Hertogdom Brabant behoorden en die ten O. van het Prinsbisdom Luik lagen: het land van Valkenburg, het land van 's Hertogenbosch, het land van Dalhem.

HET KONINKRIJK DER VERENIGDE NEDERLANDEN

Op het Congres van Wenen werd onder andere het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden gevormd, in wezen samengesteld uit de Franse departementen Nedermaas en van de Ourthe, uit delen van de voormalige Oostenrijkse Nederlanden, de Nederlandse Staten generaal en het prinsbisdom Luik.

HET ONTSTAAN VAN BELGIË

In 1830 brak in Brussel een opstand uit die evolueerde naar een streven naar onafhankelijkheid van de zuidelijke provinciën van het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden. De toenmalige grootmachten stelden in 1831 de feitelijke afscheiding van de Belgische staat vast. In 1831 was de volledige provincie Limburg, met uitzondering van de vestingstad Maastricht en de gemeente St. Pieter in Belgische handen. In 1839 bezegelde het verdrag van Londen de definitieve opdeling van Limburg in een Belgisch en een Nederlands gedeelte. Hierbij werd vastgelegd dat alle Limburgse gemeenten op de oostelijke Maasoever tot het Koninkrijk der Nederlanden zouden behoren. De vesting Maastricht die steeds Nederlands gebleven was vormde op de westelijke Maasoever de enige uitzondering ⁽¹⁶¹⁾.

161 SCHREIBER, TH., *o.c.*, p.67-80.

OVER HET LEVEN VAN EEN LANDSCHAP EN ZIJN BEWONERS

1. SPOREN UIT HET VERRE VERLEDEN

DE PREHISTORIE

OUDE STEENTIJD (80 000-9 000 V. CHR.)

De oudste sporen van menselijke aanwezigheid in Noord-Limburg dateren uit het midden van de oude steentijd. Toen leefden er Neanderthalers van jacht op mammoet, rendier, paard (o.a. te Overpelt werd een werktuig gevonden) waarvoor het toen nog open landschap een vereiste was.

Tussen 30 000 en 10 000 v. Chr. Was het gebied blijkbaar onbewoond, maar aan het einde van de laatste ijstijd kampeerden er regelmatig rendierjagers.

MIDDEN STEENTIJD (9 000 – 5 000 V CHR.)

Vanaf 8000 v. Chr. verbeterde het klimaat merkkelijk, het wordt warmer en vochtiger zodat het toendralandschap uit de ijstijd plaats maakte voor een boslandschap. De rendieren trokken noordwaarts en andere dieren namen hun plaats in: eland, oerrund, wild paard, everzwijn, edelhert, ree, bruine beer, bever otter en marter. De mensen moesten zich aanpassen aan een gewijzigd milieu. Zij bleven echter jagers-verzamelaars die in kleine groepen rondtrokken. Bij voorkeur maakten zij hun kamp op een landduin in de nabijheid van water. Zij maakten hun werktuigen uit hout, been, gewei en steen. Deze mensen uit de midden steentijd (8000-4000 v. Chr.) gebruikten naast vuursteen ook Wommersomkwartsiet als grondstof voor hun werktuigen. Vooral de vele vormen van kleine spitsjes (microlieten) zijn kenmerkend voor deze periode.

NIEUWE STEENTIJD (5 000 – 3000 V. CHR.)

Omstreeks 5 300 voor Chr. vestigden de eerste boeren, de Bandceramiekers, zich op de vruchtbare loessbodem van Haspengouw. Het begin van de nieuwe steentijd (5 300-3000 v. Chr.).

Natuurlijk waren er contacten tussen de jager-verzamelaars die leefden op de zandgronden en de boeren, maar het duurde nog enkele eeuwen vooraleer men ook in Noord-Limburg aan landbouw en veeteelt ging doen. Dan leerde men in de Kempen ook de pottenbakkerskunst en de gepolijste bijl kennen. Dit gebeurde omstreeks 4000 voor Chr.

Aan het einde van de nieuwe steentijd (vanaf 3 000 v. Chr.) migreerden Bekerlieden vanuit het oosten naar deze streken⁽¹⁶²⁾

Het landbouwsysteem uit deze periode is een landbouwers-veeteeltcultuur. Onder invloed van begrazing en

162 GEERTS, F. *Van ijstijdjager tot landbouwer 80 000-2 000v. Christus*), in: *Een blik terug – het grafveld ‘De Roosen’ te Neerpelt en de archeologie van Noord-Limburg*, Neerpelt1988, p.5-6.

het oogsten van takken werd het bos geleidelijk opener. Voor het aanleggen van akkers worden op hogere terreinen gedeelten bos gerooid of afgebrand. Na enkele jaren werden de akkers weer verlaten. De nederzettingen situeren zich vooral in of langs de valleien ⁽¹⁶³⁾.

BRONSTIJD (2 000 – 800 V. CHR.)

Vele laatneolithische nederzettingen bleven bewoond in de bronstijd. Uit deze periode dateren de grafheuvels die nu nog in het landschap waar te nemen zijn (o.a. te Mol, Postel en nabij de Dommel, te Mollem-Peer)

IJZERTIJD (800 – 51 V. CHR.)

Gedurende de ijzertijd groeit de bevolking sterk aan, o.a. door verschillende invasiegolven. Uit deze periode dateren de eerste meer grootschalige maar toch nog beperkte ontbossingen. De ijzeraanreikingshorizont van de podzolbodems en het ijzeroer fungeerden als belangrijke bronnen voor ijzererts. Deze ontginningen leidden tot het verdwijnen van nog meer bosgebieden in het voordeel van het heideareaal. Het agrarische stelsel veranderde van de vroegere zgn. ongeordende zwerflandbouw naar de aanleg van vrij grote, systematische gerangschikte akkercomplexen: de zgn. 'Celtic fields'. Een vorm van rotatielandbouw wordt ingevoerd en de eerste plaggenbemesting startte.

Men kan dus concluderen dat tijdens de gehele prehistorische kolonisatie de culturen en de daaraan gekoppelde ontbossingen, eerder beperkt blijven. Roofbouw maakt de zandgrond plaatselijk armer en het bos opener met vaak een parklandschap en hier en daar de vestiging van uitgestrekte heidevelden tot gevolg.

DE ROMEINSE TIJD (51V.CHR. – 406 N.CHR.)

De Romeinse invloed op de Kempen mag niet overschat worden. Aanwijzingen voor permanent bewoonde Romeinse 'villa's' ontbreken. Wel zijn er sporen van een landelijke Gallo-Romeinse bewoning gevonden (o.a. omgeving Lommel en in de Dommelvallei). Resten van belangrijke Romeinse wegen zijn schaars. ⁽¹⁶⁴⁾

2. DE MIDDELEEUEWEN

Algemeen kan men stellen dat de Limburgse Kempen bewoond was in de prehistorische en de Gallo-Romeinse tijd en dat na ca. 250 n.C. talrijke ontginningen en nederzettingen weer bos of heide zijn geworden ⁽¹⁶⁵⁾.

In 358 onderwierp Julianus (de latere keizer) een groep Saliërs op Romeins grondgebied, 'apud Toxandriam lorum' (d.i. Toxandrië: N. Brabant en de Belgische Kempen). De aanwezigheid van deze Salië, die zich voornamelijk in N. Brabant gevestigd hadden, was een louter militaire aangelegenheid en hield geen verband met kolonisatie of vestiging op oude of nieuwe ontginningen. Deze visie is in overeenstemming met het feit dat

163 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. *Biologische waarderingskaart - Verklarende tekst bij kaartbladen 3-9-17 in: Mededelingen van het Instituut voor Natuurbehoud*, Brussel, 2000, p. 31-32.

164 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. O.C. p.32

165 MOLEMANS, J. *Bijdrage tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Limburgse Kempen, voornamelijk in het licht van de namenvoorraad*, in : *Naamkunde, Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis te Amsterdam*, Bijlage LXIV, 1974, p. 276.

deze Saliërs geen spoor in de Kempen hebben achtergelaten.⁽¹⁶⁶⁾

VROEGE FRANKISCHE NEDERZETTINGEN

Terwijl Frankische nederzettingen uit de 4de en 5de eeuw niet werden ontdekt - algemeen wordt aangenomen dat Kempenland vanaf het midden van de 3de eeuw tot het einde van de 5de eeuw in belangrijke mate onbewoond was – zijn er wel sporen voorhanden van Merovingische of vroeg middeleeuwse begraafplaatsen.⁽¹⁶⁷⁾

Het aantal Merovingische en Karolingische nederzettingen is gering in vergelijking met Haspengouw. Deze nederzettingen in de Limburgse Kempen gaan wellicht grotendeels terug op de 7de en 8ste eeuw, waarbij aan uitstraling kan gedacht worden vanuit het zuiden (Haspengouw) en vanuit het oosten (Maasvallei).⁽¹⁶⁸⁾

De Kempense gehuchten en nederzettingen zijn meestal beekdalnederzettingen. De bewoning concentreert zich op de dalwand op de overgang van de hogere naar de lage gronden. De vochtige valleigronden fungeren als wei- en hooilanden, de hogere als akkers. Elk dorp heeft een 'heerdgang', de uitgestrekte gemene heide waar de gemeenschapsherder koeien en schapen hoedt.⁽¹⁶⁹⁾

KERSTENINGTIJD

De herkerstening in de 7de eeuw gebeurde vanuit Ierland door Amandus, Willibrordus en Bonifacius. Over deze periode is vrij weinig geweten.

In het Cartularium van Echternach, het zgn. 'Liber Aureus' leest men de tekst van 10 oorkonden, 9 schenkingen aan de H. Willibrordus en één aan de abdij van Echternach.

Zo schonk de godgewijde maagd Bertilindis in 710: in de gouw Taxandrië, in de plaats Hoccascaute (Hoksent) op de rivier de Dommel, wat mijn moeder Odrada mij bij erfelijk recht, wettig heeft nagelaten. Dat is vijf hutten met een herenhuis en een hof met vijf lijfeigenen en hun echtgenoten en kinderen, met al hun bezittingen dat is hutten, hoven, bossen, gronden, weiden, beemden en labeurgrond, waters en wateraflopen. Ook een zekere Henricus deed een schenking gelegen in het domein Replo (Reppel). Uit de studie van deze teksten uit het Liber Aureus besluit H. Bussels dat: er in onze Kempen kleine domeinen lagen, van grote domeinen maken de teksten geen gewag; dat het familiaal goed geen compact aansluitend geheel vormde maar over de Kempen verspreid was. Als bronnen van eigendomsrecht vermeldt hij: erfelijkheid, ontginning, bruidsschat, schenking en aankoop. Op andere vragen geven de documenten van Echternach geen antwoord: bestond er enkel een hofsysteem (domeinen) of was er ook een dorpssysteem, waren er buiten de aristocratie van herenboeren nog andere kleine maar vrije beroepen?⁽¹⁷⁰⁾

166 MOLEMANS, o.c.; p. 280.

167 MOLEMANS, o.c. p. 281.

168 MOLEMANS, o.c., p. 289.

169 SCHLUSMANS, F. *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Provincie Limburg Arrondissement Maaseik Kantons Bree-Maaseik*, 19n1, Turnhout (2005), p.XVIII.

170 BUSSELS, H., *De oudste bescheiden over de Kempische landbouw*, in: *Het Oude Land van Loon*, 1959, XIV., p.315, 323, 328, 330.

PAROCHIES EN DORPEN

De kerkelijke organisatie in parochies begon ten tijde van Karel de Grote. De oudste parochies ontstonden in Haspengouw en in het Maasland. In de Kempen gebeurde dat later. De kerken werden er dikwijls gesticht door de heer, vooral de graven van Loon bij de vorming en consolidatie van hun graafschap in de 11de eeuw. Getuigen hiervan: Bocholt, Gruitrode, Meeuwen en wellicht ook Bree en Opitter. In de loop van de tweede helft van de 12de eeuw gaan veel kerken over in handen van religieuze instellingen.

Het 'Kaartboek van Averbode' verschaft hierover boeiende informatie. Zo werden Tessenderlo al bij de stichting, (Opplabbeek en Neerglabbeek in 1219), Opitter in 1279, Oostham in 1281, en Hechtel in 1337, door heren aan de abdij geschonken⁽¹⁷¹⁾.

Daarnaast zijn er de kerkelijke stichtingen: Kaulille en Gerdingen zijn waarschijnlijk stichtingen van het St. Servaaskapittel te Maastricht, Wijshagen van het O.L.-Vrouwekapittel te Maastricht en Reppel van de Abdij van Echternach.

De eigenlijke dorpen met hun vrij groot grondgebied zijn samenvoegingen van verschillende kleine nederzettingen die als gehuchten in het latere dorp blijven bestaan. De dorpskern is dan ontstaan ten tijde van de parochiestichtingen, rondom de nieuw gebouwde kerk. Dit fusieproces gebeurde doorgaans in de 11de-12de eeuw.⁽¹⁷²⁾

HET AGRARISCHE EN ECONOMISCHE SYSTEEM IN DE MIDDELEEUWEN

De Franken deden aan landbouw en veeteelt. Oorspronkelijk weidde het vee (varkens, schapen, geiten en hoornvee) in de bossen. In de valleien zijn waarschijnlijk nog geen beemden aanwezig maar deze worden geheel of gedeeltelijk als hooilanden gebruikt. Het tweeslagstelsel zou hier langer dan elders in gebruik gebleven zijn.

Bij het tweeslagstelsel wordt de grond afwisselend één jaar bebouwd en één jaar braak gelaten er was maximaal 50% van de akker in productie. Bij het drieslagstelsel was er maximaal 66% in productie..

EEN BELANGRIJKE UITBREIDING VAN HET CULTUURLAND VAN DE 12DE TOT DE 14DE EEUW

Tussen de 11de en de 13de eeuw is de Europese bevolking verdrievoudigd. Dit ging gepaard met een grote landbouwexpansie vooral een uitbreiding van vee en graanteelt. Het gevolg was een verdere ontbossing. In de ontboste gebieden nam heide de plaats van het bos in⁽¹⁷³⁾.

De vorming van nieuwe nederzettingen en de toenemende aanwezigheid van de abdijen in de Kempen leidde vanaf de tweede helft van de 12de eeuw tot een golf van ontginningen.

Mogelijk zijn vooral bossen ontgonnen, daar deze door hun humeuze grond aanvankelijk beter geschikt waren voor akkerbouw. Mogelijk werden ook al heiden ontgonnen.

171 VAN ERMEN, E. *Het kaartboek van Averbode 1650-1680*, Brussel, 1997, p.15

172 SCHLUSMANS, F., o.c., p. XVII -XIX

173 KNAEPEN, R. *De strijd om het bestaan: het economisch verleden van Lommel*, in: *Door het zand getekend Bijdragen over landschap en verleden van de Kempense grensgemeente Lommel*, Publicaties van de VZW Museum Kempenland te Lommel, nr.5, p. 211

Tegen het einde van de 13de eeuw eindigde deze eerste ontginningsfase vrij bruusk, o.a. door oorlogen, misoogsten en epidemieën. Zij vormde het voordien bosrijke landschap om tot een open vlakte met uitgestrekte heidevelden met daarin velden- en hoevecomplexen.

BETEKENIS VAN HEIDE, BOS EN VALLEI

Tot en met de eerste helft van de 19de eeuw vielen in het Kempense landschap drie grote eenheden te onderscheiden: de dorpen met hun akkergronden, de aaneengesloten hooilanden in de beekdalen en de uitgestrekte heiden met vennen en duinen. Economisch waren deze grote landschappelijke eenheden functioneel met elkaar verbonden. Grote hoeveelheden hooi uit de beekvalleien dienden als wintervoeder voor het gestalde vee dat overigens ook in de heide en op de valleigronden ging grazen. Na door de potstal te zijn gegaan werd al het plantaardig materiaal afkomstig uit de uitgestrekte heiden en hooilanden in de vorm van mest op de kleine akkers geconcentreerd. Op die wijze is het mogelijk geweest om hier ondanks de grote armoede van de grond toch eeuwenlang aan landbouw te doen ⁽¹⁷⁴⁾.

Grote hoeveelheden heidestruiken werden uit de heide gehaald en als strooisel gebruikt voor het gestalde vee. In de herfst en winter werd ook veel eenjarige heide gemaaid als voeder voor het hoornvee. Heide bevriest niet ⁽¹⁷⁵⁾.

Op de heide werden ook bijen gehouden ⁽¹⁷⁶⁾. In de Lente en de zomer werden er koeien gedreven ⁽¹⁷⁷⁾. De Herder met zijn schaapskudde kon men gedurende het ganse jaar aantreffen ⁽¹⁷⁸⁾.

In de dennenbossen werd strooisel geveegd voor de potstal, de heide en het gras die in het bos groeiden werden gekapt en dennennaalden werden vergaard. Er werd hout gesprokkeld en dood hout werd getrokken met behulp van een houttrekker. Dennenappels werden geraapt en gebruikt in de haard. Na het rooien van een bosperceel ging er niets verloren. Stronken werden uitgetrokken en gekapt voor de haard.

Vanaf april fungeerde het dennenbos als belangrijkste weidegrond voor de koeien ⁽¹⁷⁹⁾.

In de broekpercelen in de vallei werd tussen mei en september turf gestoken. De turf werd enkel als brandstof gebruikt. Om turf in de haard te kunnen stoken had men ook 'doeffen' nodig. Dit zijn graszoden van 20 op 30 cm. Vier doeffen werden op hun lange zijde in de haard geplaatst en vormden de basis van het vuur. De meeste doeffen werden gesneden in het grasland van de vallei.

174 BURNY, J. *Het landgebruik in en rond de vallei van de Zwarte Beek te Koersel (Limburgse Kempen) in het begin van de twintigste eeuw*. In: *Het Oude Land van Loon*, 1986, p. 82-83.

175 *Ibidem*, p.87.

176 BURNY, J., *Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950)*. *Tweehonderd gesprekken samengevat*, Maastricht, 1999, p. 43

177 *Ibidem*, p. 44-52.

178 *Ibidem*, p.53-59;

179 BURNY, J. *Het landgebruik in en rond de vallei van de Zwarte Beek te Koersel (Limburgse Kempen) in het begin van de twintigste eeuw*. In: *Het Oude Land van Loon*, 1986, p.87-90

De hooilanden in de vallei werden bevoeid. Het water van de beken werd afgetapt, en vloei­de via een greppelsysteem over de hooilanden, vooraleer via dezelfde of via een andere beek terug weg te vloeien. Deze handeling noemt men het 'weteren'. Het was een vorm van bemesting. Op een weterbroek groeide het hooi vlugger en hoger dan indien er niet bevoeid werd. Het liet zich gemakkelijker maaien dan een perceel waar het gras met toevoeging van stalmest gegroeid had. Hooi uit een weterbroek had echter minder voedingswaarde dan gras dat met stalmest gegroeid had. Het hooien gebeurde volledig met de hand en het hooi werd met een berrie naar de dijk gedragen. De koeien of paarden die de hooiwagens trokken waren te zwaar om op de broeken te komen. Enkele weken na het hooien fungeerde de vallei als weide en werden de koeien op de hooilanden te grazen gezet. Dit veroorzaakte regelmatig problemen omdat de grond op vele plaatsen te zacht was ⁽¹⁸⁰⁾.

DE STEDEN

De groei van de steden kwam in het graafschap Loon slechts traag op gang. Het proces van stedenvorming situeert zich tussen de 12de en de 14de eeuw. Kolmont kreeg in 1171 als eerste het Luikse stadsrecht. In Noord-Limburg kwam Bree als eerste aan de beurt. De stad kwam in de 13de eeuw tot stand op een kerkelijk domein van het St.-Bartholomeus-kapittel te Luik, de graven van Loon voerden er het voogdijrecht. Volgens J. Gerits zou het ontstaan eerder te maken hebben met de grafelijke economische politiek in de Kempen in verband met de handelsweg Keulen Brugge, dan met militaire overwegingen. Pas in de 14de eeuw verwierven Peer en Hamont stadsrechten. Ze waren echter geen steden met Luiks recht zoals de steden die in de 12de-13de eeuw tot stand kwamen. Zij hadden hun statuut niet aan de graven van Loon te danken maar mogelijk aan een locale instantie. In Peer ging het initiatief uit van Evrard van der Marck, de plaatselijke heer, in 1367 ⁽¹⁸¹⁾.

BREE

De stad Bree, gelegen aan de voet van het Kempens Plateau, kwam tot stand aan de antieke weg Tongeren-Bilzen naar het Noorden. Ter plaatse werd lithisch materiaal gevonden uit het Neolithicum en ook wapens uit de Bronstijd.

Bree wordt voor het eerst in geschreven bronnen vermeld in 1007 als Britte. Sinds de 11de eeuw was Bree een eigengoed van het Sint Bartholomeuskapittel van Luik, dat dit domein van gravin Ermengardis van Loon had verkregen. De graven van Loon bleven er echter voogdij uitoefenen. In de 13de eeuw werd aan de nederzetting het Luikse stadsrecht verleend. Het is niet duidelijk in welk jaar Bree stadrecht verwierf maar de inwoners worden in een oorkonde van 1282 'oppidani' genoemd. Mogelijk verleende Graaf Arnold IV (+1273) het stadsrecht om een grotere invloed te verwerven in het kerkelijk gebied. Andere motieven die J. Gerits vermeldt zijn van sociaaleconomische aard: de ontwikkeling van de Kempen, en wellicht ook van militaire aard: de bescherming van belangrijke handelswegen in het noorden van het graafschap.

Bree werd wellicht reeds vroeg versterkt; in de 14de eeuwse bronnen verschijnt Bree in elk geval als versterkte stad.

180 *Ibidem*, p. 95-103

181 GERITS, J., *Historische steden in Limburg*, 1989, p.13

Na de dood van Diederik van Heinsberg (1361) kwam Bree in handen van Engelbert van der Marck, prinsbisshop van Luik. In de late middeleeuwen was Bree dus een omwalde stad met vier stadspoorten: de Gerdingerpoort voor wie van 's Hertogenbosch kwam, de Nieuwstadpoort voor bezoekers uit Hasselt en Diest, de Kloosterpoort op de weg naar Tongeren en Maastricht en de Itterpoort voor wie de stad vanuit Maaseik en Roermond benaderde. Tenminste vanaf de 13de eeuw was Bree een handeldrijvend centrum ⁽¹⁸²⁾.

HAMONT

Hamont, gelegen in een nat tot droog Kempens zandgebied, met deels stuifzanden, wordt in de geschreven bronnen pas vanaf de 13de eeuw vermeld. De plaats was echter al vroeg bewoond zoals blijkt uit vondsten uit de prehistorie en de Romeinse tijd.

Hamont ontwikkelde zich aan de Romeinse weg Tongeren-Bilzen-As naar het noorden.

Oorkonden uit de 14de eeuw bewijzen duidelijk dat Hamont met Achel en St. Huibrechts-lille behoorde tot het domein van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht. Als kerkelijk goed had het domein Achel-Hamont-Lille een voogd of beschermheer die door de kanunniken werd aangeduid. In 1257 werd een voogdijreglement ingevoerd waarin de rechten van de deken van het kapittel en van Willem van Boxtel, plaatselijk voogd, werden omlijnd. In 1338 verkocht het kapittel van Maastricht alle goederen en rechten in het betrokken gebied aan ene Willem van Boxtel. Samen met Achel en Lille vormt Hamont een vrijheerlijkheid die sinds de 14de eeuw Grevenbroek wordt genoemd.

Na een gewapend conflict in 1401, verloor Grevenbroek zijn onafhankelijkheid en ging de heerlijkheid als Loons leen volledig op in het prinsbisdom Luik.

Hamont was al in de 14de eeuw een feitelijke stad met versterkingen, zonder dat ze ooit het Luikse recht ontvangen had, ook niet na 1401. Ze behoorde tot de 'goede steden' van het Land van Luik en had het recht te zetelen in de derde stand van de Luikse Statenvergadering.

In een oorkonde van 1396 wordt Hamont voor het eerst stad genoemd. De versterkingen, het uiterlijke kenmerk van een stedelijke nederzetting, bestonden uit een verhoogde aarden wal aan weerszijden van de vestinggrachten. In de 15de eeuw maakte waarschijnlijk ook een muur met uitkijkposten, deel uit van de noordelijke stadsversterking. Het stadscentrum was toegankelijk langs twee poorten: de Budelpoort aan de noordoostzijde waar de wegen naar Budel –Weert en naar Leende-Valkenswaard samenkamen en de Achelpoort aan de westzijde bij het raakpunt van de wegen naar Achel-Peer en naar Bocholt-Bree.

Hoewel Hamont in de 14de-15de eeuw enige betekenis als handelscentrum had, met wekelijkse markt en jaarmarkt, verviel het economisch belang sterk in de 16de eeuw. Dit economisch verval had een grote uitwijking naar Noord-Nederland tot gevolg. Het lag ook mede aan de basis van de Teutenhandel waarvan Hamont een der belangrijkste kernen was ⁽¹⁸³⁾.

182 GERITS, J., o.c., 1989, p.65 e.v.

183 GERITS, J., o.c., p. 97e.v.

PEER

Het stadje Peer, gelegen op het Kempens Plateau en aan de Dommel, kwam tot stand aan de antieke weg van Diest-Paal naar het noorden. Peer was een reeds vrij vroeg bewoonde site zoals blijkt uit de archeologische vondsten. Zoals op de Heihuiskens en Maarlo vondsten uit het Neolithicum. Ook werden op het grondgebied Peer vondsten genoteerd uit de steen-, ijzer-, en bronstijd vooral in en bij de vijf prehistorische grafheuvels. In Peer werden eveneens zogeheten 'Celtic Fields', sporen van akkersystemen aangetroffen. Op Wittert werd in 1896 een muntschat gevonden.

Peer, dat in 1107 voor het eerst in de geschreven bronnen vermeld wordt als Pire, was waarschijnlijk in de vroege middeleeuwen het centrum van een groot Frankisch domein, zeer waarschijnlijk van de Pippini, van wie het in de 8ste eeuw, als een vrome schenking, overging naar de abdij van Sint-Truiden. De graven van Loon, die voogden waren over die Kempense abdijgoederen, palmde het domein en de heerlijke rechten na verloop van tijd in, zodat Peer een Loonse heerlijkheid werd.

Op hun beurt gaven de graven van Loon de heerlijkheid Peer in leen aan de familie van der Marck, die eveneens de heerlijke rechten in Lummen bezat. Later was de heerlijkheid Peer achtereenvolgens in het bezit van een bastaardtak van Bourgondië (einde 15de eeuw) en de familie van Gavere (1542). In 1623 werd Peer tot graafschap verheven toen Pieter Ernest van Gavere, heer van Peer, door Ferdinand van Beieren tot graaf werd bevorderd. Na een lange erfeniskwestie, werd Peer in 1718 toegewezen aan de Luikse familietak van Gavere d'Aiseau.

In 1367 gaf Everard van der Marck samen met zijn echtgenote Maria van Loon, wellicht om strategische redenen, bevel Peer van een gracht, poorten en andere versterkingen te voorzien. Zo kreeg de nederzetting de uiterlijke kenmerken van een stad. Hoewel geen echte stad met Luiks recht, werd Peer toch sinds de 15de eeuw onder de Loonse steden vermeld en zetelde zijn vertegenwoordiger als zodanig in de vergadering van de Luikse Staten.

Vanaf 1107 vermelden de pauselijke oorkonden de parochiekerk van Peer als afhankelijk van de abdij van Sint-Truiden. Peer was zeer waarschijnlijk een primitieve parochie, waartoe ook Eksel, Grote-Brogel, Helchteren en Wijchmaal behoorden. Al die kerken hebben Sint-Trudo tot patroon en werden begeven door de abdij van Sint-Truiden. De parochie Peer was een hele kerk (ecclesia integra), die de volledige taksen voor bisschop, aartsdiaken en deken moest betalen. Aanvankelijk duidde die quoterings op het economische belang van de parochie.

De stad Peer was omgeven door een gracht, een aarden wal waarop waarschijnlijk een muur was aangebracht.

Aanvankelijk was het centrum bereikbaar langs twee poorten: de Kerkepoort aan de kerk, in de richting Wijchmaal, en de Oude poort op het einde van de Oudestraat in de richting van Bree. De Nieuwe Poort, aan de Nieuwstraat bestond al in het begin van de 16de eeuw.

De economische bedrijvigheid van de inwoners van Peer was hoofdzakelijk agrarisch gericht. In de 16de eeuw

en ongetwijfeld veel vroeger bestond er een georganiseerd marktwezen. Peer had toen vijf jaarmarkten en een weekmarkt. De verhandelde koopwaren waren vooral producten van landbouw en veestapel: laken, wol, brood, graan, varkens, schapen en allerhande winkelwaren. Ook ijzerwerk, zout en schoenen werden te koop aangeboden. Ambachtelijke nijverheden die in de 16de eeuw in Peer worden vermeld zijn: lakennijverheid, bierbrouwerij en leerlooierij. Ondanks het feit dat het stadje in 14de-16de eeuw enig belang kende als regionaal centrum voor wol- en lakennijverheid, verviel het in de 16de -17de eeuw tot een gewoon dorp ⁽¹⁸⁴⁾.

3. 1450 -1550 EEN VOORSPOEDIGE TIJD

In deze periode ontstaan er verschillende vormen van handel en nijverheid maar het is vooral de lakennijverheid en handel, gedragen door schapenteelt en wolproductie die hieraan ten grondslag ligt. Echte bewijzen leveren voor deze stelling is moeilijk niet alleen omdat er te weinig onderzoek verricht werd maar ook omdat het bronnenmateriaal zeer schaars en soms zelfs onbestaand is ⁽¹⁸⁵⁾.

SCHAPENTEELT EN WOLPRODUCTIE

De uitgestrekte heidecomplexen vormden een ideale voedingsbodem voor schaapskudden die vooral in de loop van de 14de en 15de eeuw een enorme groei kenden. Ze waren vooral belangrijk voor de wolproductie en boden een antwoord op de crisis in de traditionele textielsector in Vlaanderen.

LAKENNIJVERHEID

In Weert kwam er vanaf het einde van de 14de eeuw een textielnijverheid op die uit inheemse wol een goedkoop soort laken van lagere kwaliteit produceerde dat zich naast de Engelse textiel kon handhaven. Weert was in die tijd het centrum voor de landelijke kernen in de omgeving.

Ook in Peer moet de lakennijverheid in het begin van 14de eeuw enige omvang gehad hebben. Het laken werd bbv. op de Antwerpse jaarmarkt verhandeld. De Brusselse armentafel van St. Goedele kocht er niet alleen laken van Peerse maar ook van Lommelse handelaars ⁽¹⁸⁶⁾.

De ontwikkeling kende haar hoogtepunt omstreeks 1450-1500, waarbij de nadruk lag op wolproductie. Tegen het einde van de 14de eeuw en in de loop van de 15de eeuw ontstond er een crisis in de traditionele textielsector in Vlaanderen. Turnhout, Mol, Geel en Overpelt ontwikkelden zich tot semi-industriële centra. Door de hoge Engelse wolprijzen en de grote lokale wolopbrengst kon het Kempense platteland met succes concurreren met de grote lakensteden. Daarbij kwam een remigratie naar het platteland. Zo trof men in Lommel wolwevers, volders en linnenwevers aan ⁽¹⁸⁷⁾.

In de loop van de 16de eeuw werden de steden getroffen door de teloorgang van de lakennijverheid. Dit ging ten voordele van een nieuw soort kapitalistische bedrijfsorganisatie, waarbij de wol gedurende het hele

184 GERITS, J., o.c., p. 171 e.v.

185 *Laat-gotische beeldsnijkunst uit Limburg en Grensland, Provinciaal Museum voor Religieuze kunst, Begijnhof – Sint-Truiden, 1 september-11 november 1990*, tentoonstellingscatalogus, Sint-Truiden 1990.

186 MERTENS, J. o.c., p. 296.

187 KNAEPEN, R., o.c., p. 211.

productieproces in handen bleef van de koopman die voor de productie beroep deed op de plattelandsbevolking. Dit bracht een tijdelijke bloei voor de textielnijverheid in Weert en omgeving met zich mee waarvan een groot aantal dorpen rond Maaseik en in de Kempen mee genoten. Deze nijverheid wed in de loop van de 17de eeuw overvleugeld door de opkomende textielindustrie in en rond Verviers ⁽¹⁸⁸⁾.

KARRENVERVOER

Een andere belangrijke bron van inkomsten was het karrenvervoer over land.

Door de Kempen liepen vroeger belangrijke zandbanen die Bergen op Zoom, Breda en 's Hertogenbosch verbonden met Maastricht, Keulen en Luik. Zij vormden de kortste verbinding tussen deze handelscentra. De drie steden in het noorden van het hertogdom Brabant waren doorvoerhavens voor het internationale handelsverkeer van Holland met het zuiden. In deze drie havensteden werden de goederen uit de schepen overgeladen op grote karren die door paarden over de Kempense zandbanen werden voortgetrokken naar de steden in het Maas- en Rijnland. De middeleeuwse route tussen de twee Hanzesteden Keulen en Bergen op Zoom liep over Aken, Maastricht, Lommel en Breda. Al naar de omstandigheden (toestand van het tracé, tolheffingen, onlusten) waren er varianten mogelijk. Omstreeks 1540 ging Bergen op Zoom als handelscentrum achteruit ten voordele van Antwerpen; de Westerschelde werd toen de grote vaarweg ⁽¹⁸⁹⁾.

Al in de middeleeuwen woonden te Lommel veel vrachtrijders, ze waren goed bekend in de uitgestrekte Kempen, ze kenden de beste wegen en beschikten over relaties waar ze stalling, eten en drinken konden krijgen. Zij vervoerden in de jaren 1471-1480 goederen naar de jaarmarkt te *Bergen op Zoom*: garens en katoen uit Keulen en ijzer uit Luik. Als retourvracht namen ze boter kaas en specerijen mee die bestemd waren voor Maastricht. Ook vaten en kisten met suiker werden door hen geladen en naar Keulen gebracht ⁽¹⁹⁰⁾.

Breda, gelegen aan de Mark en aan enkele belangrijke landroutes was een drukke overslagplaats. Goederen uit Holland kwamen via de Mark in de Bredase haven aan. Van daaruit werden ze met vrachtkarren over land vervoerd naar Maastricht, Keulen en Luik (vermijden van zware Maas en Rijn tollén). In de 15de eeuw studeerden vele studenten uit Breda en omgeving aan de Keulse universiteit. De wegen liepen niet van stad naar stad maar van dorp naar dorp.

's Hertogenbosch was door haar strategische ligging aan water- en landwegen niet alleen een strategisch bolwerk maar ook een belangrijk handelscentrum. In de stad kwamen langs de Dieze schepen met reizigers en goederen uit Holland aan. Zo werd er in de 15de en 16de eeuw veel haring geëxporteerd naar Keulen. Er waren meerdere wegen naar Keulen maar er bestond ook een weg door de Kempen, daarover werd vaak haring vervoerd naar Luik en Maastricht.

Vanaf de opkomst van *de Antwerpse haven* tot aan haar sluiting in 1585 moest het transport oostwaarts, richting

188 SCHLUSMANS, F. o.c., p. XXVII.

189 HEZEMANS, H., *Ze reden door de Kempen Van Bergen op Zoom, Breda en 's Hertogenbosch naar Maastricht, Keulen en Luik* v;v. p.5 11,13.

190 HEZEMANS, H., o.c., p. 21

's Hertogenbosch en verder, over land door het ontbreken van een waterweg. Uit Antwerpse certificatieregisters blijkt dat er van 1488 tot 1556 op een totaal van 1382 voerlui die regelmatig Antwerpen aandeden er 127 Limburgers waren. Vanuit het Maasland brachten zij karrenvrachten laken naar de havenstad en keerden met ingevoerde producten terug. Dat ging over een belangrijk maar niet onderhouden handelstraject van Antwerpen -Geel – Mol – Eksel – Maaseik – Stittard. Na de val van Antwerpen in 1585, werd deze weg verdrongen door die van Brugge – Brussel – Leuven – Maastricht – Keulen wat vooral in de Limburgse Kempen de handel en de werkgelegenheid in het vervoer niet ten goede kwam ⁽¹⁹¹⁾.

Door de veranderde situatie zochten Luik, Maastricht en Keulen een nieuwe verbinding met de zee en met de Hollandse steden. Deze liep over de landwegen door de Kempen naar Den Bosch en Breda die de rol van Antwerpen overnamen. Vooral Den Bosch werd de grote poort tussen Holland en de gebieden langs Maas en Rijn. ('Walenkarren'). De verbinding Den Bosch- Luik liep doorgaans over Lommel, Hasselt en Tongeren. Luik was tot aan het Franse regime hoofdstad van het Prinsbisdom. Den Bosch ressorteerde tot 1559 kerkelijk onder dit bisdom en onder het aartsbisdom Keulen. Men was dus in vele opzichten op het zuiden aangewezen ⁽¹⁹²⁾.

ONTROEREND ROEREND ERFGOED

Een van de grote schatten van de Kempen is het rijke en goedbewaarde religieuze erfgoed. Het gaat dan vooral om sculpturaal werk dat in situ wordt bewaard.

De omvang en de kwaliteit van dit erfgoed is verassend. Een echt bevredigend antwoord op de vraag wat die rijkdom mogelijk maakte is er nog niet. Hoewel de inbreng van kapittels van abdijen mogelijk is, biedt dit niet steeds een afdoend antwoord. Ook de bijdrage van kapitaalkrachtige landheren is niet voor de handliggend. Men mag aannemen dat de bouw van een nieuw bedehuis en de inrichting ervan meestal door de gelovige gemeenschap gedragen werd, eventueel met de steun van de patronaatsbezitters. De grote bloei van de gotische bouw- en beeldhouwkunst in de regio situeert zich in de periode 1400-1550.

De regio behoorde bijna volledig tot het prinsbisdom Luik, bevond zich in de invloedssfeer van het Maasland en had contacten met Antwerpen en Brabant. Aan het einde van de middeleeuwen waren in de ruime omgeving geen grote kunstcentra maar wel zeer actieve en kwaliteitsvolle plaatselijke ateliers zoals dat van Jan van Steffesweert (Stevensweert) en dat van de meester van Elsloo (Roermond). Verder waren er ook invloeden uit andere centra in het Maas-Rijng gebied.

De gotische stijl bleef in de regio lang gehandhaafd, tot diep in de 16de eeuw, wanneer de renaissance aan invloed wint. Dit is ondermeer te wijten aan de langdurige activiteit van de meester van Elsloo en Jan van Steffesweert die in de gotische stijl bleven werken ⁽¹⁹³⁾.

Voorbeelden zijn er in overvloed: Het doksaal in de St. Martinuskerk te Tessenderlo (ca. 1525), het

191 BOONEN, M. *Limburg – 1000 Jaar Limburgers en hun verkeer en vervoer*, in : *Waar is de tijd*, Zwolle, 1998, p.38.

192 HEZEMANS, H., .o.c., p. 15

193 *Laat-gotische beeldsnijkunst uit Limburg en Grensland*, Provinciaal Museum voor Religieuze kunst, Begijnhof – Sint-Truiden, 1 september-11 november 1990, tentoonstellingscatalogus, Sint-Truiden 1990.

passieretabel in de , St. Antoniuskapel te Korspel (Antwerpen 1500-1520), het beeldenpatrimonium van de St. Laurentiuskerk te Bocholt, de St. Martinuskerk te Bree-Beek, , St. Michielskerk Bree (H. Graf, Jan van Steffesweert), de O.L.V.-kerk te Bree-Gerdingen, de St. Pieterskerk te Bree Tongerlo, de St. Trudokerk te Bree-Opitter (passieretabel Antwerpen 1530-1540), de O.L.V.-kerk te Ham-Oostham, de kapel van O.L.V. van zeven weeen te Hoksent, Hechtel-Eksel, ST. Trudokerk te Peer en de St. Trudokerk Te Peer Wijchmaal

4. MOEILIJKE TIJDEN

ORLOGEN RAMPSPOED EN SCHAARSTE

Onder Filips II begon in 1568 een opstand in de Nederlanden, die zou woeden tot 1648 en later bekend bleef onder de naam 'tachtigjarige oorlog'. Hoewel het prinsbisdom Luik in de conflicten neutraal was en niet aan de vijandelijkheden deelnam, werden Luik en Loon toch zwaar door de strijd getroffen. Het gebied vormde de barrière tussen Duitsland, waar Willem van Oranje zijn bezittingen had en zijn troepen verzamelde en Brabant met de regering in Brussel, het doel van zijn actie. Bovendien werd er zwaar strijd gevoerd om Maastricht, de belangrijkste Maasovergang en verbinding tussen Nederland en Duitsland. Een gevolg van de voortdurende strijd waar de plattelandsbevolking steeds mee te maken kreeg was de mouterij van de onbetaalde Spaanse troepen. Een van de meest geduchte plagen waren de winterkwartieren van vreemde troepen. Tussen november en april werd er niet gevochten, vooral omwille van het gebrek aan bevoorrading. De troepen werden dan bij de bevolking ondergebracht, in principe mits schadeloosstelling. In werkelijkheid gebeurde dit zelden. De schaarse plaatselijke voorraden geraakten hierdoor op en de bevolking stond bloot aan hongersnood. Een gebruikelijke manier om aan de winterkwartieren te ontsnappen was de zgn. 'Sauvegarde' of afkopen. Vele gemeenten raakten hierdoor diep in de schulden. Tal van burgers vervielen in armoede en konden geen belastingen meer betalen. De meeste gemeenten waren vanaf het einde van de 16de eeuw verplicht zware leningen aan te gaan om hun schulden af te betalen, een last die hen tot het einde van de 18de eeuw zou achtervolgen.

Tot overmaat van ramp woedden er in 1579-1580 en 1586-1587 pestepidemieën waaraan velen bezweken. Tot ver in de 17de eeuw volgden oorlogen elkaar op: de Hollandse oorlog (1672-1678), de Spaanse successieoorlog (1702-1713) en de Zevenjarige oorlog (1756-1763).

Tot de gevolgen van deze oorlogen mag zeker een sterke achteruitgang van de plattelandsbevolking gerekend worden: door ondermeer voortdurende opeisingen, teloorgang van oogsten en vee, en winterkwartieren. In deze moeilijke tijden was er van enige bouwactiviteit of economische bloei nauwelijks sprake.

HUYSLIEDEN EN SCHANSEN

Er werden maatregelen gezocht om de plattelandsbevolking te beschermen. Een eerste poging tot het vormen van een defensieve macht was de oprichting van de 'huyslieden' in 1577. Tot de huyslieden behoorden alle mannen tussen de 18 en 59 jaar, onder bevel van een kapitein. Zij waren verplicht zich bij het luiden van de stormklok te verzamelen en te bewapenen. Slecht getraind en bewapend maakten zij echter weinig kans tegen

de beroepssoldaten⁽¹⁹⁴⁾.

In deze roerige tijden bood de middeleeuwse bescherming met hagen en slagbomen onvoldoende beveiliging. Zeker wanneer er aan het einde van de 16de eeuw voor het eerst grote troepenbewegingen waren doorheen het ganse gebied en Spaanse soldaten aan het muiten sloegen. De verspreide bewoning van het gebied vormde een extra probleem. Zo ontstond bij het begin van de 17de eeuw een nieuw fenomeen de 'schansen'. Buurtgemeenschappen en gehuchten gingen zich verenigen om voor zichzelf een beschermd schuiloord te bouwen. De toelating diende gevraagd aan de plaatselijke heer. De gronden waren meestal gemene gronden. De vorm van de schans werd meestal bepaald door de vorm van het land waarop ze werd gebouwd. Er werden grachten gegraven. De uitgegraven grond diende voor de met palen en gevlochten houtwerk versterkte wal. Om de grachten van water te voorzien werd gebouwd in de buurt van een beek of in een van nature nat gebied. De schans was voorzien van een poort met ophaalbrug. De aandeelhouders die zich zowel financieel als door hun diensten engageerden in de schans kregen het gebruik van één hut voor hun familie en hun vee. Het was een volledig privaat initiatief. De grootte van de schans was afhankelijk van het aantal schansgezellen. Dit schommelde tussen de 20 en de 50; de schans was 1 tot 2 hectaren groot. De schansen waren niet geschikt om de aanvallen van geregelde troepen af te weren. Het waren veeleer schuilorden wat ook blijkt uit het feit dat de toegangsweg zoveel mogelijk gecamoufleerd werden. De eerste grote periode van schansenbouw waren de jaren 1594-1609, dat in direct verband stond met de muiterijen van het Spaanse leger. Mogelijk had de schansenbouw ook te maken met het concilie van Trente (1545-1563) dat verbood de kerken nog als schuilplaats te gebruiken⁽¹⁹⁵⁾.

TEUTENHANDEL

Sinds de late middeleeuwen werden vooral de jongere boerenzonen, wegens de armtierige Kempense zandgronden en wegens verdoken werkloosheid, een gevolg van een toenemende bevolking, gedwongen naar een bijverdienste uit te kijken: ter plaatse bijvoorbeeld als spinner of wever, elders als vrachtrijder of handelaar. Soms trokken ze definitief uit hun streek weg. In het gebied dat min of meer met de driehoek Mol – Eindhoven – Weert samenvalt, heeft men zich eeuwenlang en in stijgende mate toegelegd op ambulante handel. Als bijen uit een korf zwermde die 'Teuten'periodiek uit als handelaar - hersteller van koperwaren, textielverkoper, kramer met allerlei waar, beestensnijder, haarhandelaar en veekoopman. Ze streken neer in het Duitse Rijk, tot in Scandinavië. De rondtrekkende handel werd destijds niet als sociaal minderwaardig aanzien. De Teuten genoten doorgaans een goede naam en faam bij hun buitenlandse klanten⁽¹⁹⁶⁾.

De Teutenhandel stortte in ca. 1830 wanneer de grenzen tussen België, Nederland en Duitsland scherper getrokken werden.

194 SCHLUSMANS, F. o.c., p. XXV-XXVI.

In 1648, tijdens *de slag op St.- Nicolaasdag* op de Donderslagse heide, tegen de troepen van Karel IV hertog van Lotharingen hebben de huyslieden van de Loonse Kempen en het ambt Stokkem 376 doden te betreuren en 294 gewonden.

195 SCHLUSMANS, F., o.c., p. XXVI

196 MERTENS, J., o.c., p. 5

CRIMINELEN EN BOKKERIJDERS

Het platteland, en vooral de meer onherbergzame streken, was in de 18de eeuw de operatieplaats voor verschillende groepen van misdadigers, die leefden van diefstal en moord en verantwoordelijk waren voor een algemeen klimaat van onveiligheid. De benden waren gewapend en hun vervolging vereiste samenwerking tussen de verschillende gemeenten. Ook ontslagen krijgsvolk bleef in de beide Limburgen rondtrekken. Daarnaast kreeg het gebied vanaf 1730 af te rekenen met een ongekeerde golf van criminaliteit van de autochtone bevolking. Dit verschijnsel wordt aangeduid met de term 'Bokkenrijders', een benaming die in 1771 voor het eerst gebruikt werd. De bendes kwamen voor in het land van Overmaas, het Land van Loon en het zuidelijk deel van het Gelders Overkwartier. De merkwaardige occulte sfeer die deze bendes omgaf, werd grotendeels door henzelf gecreëerd. De bendeleden waren geen marginalen maar ambachtslieden met een gevestigde, zij het lage, positie in de maatschappij. De vraag rijst dan ook of deze criminaliteit te maken had met de extreme armoede in deze periode, of al een vorm is van sociale onvrede en bewust verzet tegen de gevestigde orde die tot uitbarsting zou komen tijdens de Franse revolutie? Feit is dat de repressie vanwege het gezag uiterst gewelddadig was ⁽¹⁹⁷⁾.

POSTBANEN

Reeds vanaf 1669 was er een wagensdienst tussen *Den Bosch* en *Maastricht* ingesteld. In 1761 kwam er voor deze dienst een nieuw reglement waarbij o.a. bepaald werd dat de verwisseling van de paarden zou plaatshebben te Liempde, Eindhoven, Achel, Bree, en As. Daar stonden posthuizen.

In 1749 werd een octrooi verleend aan Cornelis van Berck te Breda en aan Jan Bapt. Van de Waarck te Maastricht voor de postbaan *Breda – Maastricht*: ze liep ondermeer langs Lommel, Eksel, richting Maastricht. In 1757 werd het bedrijf publiek verkocht. In 1783 lijkt er opnieuw een postbaan Breda – Maastricht bestaan te hebben. Het derde posthuis op deze route was gelegen te Lommel, precies halverwege. Rond 1800 bezat Lommel de meeste herbergen van het kwartier Kempenland. Op de markt was een douanekantoor gelegen en ook een herberg-brouwerij-boerderij die vermoedelijk als posthuis dienst deed.

In 1788 was de nieuwe straatweg van Luik naar 's Hertogenbosch klaargekomen tot aan de zuidgrens van Lommel. In 1790 werd langs het nieuw aan te leggen gedeelte een tolkantoor gebouwd: De grote Bareel. Ook vanuit Breda werd een nieuwe route gezocht waarbij men zo snel mogelijk de nieuwe straatweg naar Luik zou kunnen bereiken (deze route lag iets noordelijker). De brievenpost van Den Bosch naar Luik verliep in de 18de eeuw langs Maastricht. De postillon uit Den Bosch reed naar Hamont, daar wisselde hij zijn postzak met die van zijn collega uit Maastricht ⁽¹⁹⁸⁾.

DE ONTGINNINGSBEWEGING 18DE EEUW

Door de achteruitgang van de economische situatie en de aanhoudende krijgsverrichtingen was er een toename van onvermogens. Dit had zijn weerslag op de ontginningsactiviteiten.

Marginale gronden en hoeven werden vaak verlaten en er werd verder geplunderd.

197 SCHLUSMANS, F. o.c., p. XXIX-XXX.

198 HEZEMANS, H., o.c., p.17

Pas tijdens het Oostenrijkse bewind (1713-1792) keerde de rust voor voldoende lange tijd terug. Hoewel enkel Lommel onder dit bewind viel, straalde de rust uiteraard op het naburige prinsbisdom Luik af.

Onder invloed van de bevolkingsaan groei en door het zoeken naar middelen om de oorlogsschulden af te lossen ontstond een nieuwe golf van ontginningen vanaf de tweede helft van de 18de eeuw. Deze werd tevens mogelijk gemaakt door een vernieuwende evolutie in de agrarische technieken.

Het plakkaat van Maria Theresia van 1772, de ordonnantie van keizerin Maria Theresia was speciaal opgesteld om de heide ontginningen in de (Antwerpse) Kempen te bevorderen. Het plakkaat gold dus niet voor het Prinsbisdom Luik maar wel voor Lommel. De inhoud van dit plakkaat is als volgt samen te vatten:

- Alle heiden en andere woeste gronden die omgezet worden naar bos of zaailand zullen gedurende 30 jaar geheel en gedurende nog eens 30 jaar gedeeltelijk worden vrijgesteld van alle lasten en cijzen;
- Alle gemeenten, geestelijke of wereldlijke corpora en particulieren dienen hun woeste gronden zelf te ontginnen of te verkopen op straffe van onteigening;
- Elke eigenaar van woeste gronden dient elk jaar minstens 1/10 ervan te ontginnen.

Grootgrondbezitters zetten de grond vooral om tot (naald)bossen, kleine eigenaars tot landbouwgrond. Om het private karakter van de grond aan te duiden en ter onttrekking ervan aan het vrij gebruik ervan door de dorpskudde, werden zij afgesloten, doorgaans door het opwerpen van aarden dammen. Ook werden wegen aangelegd en grachten getrokken, soms ook om een uitgestrekt moeras te ontwateren.

Toch mag de invloed van het plakkaat niet overschat worden o.a. door lange juridische conflicten over de eigendomssituatie en vooral door de sterke tegenstand van de bevolking voor wie de heidegrond vaak nog van levensbelang was (199). Op de Limburgse Kempen had het vrijwel geen effect gezien het gebied buiten de Oostenrijkse jurisdictie viel.

Maar vanaf het einde van de 18de eeuw ontstonden er nieuwe nederzettingen op privé en overheidsinitiatief. En er werden weer gronden verkocht.

In 1787 bracht de Raad van State de vrijstelling van grondlasten van 10 op 15 jaar.

Ook illegalen en verpauperden deden nu aan grondontginning in de heide en bouwden er een hut. Vaak liet men begaan zoals blijkt uit benamingen als 'huttenakker' te Lommel ⁽²⁰⁰⁾.

199 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D., o.c., p.35

200 MENNEN, V. *ontginningsgeschiedenis en nederzettingsgeschiedenis* in: *Door het zand getekend, Bijdragen over landschap en verleden van de Kempense grensgemeente Lommel*, in: *Publicaties van de VZW Museum Kempenland te Lommel*, Lommel 1990, p.197.

5. DE NEGENTIENDE EEUW:

DE FRANSE OVERHEERSING EN DE VERENIGDE NEDERLANDEN: DE VOORBODEN VAN HERSTEL

Met de Franse overheersing in 1795, hield het Prinsbisdom Luik op te bestaan. Het land van Loon, een smalle strook van nauwelijks 40 km. had immers geen deel uitgemaakt van de Oostenrijkse Nederlanden (1713-1794). Het Brabantse Lommel vormt hierop echter een uitzondering. Het Franse bewind hield stand tot 1815. De Fransen structureerden het gebied in gemeenten, kantons en arrondissementen en voegden ze samen tot het Departement van de Nedermaas.

Van 1815 tot 1830 maakte het behandelde gebied deel uit van de Verenigde Nederlanden.

HET LANDSCHAP

In de Kempense kantons, lagen omstreeks 1800 nog uitgestrekte heidevlakten, dikwijls in onverdeeld bezit van verschillende gemeenten. De Fransen maakten een begin met de *verdeling van gemene gronden* onder de rechthebbende gemeenten. Onder koning Willem I werd deze beweging verder gezet, meestal onder groot plaatselijk protest.

Voor de landschapsevolutie is deze periode op twee niveaus belangrijk. De *dennenaanplanting* begon op grote schaal. Vooral in de periode 1850-1870 werd het bosareaal uitgebreid. Een belangrijke afzetmarkt werd gevonden in de Waalse steenkolenmijnen. In de tweede plaats werd gestart met de aanleg van steenwegen. Deze nieuwe wegen werden zo recht mogelijk aangelegd, in tegenstelling tot vroeger ⁽²⁰¹⁾.

INFRASTRUCTUURWERKEN

Het Franse bewind zag de noodzaak in van degelijke *wegverbindingen*, zowel om militaire als om economische redenen. Zo werd omstreeks 1800 de weg van Luik via Tongeren, Hasselt en Hechtel naar den Bosch aangelegd en de kasseiweg van Luik Naar Sint-Truiden die daar aansluiting gaf naar Brussel. In 1812 werd de zgn. Napoleonsweg van Tongeren naar Venlo aangelegd. Vanaf 1811 werden de wegen in drie categorieën verdeeld. 1ste en 2de waren ten laste van de staat, de andere zouden half door de staat en half door het departement moeten betaald worden.

Gedurende het Hollandse bewind zou de aanleg van nieuwe wegen gefinancierd worden door leningen. De delging van deze bedragen moest gebeuren door het weer invoeren van tolrechten. Een herinnering hieraan vormt in vele gemeenten de huisnaam 'aan de Barrier'. Op deze wijze werden er in een periode van ca. 15 jaar 800 km. nieuwe wegen aangelegd. De Barrierrechten werden verkocht aan een particulier die met zijn gezin het huis mocht bewonen of er zijn ondergeschikten in onderbracht. Daarvoor moest hij dag en nacht klaarstaan om de hefboom te bedienen, tolgeld te eisen en de ontvangsten te noteren. Een van de belangrijkste tolplaatsen was de Grote Barrier op de Luikerweg in Lommel ⁽²⁰²⁾.

201 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. o.c., p.36

202 BOONEN, M. o.c., p. 38

Tijdens de periode van Verenigde Nederlanden werd de Zuid-Willemsvaart als bevaarbare parallel van de Maas, gerealiseerd. Ze verbindt Maastricht met 's Hertogenbosch en stroomt links van de Maas langs het Kempens Plateau, ter hoogte van Bocholt draait ze af in noordwestelijke richting.

BELGIË: EEN NIEUWE STAAT KRIJGT VORM

Hoewel België reeds in 1830 onafhankelijk was, werden de definitieve grenzen pas in 1839 vastgelegd.

LEOPOLDSBURG

Ter verdediging van de jonge staat tegen de Nederlandse dreiging plande Leopold I, in 1835, in de Grote Heide, de vroegere gemene gronden van de heerlijkheid Ham, het kamp van Beverlo. Het eerste legerkamp met logement voor 20 000 soldaten, was klaar in 1835 maar werd na een zandstorm al herbouwd in 1837⁽²⁰³⁾. Het werd in de tweede helft van de 19de eeuw vervangen door een parkachtige aanleg naar plannen van Chazal, de toenmalige minister van oorlog en kolonel Demanet. Hiervoor werd de eerste burgerlijke nederzetting overgeplaatst naar gronden van Beverlo buiten het kamp. Ze werd aangelegd volgens een dambordvorming schema. Ten behoeve van het nieuwe kamp en de nederzetting werden verbindingswegen aangelegd en een verbindingskanaal gegraven met het Kempisch kanaal. De burgerlijke nederzetting werd systematisch uitgebouwd: in 1853 de kerk, in 1856 gemeentehuis met school, in 1877-78 de spoorlijn Tienen-Diest-Leopoldsburg-Mol, in 1879 het klooster van de zusters der Visitatie en in 1901 de bouw van de huidige kerk⁽²⁰⁴⁾. Het concept getuigt van de toenmalige bouwopvatting: grote brede rechte lanen en met grote pleinen voor de openbare gebouwen en aandacht voor de hygiëne van de woningen.

De aanwezigheid van het legerkamp was een belangrijke factor in de ontwikkelingen van de 19de eeuw. Vandaag vormen de militaire oefenterreinen een belangrijke landschappelijke rijkdom.

DE SOCIALE TOESTAND IN HET MIDDEN VAN DE 19DE EEUW.

Omstreeks 1840 bestond een derde van de provincie Limburg nog uit woeste gronden. In het midden van de 19de eeuw waren nog 50% van de gezinshoofden landbouwer, 35% was dagloner en 15% had een vrij beroep. Gemiddeld waren er 2.5 kinderen per gezin. Omstreeks 1840 was er een kindersterfte van 40 tot 50% voor het tiende jaar⁽²⁰⁵⁾.

Tot 1870 teelde men tot 70% granen: rogge (voor zwart brood), boekweit en haver. De aardappel had zijn intrede gemaakt in de eerste helft van de 19de eeuw.

De bedrijven in Noord-Limburg waren zeer klein (vaak kleiner dan 2ha, wat als minimum beschouwd wordt voor een zelfstandig bedrijf), men leefde er net boven het bestaansminimum. Meestal waren het gemengde bedrijven en men zocht naar een ambachtelijke bezigheid om het inkomen te vergroten. De overschotten op de markt waren gering waardoor een agrarische middenklasse ontbrak.

203 Anno 2000, 150 jaar Leopoldsburg-Heppen, Leopoldsburg1999, p.12-17

204 *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Provincie Limburg Arrondissement Hasselt*, 6n2, p.595.

205 SCHLUSMANS, F. o.c., p. XLVII.

Vanaf 1840 groeide de bevolking verder aan waardoor de verpaupering nog toenam.

HET ONTWIKKELINGSBELEID

Bij zijn ontstaan was België een van de rijkere landen in Europa. Van hogerhand werd er een duidelijke ontwikkelingspolitiek gevoerd men wilde duidelijk de Kempen in cultuur brengen.

Hiervan getuigen tal van *infrastructuurwerken*: kanalen, wegen, spoor- en tramlijnen.

Deze politiek vertaalde zich ook in de wetgeving. De *ontginningswet van 1846* had als belangrijkste strekking zoveel mogelijk woeste gronden in handen van bijzondere eigenaars te brengen die dan zouden instaan voor de ontginning. De ontginningbeweging stuitte nu ook op sterk volksverzet. De doorgevoerde ontginningen leverden vooral nieuwe dennenbossen en in mindere mate nieuw akkerland. In de Limburgse Kempen was de aanplant van naaldhout uitgesproken vanwege de grote vraag naar mijnhout⁽²⁰⁶⁾.

Het beleid kreeg letterlijk gestalte in het project *Lommel Kolonie* dat werd opgezet in 1849 als gevolg van de hongersnoden in Vlaanderen enkele jaren voordien. Het had als voorbeeld moeten dienen voor de ontginning van de Kempen door verplaatsing van de overtollige bevolking uit de omliggende gebieden⁽²⁰⁷⁾. Het project kende om verschillende redenen echter geen succes.

De *onderwijswet Notomb van 1842* verplichtte elke gemeente een school te hebben. De scholenbouw begon ca. 1850 vele scholen hebben een typisch T-vormig grondplan met aan de voorzijde een dubbelhuis waarin de onderwijzerswoning en het gemeentehuis een plaats krijgen met aansluitend op de achtergevel de klaslokalen in een min of meer lange vleugel. Door de bevolkingstoename in de tweede helft van de eeuw volgde een nieuwe golf van scholenbouw aan het einde van de 19de eeuw. Vaak ging het om meisjesscholen waarvoor de gemeenten niet zelden trachten vrouwelijke religieuzen als lesgevers aan te trekken⁽²⁰⁸⁾.

INFRASTRUCTUURWERKEN

Voor de 19de eeuw waren er geen kanalen in de Kempen. Tijdens de Napoleontische periode was er een verbindingskanaal gepland tussen Maas en Schelde. Napoleon droomde immers van een 'Canal du Nord' dat Rijn, Maas en Schelde zou verbinden. (Grimlinghausen aan de Rijn, Venlo aan de Maas, Bocholt, Herentals Antwerpen.) Dit plan werd echter verlaten.

Tijdens de periode van Verenigde Nederlanden werd de Zuid-Willemsvaart gerealiseerd die Maastricht met 's Hertogenbosch verbindt. Ze stroomt ten westen van de Maas langs het Kempens Plateau, ter hoogte van Bocholt draait ze af in N.W. richting.

Vanaf 1828 deed de stad Antwerpen pogingen om de verbinding tussen Schelde en Maas te realiseren door gebruik te maken van het zuidelijke deel van de Zuid-Willemsvaart. Dit lukte echter pas na de Belgische onafhankelijkheid. Het nieuwe kanaal, het Kempisch kanaal of de Maas-Schelde verbinding werd voltooid in

206 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. O.C., p.36

207 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. O.C., p.38

208 SCHLUSMANS, F. o.c., p. XLVI

1859. Tot aan de realisatie van het Albertkanaal (1930-1939), was het Kempisch kanaal de enige waterweg van Antwerpen naar Luik. Delen van het Kempisch kanaal werden later opgenomen in het Albertkanaal. Het resterende deel werd herdoopt tot kanaal Bocholt-Herentals.

Vanuit het Kempisch kanaal werden verschillende aftakkingen aangelegd: het *Kanaal naar Beverloo*, voltooid in 1857, vertrekt ten W. van Lommel en eindigt in de buurt van het Kamp van Beverlo.

De aftakking naar Hasselt, voltooid in 1858, vertrok te Dessel. Het deel tussen Kwaadmechelen en Hasselt ging later deel uitmaken van het Albertkanaal, het resterende deel werd herdoopt tot *Kanaal Kwaadmechelen-Dessel* ⁽²⁰⁹⁾.

AGRARISCHE DOELSTELLINGEN VAN DE KANALEN

De kanalisatie van de Kempen had een aantal agrarische doelstellingen.

Ze maakte het mogelijk mest en landbouwbenodigdheden te betrekken uit de steden en de afzet van Kempense landbouwproducten te vergemakkelijken. Dit speelde in op het schrijnende gebrek aan verkeersmiddelen in de Kempen.

De kanalisatie was misschien nog belangrijker voor de aanleg van vloeiveiden. Die leverden voedsel voor de dieren, de dieren zorgden voor meststof, meststof bevorderde de productie: een principe dat men al lang kende.

De aanleg van kanalen zou het mogelijk maken ook hoger gelegen zandgronden vruchtbaar te maken. Om deze kanalen te voeden kwam enkel Maaswater, dat bovendien veel vruchtbaar slib en kalk meevoerde, in aanmerking. Via de Zuid-Willemsvaart, was het te Bocholt slechts enkele tientallen kilometers verwijderd van de waterscheidingsruggen tussen Maas en Schelde en de beide Netes ⁽²¹⁰⁾.

ONTWIKKELINGEN IN DE LANDBOUW

Door het gevoerde beleid en de privatisering werd de ontginning van onvruchtbare gronden verder ontwikkeld.

De aanleg van watering en afvoerkanalen gecombineerd met het gebruik van kunstmest leidt tot een hervorming van de landbouw. Een andere bepalende factor was de aanvoer met snellere schepen, van goedkoop graan uit Canada waar men betere technieken hanteerde. Zo wordt de graanproductie geleidelijk afgebouwd.

De opkomst van *anorganische meststoffen* brengt grote wijzigingen. Vee wordt nu gekweekt in functie van zuivel- en vleesproductie en naast weide en hooilanden verschijnen nu specifieke teelten in functie van het vee: klaver en rapen. In enkele decennia is er een verdubbeling van de veestapel. Vooral aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw worden vele woeste gronden ontgonnen. Deze nieuwe ontgonnen

209 MONKHOUSE, F.J., *The Belgian Kempenland, Liverpool*, 1949, p.169-177

210 MAES, M., *Bijdrage tot de studie van de privatisering en de ontginning van de woeste gemeentegronden tijdens het midden van de negentiende eeuw – Het vloeiveidenproject en het kanton Achel, 1840-1870*. licentiaatverhandeling KUL, 1985-1986, p.11-13.

landbouwgronden vertonen blokvormige verkavelingen en een rechtlijnig wegenpatroon en bevatten talrijke houtkanten. Her en der liggen restanten van naaldbossen. De ontginningen bleven niet beperkt tot de voor agrarische doeleinden van nature uit geschikte gronden. In grote delen van de Kempen werd ook gesleuteld aan de waterhuishouding.

Het laten overstromen van gronden t.b.v. bemesting, het ‘weteren’ bestond in de Kempen, over grote oppervlakten, verdeeld in honderden kleine bevoeiingseenheden en door gebruik te maken van water uit de rivieren, al vanaf de 15de eeuw. In de vallei van de zwarte Beek wordt het bevoeide areaal op de helft van het veengrondareaal geschat. Het gras groeide sneller en hoger op geweterde percelen, maar de voedingswaarde was lager dan op de percelen bemest met stalmest. Ook in de 19de en 20ste eeuw bestaan dergelijke irrigaties d.m.v. rivierwater in het Dommelbekken. Een voor de Kempen vrij unieke ontginningsvorm ontstond door de irrigatie met Maaswater aangevoerd via de Kempense kanalen. Door de gronden enkele malen per jaar te bevoeien ontstaan voedselrijke omstandigheden met vrij productieve graslanden.

Van de groots opgezette plannen tot bevoeiing is uiteindelijk slechts 10% gerealiseerd en dit omdat de hoeveelheid water die kon gebruikt worden veel kleiner was als voorzien en er per hectare meer water nodig was dan verwacht.

Ondanks het geleidelijke verlies van het agrarische belang van de heiden bleef het winnen van turf onder grasland en van plaggen in venige heide economisch belangrijk tot in de eerste helft van de 20ste eeuw ⁽²¹¹⁾. Het bleven belangrijke brandstoffen in de Kempen tot rond 1920 steenkool uit de Limburgse mijnen ter beschikking kwam. In beide wereldoorlogen kende de turfontginning een nieuwe opflakking.

Vanaf 1840 werd vooral in het noorden van de Provincie Antwerpen en in West-Limburg gestart met het uitgraven van moerasijzer als ijzererts, een gebruik dat na 1870 algemeen werd in de Kempen en tot in de 20ste eeuw bleef bestaan.

Het resultaat van deze derde ontginningsfase is dat het vroegere door heide gedomineerde landschap grotendeels en geleidelijk werd omgezet in een naaldbossen en agrarisch landschap. De naaldbossen en de nog resterende heidegronden namen voor de landbouw weinig gunstige gronden in. De voormalige middelhoge heidegronden werden vooral naar graasweiden omgezet, terwijl de vochtige valleigronden vooral uit hooibeemden bleven bestaan. Akkerland bleef overwegen op de plaggenbodemcomplexen ⁽²¹²⁾.

AMBACHTELIJKE ONTWIKKELINGEN

In de vele dorpen bestonden van oudsher ambachtelijke bedrijfjes die enkel gericht waren op de lokale behoeften zoals brouwerijen, wind en watermolens. Nijverheid was in de Limburgse Kempen nagenoeg onbestaande, enkele uitzonderingen daargelaten ⁽²¹³⁾. In Noord Limburg heeft vooral het molenbedrijf sporen achtergelaten op de Abeek, de Dommel en de Itter.

211 BURNY, J.: *Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950) Tweehonderd gesprekken samengevat*, Maastricht, 1999

212 BERTEN, R., HERMANS, P., PAELINCKX, D. O.C., p.37-38

213 PAUWELS, D., *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Provincie Limburg Arrondissement Maaseik Kanton Neerpelt*, 19n2, p. XLII.

De eerste echte industriële bedrijvigheid was de zandwinning, die in Lommel vanaf 1850-1860 op gang kwam en nog steeds wereldwijd afzet kent met het bedrijf Sibelco. De zandwinning had verstrekkende gevolgen voor het landschap.

Ca. 1850 werd er vanuit Nederland een sigarennijverheid ontwikkeld omdat de fabrikanten, na de Belgische onafhankelijkheid vreesden een belangrijke afzetmarkt te verliezen.

De metaalverwerkende en chemische industrie ontwikkelde zich vanaf de ingebruikname van de spoorlijn Antwerpen - Mönchen-Gladbach in 1879 met de bouw van de zinkfabrieken van Overpelt (1888) en Lommel (1904-1974). Hetgeen aanleiding gaf tot nieuwe woonwijken: Overpelt-Fabriek en Lommel Werkplaatsen ⁽²¹⁴⁾.

6. DE 20STE EEUW: HET INNEMEN VAN DE GROTE RUIMTE

INDUSTRIËLE NIJVERHEID

Grootschalige veranderingen volgden aan het einde van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw met de vestiging van een aantal nieuwe fabrieken in de afgelegen heidegebieden: bedrijven uit het Luikse op zoek naar uitbreiding of nieuwe consortia met aanzienlijk buitenlands, dikwijls Duits kapitaal. Andere industrieën vestigen zich in de Kempen vanwege de nood aan een ligging in een bevolkingsarme omgeving.

De omstandigheden waren er gunstig op het vlak van milieu, geografie, demografie, loonstructuur en een gunstig sociaal klimaat. Het enige minpunt was een gebrek aan geschoold personeel.

1880: buskruitfabriek

1882: springstoffen Kaulille (getroffen door WOI en heropgebouwd in 1920)

1880: metaalfabriek

1888: Arsenicum Overpelt

1889: Tessengerlo Chemie

1900: Arsenicum Reppel

1904: Zinkfabriek Lommel

Dergelijke industriële inplantingen gaan vaak gepaard met de aanleg van soms uitgestrekte arbeiderswijken zoals te Overpelt –Fabriek en Lommel Werkplaatsen.

Na de eerste wereldoorlog was het materiële verlies niet te overzien en het economische leven was totaal verstoord. Het jonge België stond na de wapenstilstand voor een enorme uitdaging. De gedwongen wederopbouw bood echter een aantal kansen. Zo werden de nieuwe fabrieken volgens eigentijdse normen ingericht. Vooral de Kempen bood belangrijke voordelen voor nieuwe industriële sites. De beschikbare terreinen in de heidegebieden waren zeer goedkoop en de wijde dunbevolkte gebieden boden mogelijkheden voor de inplanting van schadelijke en ongezonde industrieën. De geleidelijke ontwikkeling van het Kempens steenkoolbekken en de nabijheid van de Antwerpse waren bemoedigende factoren. Bovendien was de streek

214 PAUWELS, D, .o.c., p. XLVI

vrij goed ontsloten door spoor- en waterwegen, zelfs voor de aanleg van het Albertkanaal. Enig groot nadeel was het ontbreken van geschoold personeel.

Als gevolg van deze ontwikkelingen steeg het totale aantal werknemers in de industrie in Limburg tussen 1896 en 1930 van 7287 tot 62 845 in 1930. Ondanks crisis en depressie was er een gestage groei tussen de wereldoorlogen.

Afgezien van de totale vernietiging van Tessenderlo Chemie, bleef de schade van de tweede wereldoorlog relatief beperkt.

Ondanks de schade aan transportinfrastructuur en gebrek aan kolen en mankracht, kwam er een spoedig herstel ⁽²¹⁵⁾.

SOCIALE ONTWIKKELINGEN

In de periode 1846-1946 is de bevolking van België bijna verdubbeld. Tot 1900 was er in de Kempen een gestage maar geen buitengewone groei. Een groot deel van de bevolking bleef werkzaam in de landbouw.

Tussen 1900 en 1945 daarentegen was de groei in de Kempen beduidend groter dan in de rest van België. De ontwikkeling van de mijnen en de inplanting van industrie vereiste steeds meer werkkrachten. De betrokken gemeenten kenden hierdoor een enorme groei. Deze ontwikkeling betekende echter niet dat de landbouwgronden zondermeer verlaten werden. De boeren die de overstap naar de industrie maakten bleven dikwijls deeltijds boer of lieten hun bedrijf door hun gezin uitbaten.

NEOGOTIEK IN NOORD LIMBURG

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw was er een doorbraak van de neogotiek. Door de verarming in de loop van de voorbije eeuwen waren vele kerken in verval geraakt en door de toename van de bevolking werden ze dikwijls te klein. Vaak werd dan gekozen voor nieuwbouw.

De kerk zag een gevaar voor ontkerstening van de Kempen bij de overgang van een agrarische naar een industriële cultuur en zette in de nieuwe nijverheidscentra een actieve vorm van missionering in. In de periode 1900- 1914 bouwde men in Noord-Limburg kloosterkerken, kapellen en enkele monumentale parochiekerken. Het gaat dan om nieuwbouw of uitbreiding van bestaande kerken, meestal in neogotische stijl.

Joris Helleputte, architect, mandataris en later minister, lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en pleitbezorger van het religieuze reveil en dus ook van de neogotiek (le style Chrétien) speelde hierbij een belangrijke rol. In 1899 schoof hij de architect Lennertz naar voor en liet hem samenwerken met de Limburgse architect Martens. Op deze wijze zorgde hij ervoor dat dossiers gemakkelijk werden goedgekeurd en betoelaagd ⁽²¹⁷⁾.

215 MONKHOUSE, o.c., p. 133-143

216 MONKHOUSE, o.c., p. 201-205

217 ORLENT, M., *Neogotische kerkenbouw in Noord-Limburg Samenwerking tussen bouwmeester Hyacinth Martens (1847-1919) en architect Vincent Lennertz (1864-1914)* in: *Monumenten en landschappen*, jg. 18, 1999, p. 19-63.

ONTWIKKELINGEN IN DE OPEN RUIMTE NA DE TWEEDE WERELDOORLOG

Ondanks de schade aan transportinfrastructuur en het gebrek aan kolen en mankracht, kwam het herstel na wereldoorlog II op vrij korte termijn op gang. De trend die in de voorgaande eeuw werd ingezet, waarbij tal van grootschalige ruimtelijke ontwikkelingen en vestigingen ruimte vonden in de Kempen, zet zich door, zij het onder andere vormen zoals de militaire begraafplaatsen (Duits kerkhof in Lommel bijvoorbeeld), grote verkavelingen, bijkomende bedrijventerreinen, de uitbouw van het snelwegennetwerk en later een aantal vakantieparken en andere vrijetijdsvoorzieningen. De landbouwontwikkeling wordt eveneens gekenmerkt door schaalvergroting, onder meer via het instrument van de ruilverkaveling. Het belang van de grenzen van Noord-Limburg neemt stilaan weer wat af, onder meer vanuit de impuls van de initiatieven rond de Euregio.

Dankwoord

Mijn bijzondere dank gaat naar de heer Joel Burny voor zijn onstuitbaar enthousiasme en boeiende inbreng. Hij hielp mij, als kunsthistoricus, op weg in de fascinerende wereld van de geschiedenis van het landschap.

Ingrid Desmedt, kunsthistoricus

INVENTARIS ERFGOEDONTSLUITING NOORD-LIMBURG

CATEGORIEËN

- 10 landschap**
- 11 landschap (natuurgebied)
- 12 park
- 13 tuin
- 14 infrastructuur
- 15 solitair
- 16 natuureducatief centrum
- 17 stads- en dorpsgezicht (omgeving)
- 18 watering
- 19 ...

- 20 archeologie**
- 21 graf vroeg-late bronstijd-ijzertijd
- 22 depot late bronstijd-ijzertijd
- 23 nederzetting late bronstijd-ijzertijd
- 24 celtic fields

- 30 nederzettingsstructuur**
- 31 stad
- 32 dorp / gehucht
- 33 woonwijk
- 34 ...
- 35 ...

- 40 onroerend erfgoed, burgerlijk**
- 41 schans
- 42 hoeve
- 43 molen
- 44 ambachtelijk bedrijf
- 45 overheidsgebouw
- 46 woning
- 47 industrie
- 48 versterking
- 49 kasteel...

50 onroerend religieus

- 51 kerk
- 52 kerkhof
- 53 pastorie / dekenij
- 54 kapel
- 55 solitair
- 56 abdij / klooster / kloosterkapel
- 57 ...
- 58 ...
- 59 ...

60 roerend erfgoed

- 61 burgerlijk
- 62 religieus

70 immaterieel erfgoed

- 71 burgerlijk
- 72 religieus

80 divers

museum (natuur- , streek- , heemkundig- , ..)

ERFGOED NOORD-LIMBURG

OVERZICHT PER GEMEENTE

titel	gemeente	plaats	adres	categorie	tijd	t1	t2	t3	t4	t5	t6
72007 Kon. Schutterij St. Jozef	Bocholt	Kaulille		schuttersgilde							
11005 Lozerheide	Bocholt			landschap	1835					1	
11007 wandelgebied Smeetshof	Bocholt		Smeetshofstraat	landschap							
13001 pastorietaan	Bocholt	Kaulille	Kaullillerdorp 42	tuin							
14103 De Lossing / Emissaire	Bocholt			infrastructuur						1	
14203 sluiswachtershuis en kantoor van sluis 18	Bocholt	Bocholt		woonhuis	19de eeuw					1	
17001 onmidd. Omgeving Luysmolen	Bocholt	Bocholt		dorpsgezicht							
17002 onmidd. Omgeving Clootsmolen	Bocholt	Bocholt		dorpsgezicht							
17003 onmidd. Omgeving Damburghoeve	Bocholt	Bocholt		dorpsgezicht							
17004 onmidd. omgeving windmolen	Bocholt	Kaulille		dorpsgezicht							
17005 onmidd. omgeving Willibrorduskerk	Bocholt	Reppel		dorpsgezicht							
17006 onmidd. Omgeving Binkenmolen	Bocholt	Reppel		dorpsgezicht							
17007 onmidd. omgeving Reppelmolen	Bocholt	Reppel		dorpsgezicht							
32001 gehucht Lozen	Bocholt	Bocholt		nederzetting							
42001 Damburghoeve	Bocholt	Bocholt	eikenlaan 1	hoeve	1715				1		
42019 Smeetshof	Bocholt		Smeetshofweg 1	hoeve	1865					1	
43001 Cloots- of Damburgmolen	Bocholt	Bocholt	Watermolenweg 1	molen	16de-20ste			1			1
43002 Luysmolen	Bocholt	Bocholt	Luysenweg 2	molen	18de - 20ste				1		1
43003 molenaarshuis	Bocholt	Kaulille		woonhuis	1891					1	
43004 windmolen	Bocholt	Kaulille	Molenstraat 16	molen	1891					1	
43005 Binkenmolen	Bocholt	Reppel	Kerkweg 1	molen	1906					1	
43006 Reppelmolen	Bocholt	Reppel	Monshofstraat 9	molen	18de-20ste. eeuw				1	1	
44003 vml. Melkerij De Ster	Bocholt	Bocholt	Hamonterweg 37	melkerij	19de eeuw					1	
44007 Keizershof	Bocholt	Kaulille	kaullillerdorp 28	afspanning	17de, 18de, 20ste				1		1
45001 vml. Gemeent. Jongensschool,	Bocholt	Bocholt	Dorpsstraat 2	school	1868-1873					1	
46019 vml. directeurswoning COOPAL	Bocholt	Kaulille	Fabriekstraat 108-110	woning	na 1855					1	
46020 vml. directeurswoning COOPAL	Bocholt	Kaulille	Fabriekstraat 12	woning	1910					1	
47001 vml. Kantoorgebouwen COOPAL	Bocholt	Kaulille	Fabriekstraat 151	kantoorgebouw	1960						1
51001 St. Laurentius	Bocholt	Bocholt.		kerk	15de-20ste			1	1		1
51002 SS. Monulfus en Gondulfuskerk	Bocholt	Kaulille		kerk	1931						1
51004 St. Willibrordus	Bocholt	Reppel		kerk	14de/1925			1			1
53001 pastorie	Bocholt	Kaulille	Kaullillerdorp 42	pastorie	1869					1	
53007 pastori	Bocholt	Reppel	Moonshofstraat 11	pastori	18de-20ste. eeuw					1	1
62107 beeldenpatrimonium	Bocholt	Bocholt	St. Laurentius	beeldenpatrimonium	1500-1900				1	1	1
62108 sacramentstoren	Bocholt	Bocholt	St. Laurentius	beeldenpatrimonium	1490-1500				1		
62109 beeldenpatrimonium St. Laurentius	Bocholt	Bocholt		beeldenpatrimonium	1500-1900				1	1	
72005 Schutterij st. Laurentius	Bocholt			schuttersgilde							
81001 brouwerijmuseum Bocholt	Bocholt		Dorpsstraat 53	brouwerij	19de-20ste					1	1
13003 pastorietaan en omgeving	Bree	Opitter	Dorpsstraat	tuin							
14204 Vml. Brugwachterwoning	Bree	Opitter	Ziepstraat	woonhuis	19de eeuw					1	
16001 Bosmuseum Pollismolen	Bree	Opitter		molen							
17008 omgeving Genaamolen	Bree	Beek		dorpsgezicht							
17009 omgeving Keyaertmolen	Bree	Opitter		dorpsgezicht							
17010 onmidd. Omgeving Pollismolen	Bree	Opitter		dorpsgezicht							
17011 omgeving Keyaertmolen	Bree	Tongerlo		dorpsgezicht							
31001 Bree, stadkern	Bree			nederzetting				1			
43007 Genaamolen	Bree	Beek	Genattestraat 19	molen	19de eeuw					1	
43008 Rooiemolen	Bree	Opitter	Roesstraat	molen	19de eeuw					1	
43009 Slag- of Stalsmolen	Bree	Opitter	Molenstraat 52	molen	19de eeuw					1	
43010 Pollismolen	Bree	Opitter	Molenstraat 48	molen	11de-20ste				1	1	
43011 Keyaertmolen	Bree	Tongerlo	Keyaertstraat 4	molen	19de eeuw					1	
43012 dorps- ofGaldemansmolen	Bree	Tongerlo	Solterweg	molen	18de eeuw				1		
44004 brouwerij St. Jozef	Bree	Opitter		brouwerij	ca 1900-1940					1	1
45002 Bree, Stadhuis	Bree	Bree		stadhuis	18de eeuw					1	
46001 dorpswoning	Bree	Opitter	litterplein 1	woonhuis	19de eeuw					1	
46002 Koudhuis	Bree	Tongerlo	Kerkhofstraat 7	woonhuis	1765				1		
51003 St. Trudokerk	Bree	Opitter		kerk	15de en 19de eeuw			1			1
51005 St. Martinuskerk	Bree	Beek		kerk	11de-15de eeuw			1	1		
51006 St. Michielskerk	Bree	Bree	Markt	kerk	15de -20ste eeuw				1		1
51007 Onze-Lieve-Vrouwekerk	Bree	Gerdingen		kerk	12de en 16de eeuw			1	1		
51008 St. Pieterskerk	Bree	Tongerlo		kerk	15de eeuw				1		
52001 O.L.V.kerkhof	Bree	Gerdingen		kerkhof							
52002 kerkhof	Bree	Opitter		kerkhof							
53002 pastorie	Bree	Opitter	Tongerlostraat 24	pastorie	1726					1	

	titel	gemeente	plaats	adres	categorie	tijd	1	2	3	4	5	6
54001	kapel O.L.V. der Bedrukten	Bree	Opitter	Opitterkiezel	kapel	15de eeuw		1	1	1		1
56003	Bischopp. St. Michielscollegge	Bree	Bree	Vrijthof	klooster	17de-18de eeuw				1		
56006	Kloosterkerk klooster van de Gerkenberg	Bree	Gerdingen	Meeuwkerkezel 88	kloosterkerk	1914-1919						1
56008	Klooster Ter Rivieren	Bree		Pater Lambertusstraat 9	kloosterruïne en arch	1460-1815		1			1	
62101	Beeldenpatrimonium kerk Beek	Bree	Beek		beeldenpatrimonium	1300-1900			1	1	1	
62102	beeldenpatrimonium kerk Gerdingen	Bree	Gerdingen		beeldenpatrimonium	1500-1900			1	1	1	
62103	beeldenpatrimonium st. Trudokerk	Bree	Opitter		beeldenpatrimonium	1500-1900			1	1	1	
72008	Schutterij St. Trudo	Bree	Opitter		schutterisgilde							
11025	de Rammelaars	Ham	Gerhoeven	Broekstraat z. nr.							1	
13004	pastoriëtuin, Kwamol	Ham	Kwamol	Leugenstraat 5	tuin							
16002	Natuurcentrum Den Haas	Ham	Gerhoeven	Broekstraat z. nr.								
41001	Schans van Gerhees	Ham	Oostham	Boskant	schans						1	
51009	St. Lambertuskerk, toren	Ham	Kwaadmechelen		toren		1615				1	
51010	O.L.-Vrouwekerk, toren en koor	Ham	Oostham		toren en koor	11de-17de eeuw		1		1		
53003	pastorie, Quamol	Ham	Oostham	Leugenstraat 5	pastorie	1671-1680				1		
62104	beeldenpatrimonium O.L.V.-kerk	Ham	Oostham		beeldenpatrimonium	1500-1800			1	1		
62301	orgel kerk O.L.V. -ten Hemelopneming	Ham	Genendijk		orgel							
14207	Sluizencomplex	Ham	Genendijk		infrastructuurwerken						1	
46023	Huis Henri Rijcken	Hamont-Achel	Hamont	Stationsstraat 28	woning	1889 / 1992					1	1
17012	omgeving hoeve Beverbeek	Hamont-Achel	Achel		dorpsgezicht							
17013	omgeving Tomp van Grevenbroek	Hamont-Achel	Achel		landschap							
17014	omgeving Napoleonsmolen	Hamont-Achel	Hamont		dorpsgezicht							
17015	dorpsgezicht	Hamont-Achel	Achel		dorpsgezicht							
31002	Stadskern Hamont	Hamont-Achel	Hamont		nederzetting			1				
42002	Laathoeve van Beverbeek	Hamont-Achel	Achel		hoeve	17de -18de				1		
43013	Napoleonsmolen	Hamont-Achel	Hamont	Molenpaadje	molen		1804				1	
46003	Huis Simons, Museum Grevenbroek	Hamont-Achel	Achel	Gen Dempseylaan 1	woonhuis		1883				1	
46004	Huis Rijcken of De Poel	Hamont-Achel	Hamont	Stad 37	woonhuis		1655				1	
46005	Huis Gijbels	Hamont-Achel	Hamont	Stad 27	woonhuis	18de en 19de Eeuw					1	1
46006	Huis Spaas	Hamont-Achel	Hamont	Stad 21	woonhuis	ca.1885					1	
46007	Huis Hegge	Hamont-Achel	Hamont	Stad 32	woonhuis	reconstructie					1	1
46008	Huis Simons of De Gulden poort	Hamont-Achel	Hamont	Stadswaag 8	woonhuis		1884				1	
46009	Huis Geussens of Stadswaag	Hamont-Achel	Hamont	Stad 4	woonhuis	ca. 1880					1	
46010	Huis Van Engelen	Hamont-Achel	Hamont	Stad 44	woonhuis	19de B.					1	
46011	Huis Cuppens	Hamont-Achel	Hamont	Stad 39	woonhuis	18de en 19de Eeuw					1	
48001	De Tomp van Grevenbroek, Koebroekerweg	Hamont-Achel	Achel		molen	15de?			1			
51011	SS. Monulfus en Gondulfuskerk	Hamont-Achel	Achel		kerk	15de en 20ste eeuw			1		1	
51012	St. Laurentiuskerk	Hamont-Achel	Hamont		kerk	1903-1906					1	
56004	De Kluis	Hamont-Achel	Achel	De Kluis 1	abdij	19de-20ste					1	
56005	Kapel Ursulinnen	Hamont-Achel	Hamont	Kloosterstraat	kapel	19de eeuw					1	
81004	Huis Simons, Museum Grevenbroek	Hamont-Achel	Achel	Gen Dempseylaan 1	woonhuis		1883				1	
11001	vallei Dommel en Bollisserbeek	Hechtel-Eksel	Eksel		landschap							
11006	In den Brand, duinengebied	Hechtel-Eksel	Hechtel	St. Lambertusstraat	landschap							
16003	Bosmuseum Pijnven	Hechtel-Eksel	Eksel									
17016	Omgeving kapel O.L.V., Hoksent	Hechtel-Eksel	Eksel		landschap							
17017	omgeving O.L.V. Onbevlekt ontvangen, Ma	Hechtel-Eksel	Eksel		dorpsgezicht							
17018	omgeving kapel Musschenest	Hechtel-Eksel	Eksel	Schansdijkstraat	dorpsgezicht							
17019	Lochterveld	Hechtel-Eksel	Eksel	Eindhovensebaan	dorpsgezicht							
32002	Hoksent	Hechtel-Eksel	Eksel	Hoksentstraat	nederzetting							
42020	Hoeve Vanwinkel	Hechtel-Eksel	Eksel	Hoksentstraat 33	hoeve		1720			1		
42025	Bronhoeve	Hechtel-Eksel	hechtel	konijnenstraat 6	hoeve	1742/20ste				1		1
43014	Stermolen	Hechtel-Eksel	Eksel	Dorpsstraat	molen	18de eeuw				1		
44008	Paanhuis	Hechtel-Eksel	Eksel	stationsstraat 39	hoeve	vanaf 1744				1		
44009	Paenhoeve	Hechtel-Eksel	Eksel	Weversstraat 48	hoeve		1734			1		
46012	Huis Linmans	Hechtel-Eksel	Eksel	Berkenlaan 4	woonhuis	18de en 19				1	1	
46021	Hotel de la Gare met sigarenfabriek	Hechtel-Eksel	Eksel	Stationsstraat z.nr.	huis en vml sigarenfab	20ste E. A.					1	
46026	Huis Tielen	Hechtel-Eksel	Eksel	Berkenlaan 8,8A-8B		19de					1	
46027	Huis Witters	Hechtel-Eksel	Eksel	Kerkstraat 29	woning met vml. Bro	18de-19de				1	1	
46028	Huis Truyens	Hechtel-Eksel	Eksel	kerkstraat 32	woning	19de					1	
46029	Huis Feyen	Hechtel-Eksel	Eksel	Marktplein 5	woning	ca. 1900					1	
46030	Huis Peeten	Hechtel-Eksel	Eksel	Marktplein 8	woning	19de-20st					1	
46031	Teutenhuis (Spronk)	Hechtel-Eksel	Eksel	Groenstraat 19A	woning	ca. 1880					1	
51013	St. Trudokerk	Hechtel-Eksel	Eksel		kerk	15de-16de. eeuw			1			
52009	Monument van de Weerstand	Hechtel-Eksel	Hechtel		monument/begraafplaats							1
54002	Kapel O.L.V., Hoksent	Hechtel-Eksel	Eksel	Hoksent	kapel	16de-17de eeuw				1		
54003	St. Bernardus kapel van de Locht	Hechtel-Eksel	Eksel	Eindhovensebaan	kapel		1661			1		

	titel	gemeente	plaats	adres	categorie	tijd	11	12	13	14	15	16
54004	kapel O.L.V. Onbevlekt ontvangen	Hechtel-Eksel	Eksel	Markt	kapel	19de/20ste eeuw					1	
54005	kapel Musschenest	Hechtel-Eksel	Eksel	Schansdijkstraat	kapel	1777-1819				1		
54006	Kapel van de Vlasmeer	Hechtel-Eksel	Eksel	Weverstraat	kapel	18de eeuw				1		
56009	Spikelspaden	Hechtel-Eksel			locatie							
62105	beeldenpatrimonium Hoksent	Hechtel-Eksel			beeldenpatrimonium	1500-1900			1	1	1	
62106	beeldenpatrimonium, St. Trudokerk	Hechtel-Eksel	Eksel		beeldenpatrimonium	1500-1900			1	1	1	
72001	Antoniusfeest Teuniskermis	Hechtel-Eksel										
12003	kamp van Beverlo, Koninklijk Park	Leopoldsburg			park						1	
14201	NMBS-station	Leopoldsburg		Nicolaylaan	infrastructuur	11877-1878					1	
31003	nederzittingsstructuur	Leopoldsburg			nederzittingspatroon	1850-1900					1	
33003	Kamp van Beverlo	Leopoldsburg			nederzittingspatroon						1	
45003	postkantoor	Leopoldsburg		Kon. Albert I-plein 34	postkantoor						1	
45008	Gemeentehuis	Leopoldsburg		Kon. Astridplein	gemeentehuis	1850-1900					1	
51014	O.L.V. ten Hemelopnemingkerk	Leopoldsburg		Kastanjereef	kerk		1901				1	
52006	Kamp van Beverlo, nieuw park met Militaire	Leopoldsburg			park/begraafplaats						1	
81006	Kamp van Beverlo	Leopoldsburg			nederzittingspatroon						1	
11002	De Hutten + Wateringstraat	Lommel	Kolonie	Kolonie	landschap							
11015	De Kattenrijten	Lommel	Kattenbos		landschap	sporen M.E.						
11016	De Blokwaters (vennen laatste ijsijd)	Lommel	Maatheide									
11017	De Sahara	Lommel										
12001	Mariapark	Lommel	werkplaatsen	Martinus van Gurplaan	natuurgebied		1927					1
14101	Kanaal Bocholt Herentals	Lommel			park							
14102	Kanaal Bocholt Herentals, Blauwe Kei	Lommel			infrastructuur						1	
14205	vml. Dijkwachtershuis	Lommel		Luikerstwg. 291	infrastructuur	ca: 1843					1	
14208	Kanaal Kamp van Beverlo, turfputten	Lommel	Kerkhoven		woonhuis						1	
14209	Barrierhuis (De Barrier)	Lommel		Luikerstwg. 244		1790-1803					1	
14210	Bunkers W.O.II, Kanaal Bocholt-Herentals	Lommel		Siinkerstraat z.n.		1935-1940						1
14211	sluiswachtershuis	Lommel		Suissstraat 23			1845				1	
16004	Wateringhuis	Lommel		Oude Maai 80								
17020	onmidd. Omgeving Oude Hoef	Lommel			dorpsgezicht							
31004	Marktplein met politiebureau	Lommel		Dorp 58	nederzetting							
33001	tuinwijk vml. Glasfabriek	Lommel	Glasfabriek		nederzetting							1
33002	tuinwijk Werkplaatsen, Soc.Métallurgique	Lommel			nederzetting	1904-1914						1
33005	De Kolonie	Lommel	Kolonie	Kolonie	nederzetting	1850-151					1	
42003	De Kolonie (vml.Hoeve Corens)	Lommel	Kolonie	Kolonie 77	Hoeve	1850-1851					1	
42004	Hoeve Spooren, schuur en erf	Lommel		Loberg 33	hoeve					1		
42005	Groote Hoef	Lommel	Hoeverdijk 11		hoeve	15de-19de			1		1	
42006	Hoeve Spooren/ de Loberg	Lommel		Loberg 33	hoeve	17de				1		
43015	Leyssensmolen	Lommel		Zandstraat z.n.	molen		1797			1		
44005	oude afspanning	Lommel		Dorp 16	afspanning	1780-1813					1	
46022	Burgemeestershuis	Lommel	Lommel	Stationsstraat 2	woonhuis		1898					1
51015	St. Pietersbandenkerk	Lommel		Kerkplein 1	kerk	ca 1500/1900-1902				1	1	
51026	St. Barbara	Lommel	Werkplaatsen	M. Van Gurplaan	kerk	1911-1912					1	
52007	Duitse militaire begraafplaats	Lommel		Dodenveldstraat	begraafplaats	1953-1959						1
52008	Poolse militaire begraafplaats	Lommel		Luikersteenweg z.nr.	begraafplaats							1
72002	Kon Gilde St. Sebastiaan	Lommel			schuttersgilde							
72003	Kon. Gilde St. Ambrosius	Lommel			schuttersgilde							
72004	St. Jozefsgilde Lommel	Lommel			schuttersgilde							
81005	De Kolonie (vml.Hoeve Corens)	Lommel	Kolonie	Kolonie 77	Hoeve	1850-1851					1	
11008	Vallei van de Zwarte beek	Lummen										
11009	Willekensberg	Lummen										
11018	natuureservaat Meldert	Lummen										
11021	Schulensmeer	Lummen										
12002	park kasteel het Hamel	Lummen		Burgtgrachtstraat 20	landschap		1853				1	
12004	park kasteel De Burg	Lummen		Burgemeester Briersstraat	park						1	
12005	Park kasteel het Lagendal / St. Paul	Lummen		Lagendalstraat 1	park						1	
12006	park kasteel Het Looi	Lummen		Loyestraat 1	park					1		
15001	Domein Duizendjarige eik	Lummen			solitair							
16005	t Vloot	Lummen		Demerstraat								
17021	onmidd. Omgeving Kleine Molen	Lummen			dorpsgezicht							
17022	Omgeving S. Annakapel	Lummen			dorpsgezicht							
17023	omgeving O.L.V.van-Beukenboomkapel	Lummen			dorpsgezicht							
43016	Kleine Molen	Lummen		Mangelbeekstraat	molen	18de				1		
48002	overblijfselen waterburcht heren van Lummen	Lummen	Meldert	Dreefstraat, z.nr.	Burchruïne							
49003	kasteel Lagendal/ St. Paul	Lummen		Lagendalstraat 1	kasteel	1875-1910					1	
49004	Kasteel van Loye	Lummen		Loyestraat 1	kasteel	15de-18de				1	1	

	titel	gemeente	plaats	adres	categorie	tijd	t1	t2	t3	t4	t5	t6
49005	kasteel de Burg	Lummen		Ringlaan	kasteel	16de, 18de, 19de, 20ste			1	1		
49006	Het Hamel	Lummen		Burggrachtstraat	kasteel	1947-1950 met voorlopers						1
51016	St. Willibrorduskerk	Lummen	Meldert	Zelense baan	kerk	1660-1680				1		
54007	grafkapel van Willigen-Glavany	Lummen		Kerkstraat	kapel						1	
54008	St. Annakapel	Lummen		Dikke Eikstraat	kapel	1748-1755				1		
54009	O.L. van-Beukenboom kapel	Lummen		Beukeboomstraat	kapel	1640-1641/1742				1		
62302	Orgel St. Trudokerk, Linkhout	Lummen	Linkhout		orgel							
62303	orgel O.L.V.Hemelvaartkerk	Lummen			orgel							
11010	Abeekvallei	Meeuwen-Gruitrode			landschap							
11011	Solterheide	Meeuwen-Gruitrode			landschap							
11012	Vallei van de Baatsbeek	Meeuwen-Gruitrode			landschap							
11013	Donderslag	Meeuwen-Gruitrode			landschap							
11019	De Oudsberg	Meeuwen-Gruitrode			natuurgebied							
11023	Masy	Meeuwen-Gruitrode									1	
11024	Schietveld - Heide	Meeuwen-Gruitrode									1	
17024	omgeving Hoogmolen	Meeuwen-Gruitrode	Ellikom		dorpsgezicht							
17025	onmidd. omgeving Willibrorduskapel	Meeuwen-Gruitrode	Gruitrode		landschap							
17026	onmidd. Omgeving Dorpermolen	Meeuwen-Gruitrode	Meeuwen		dorpsgezicht							
42007	Hoeve vml. Commanderie Duitse Orde	Meeuwen-Gruitrode	Gruitrode	Weg naar Opoeteren	hoeve	16de-17de				1		
43017	Hoogmolen	Meeuwen-Gruitrode	Ellikom	Hoogmolenweg 10	molen	19de, voorloper vanaf 16de			1	1		
43018	Dorpermolen	Meeuwen-Gruitrode	Meeuwen	Molenstraat 5	molen	18de				1		
43026	Berenheide- of Achterste Molen	Meeuwen-Gruitrode	Meeuwen	Berenheide 8	molen (vml.)	19de A				1		
49001	Kasteel en omg. vml. Comm. Duitse Orde	Meeuwen-Gruitrode	Gruitrode	Weg naar Opoeteren	kasteel	16de				1		
51017	S. Gertrudiskerk	Meeuwen-Gruitrode	Gruitrode	Ophovenstraat	kerk	1428 en 1911		1		1		
51018	St. Hubertuskerk	Meeuwen-Gruitrode	Neerglabbeek	Kerkstraat	kerk	13de/15de/19de/20ste		1	1		1	
51027	S. Martinus	Meeuwen-Gruitrode	Meeuwen	kerklein	kerk	15de/19de			1	1	1	
51028	O.-L.- Tenhemelopneming	Meeuwen-Gruitrode	Wijshagen	Kerkstraat	kerk	19de/20ste met voorlopers				1	1	
54010	St. Willibrorduskapel	Meeuwen-Gruitrode	Gruitrode	Muisvenstraat	kapel	19de B met voorloper 8ste				1		
54011	S. Brigidakapel	Meeuwen-Gruitrode	Meeuwen	Gruitroderbaan	kapel							1
62110	beeldenpatrimonium, O.L.V. Wijshagen	Meeuwen-Gruitrode	Wijshaggen	Kerkstraat	beeldenpatrimonium	1500-1900			1	1		
11003	Hageven	Neerpelt			landschap							
14202	NMBS station enz.	Neerpelt		Stationsstraat	infrastructuur	1880en 1901					1	
16007	De Wulp	Neerpelt										
17027	omgeving stenen windmolen	Neerpelt	St. Huibrechts-Lille		dorpsgezicht							
17028	omgeving S. Willibrorduskapel	Neerpelt		Breugelstraat	dorpsgezicht							
42017	De Kompen	Neerpelt	St. Huibrechts	Schutterijstraat	hoeve/herberg	16deB? Of 17de A				1		
43019	stenen windmolen, Lijse Meulen	Neerpelt	St. Huibrechts	Windmolenstraat	molen		1820				1	
44006	vml. Wasblekerij Spaas	Neerpelt	St. Huibrechts	Dorpsstraat 34			1887			1	1	
45005	Dommelhof, P.I.C.S	Neerpelt		Toekomstlaan 5	Cultuurcentrum		1967					1
45006	Gemeentehuis, vml. Post, beastingen, kapel	Neerpelt		Kerkstraat 1-5	gemeentehuis		1888			1		
45007	St. Hubertuscollege	Neerpelt		Stationsstraat 25	school		1910				1	
46016	Huis Spaas	Neerpelt	St. Huibrechts	Dorpsstraat 36	woonhuis	1870-1880					1	
46017	Teutenwoning	Neerpelt	St. Huibrechts	Dorpsstraat 1	woonhuis	1889 ca.					1	
46018	Teutenwoning	Neerpelt	St. Huibrechts	Dorpsstraat 18	woonhuis		1888				1	
46024	Huis Linders	Neerpelt	St. Huibrechts	Dorpsstraat 30	woning		1861				1	
46025	Huis Gijbbels	Neerpelt	St. Huibrechts	Zandstraat 29	hoeve	1680/19de					1	1
51019	SS. Monulfus en Gondulfuskerk	Neerpelt	St. Huibrechts	Dorpsstraat	kerk	14de / 1912			1		1	
51020	St. Nikolaaskerk, Kerkstraat	Neerpelt			kerk		1900				1	
54012	St. Willibrorduskapel	Neerpelt		Bruegelstraat 32	kapel	15de/20ste, vanaf 8ste			1			1
55001	De Verkeerde Lieve Heer	Neerpelt		Bergeiksendijk	solitair		1847				1	
72009	kon Schutterij St. Sebastiaan	Neerpelt	St. Huibrechts-Lille		schuttersgilde							
11004	Het Hobos	Overpelt			landschap							
11014	wandelbos Holven	Overpelt										
11020	t Plat	Overpelt			natuurgebied							
12008	wandelpark Heesakkerheide	Overpelt										
13002	tuin van dubbelhuis	Overpelt		Dorpsstraat 67	tuin							
14206	wachterwoning	Overpelt		Donkerstraat 37	woonhuis	eind 19de					1	
15002	lindeboom	Overpelt		H. Hartplein	solitair							
17029	omgeving Bemvaartmolen	Overpelt			dorpsgezicht							
17030	omgeving Sevensmolen	Overpelt		Breugelweg, z.nr.	dorpsgezicht							
17031	omgeving Wedelse molen	Overpelt			dorpsgezicht							
33004	Cité Overpelt Fabriek	Overpelt		Fabriekstraat en omgeving			1896				1	
42021	Hoeve Het Hobos	Overpelt		Het Hobos nr.1	hoeve/jeneverstokerij	16de en eind 18de				1		
43020	Wedelse molen	Overpelt		Breugelweg 50	molen	18de, voorlopers mogel. 8ste		1		1		
43021	Sevensmolen	Overpelt		Park Heesakker	molen	1853 overgebracht					1	
43022	Bemvaartmolen	Overpelt		Bemvaartstraat	molen	1900, met voorlopers 8ste		1			1	

	titel	gemeente	plaats	adres	categorie	tijd	T1	T2	T3	T4	T5	T6
43025	slagmolen	Overpelt		Slagmolenstraat 16	molen	13de-20ste				1	1	1
46013	dubbelhuis	Overpelt		Dorpsstraat 67	woonhuis	18de-19de				1	1	
56007	Klooster Ursulinnen met kapel	Overpelt		Kloosterstraat 15	klooster	1903-1940					1	1
62304	Orgel St. Martinuskerk	Overpelt			orgel							
81002	molenmuseum	Overpelt	Breugelweg		museum							
11022	Siberië	Peer			landschap						1	
16006	Milieu infocentrum ISIS	Peer		Dorpstraat 8								
17032	omgeving sigarenfabriek Hoefnagels	Peer		Spoorwegstraat 12	dorpsgezicht							
17033	omgeving O.L.V.-van-Rustkapel, Deusterstra	Peer			dorpsgezicht							
17034	omgeving hoeve Voortstraat 1	Peer			dorpsgezicht							
31005	Stadskern Peer	Peer					1					
42008	Hoeve Nelishof	Peer	Grote Brogel	Hoogstraat 5	hoeve	19de met oudere kern					1	
42009	vml hoeve en omgeving	Peer	Kleine Brogel	Vliegvelddaan +27	hoeve		1910				1	
42010	langgestrekte hoeve	Peer	Kleine Brogel	Groenewoudstraat 6	hoeve	19de B.					1	
42011	hoeve Het Groene Woud	Peer	Kleine Brogel	Groenewoudstraat 2	hoeve		1835				1	
42012	langgestrekte hoeven	Peer	Kleine Brogel	Zavelstraat 8	hoeve		1870				1	
42013	Hoeve Tichelhoven	Peer	Wijchmaal	Tichelhovenstraat	hoeve	19de					1	
42014	Hoeve Sannenhof	Peer		Voorststraat 1	hoeve	18de-19de				1	1	
42015	langgestrekte hoeve	Peer		Molhemstraat 28	hoeve	18de-19de				1	1	
42022	Het Ooievaarsnest	Peer	Grote Brogel	Hoogstraat 4	hoeve	19de met oudere kern					1	
42022	Kraaikenshof	Peer	Grote Brogel	Kraaikenshofweg	hoeve	19de met oudere kern					1	
42023	Donkshof	Peer	Grote Brogel	Donkshofweg 1	hoeve	18de-19de				1	1	
44001	afspanning De Scherpe steen en omgeving	Peer		Scheerpesteenstraat 2-8	afspanning	19de met voorloper					1	
44002	vml. Sigarenfabriek Hoefnagels	Peer	Wijchmaal	Spoorwegstraat 12	fabriek		1867				1	
45004	Oud Stadhuis	Peer		Kerk- en Nieuwstraat z,nr	stadhuis		1637			1		
46014	Huis Jans	Peer	Kleine Brogel	Burg. Voetslaan 6	woonhuis		1766			1		
46015	Buitenverblijf met vijver	Peer	Kleine Brogel	Dommellaan 49	woonhuis		1917					1
51021	St. Trudokerk	Peer	Grote Brogel	Pastorijstraat	kerk	1896-1898					1	
51022	St. Ursulakakerk	Peer	Kleine Brogel	Burg. Voetslan	kerk	15de/19de			1		1	
51023	St. Trudokerk	Peer	Peer	Kerkstraat	kerk	15de E /1895-1897			1		1	
52003	kerkhof	Peer	Grote Brogel		kerkhof							
52004	kerkhof	Peer	Kleine Brogel		kerkhof							
53004	pastorij	Peer	Grote Brogel	Pastoriestraat1	pastorij	19de					1	
53005	Pastorie met tuin	Peer	Kleine Brogel	Bruegellaan 3	pastorie		1893				1	
54013	Kapel O.L.V.-Vrouw-van-Rust	Peer	Kleine Brogel	Zavelstraat	kapel		1858				1	
54014	kapel O.L.V.-van-Bijstand	Peer	Kleine Brogel	Vliegvelddaan	kapel	1892 ter vervanging van oudere					1	
54015	O.L.V.-van-Rustkapel /Deusterkapel	Peer		Deusterstraat	kapel	17deB/1771				1		
62305	orgel St. Trudokerk	Peer	Wijchmaal		orgel							
72006	Schutterij St. Sebastiaan	Peer	Grote Brogel		schuttersgilde							
81003	Oud Stadhuis	Peer		Kerk-en Nieuwstraat z.nr.	stadhuis		1637			1		
42024	Exelmanshof	Peer	Grote Brogel	Hoogstraat 2	hoeve	18de-20ste				1		1
12007	Groot Asonk of Engels Hof	Tessenderlo	Molendeste	Asdonkstraat 41	park						1	
16008	Bosmuseum Gerhagen	Tessenderlo										
17035	omgeving houten windmolen	Tessenderlo	Engsbergen	Achterheide 7	dorpsgezicht							
17036	omgeving Kerkhoeve of Kleine Hoeve	Tessenderlo		Schoterweg	dorpsgezicht							
42016	kerkhoeve of Kleine Hoeve	Tessenderlo		Schoterweg	hoeve	1491en ca.1700			1	1		
42018	Groot Asonk of Engels Hof	Tessenderlo	Molendeste	Asdonkstraat 41	hoeve					1		
43023	houten windmolen	Tessenderlo	Engsbergen	Achterheide 7	molen	18de				1		
43024	staakmolen	Tessenderlo		Molenstraat	molen		1845				1	
51024	St. Luciakerk	Tessenderlo	Engsbergen	Engsbergseweg	kerk		1669,185			1	1	
51025	St. Martinuskerk	Tessenderlo			kerk	15de. /1841-1844			1	1		1
52005	Kerkhof rond St. Luciakerk	Tessenderlo	Engsbergen		kerkhof							
53006	pastorie - DekenijTessenderlo	Tessenderlo		Markt 18	pastorie		1664			1		
56001	abdij Averbode, deel	Tessenderlo			abdij					1		
56002	abdijkerk Averbode, deel	Tessenderlo			kerk	17de				1		
62306	orgel St. Jozef Werkmanker	Tessenderlo	Schoot		orgel							
62307	orgel St. Luciakerk	Tessenderlo	Engsbergen		orgel							

toelichting tijdslagen

T1 sporen uit het verre verleden

T2 kerstening - eerste nederzettingen tot late middeleeuwen

T3 lakenhandel - bloeiperiode

T4 moeilijke tijden

T5 van Napoleon over Willem tot Leopold (19de E)

T6 moderne tijden